Юрій Шевельов

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941)

Стан і статус

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941)

СТАН І СТАТУС

ЧЕРНІВЦІ
"РУТА"
1998

ББК Ш141. 11-0

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус Чернівці: "Рута", 1998. — 208 с.

Вступне слово — кандидата філологічних наук
Лариси Масенко.

Друкується за виданням **George Y. Shevelov. The Ukrainian lanquage in the First Half of the 20th Century (1900-1941): State and Status/Translated from the English by Oksana Solovey. — Sučasnist, 1987** із дотриманням правопису оригіналу та додатком тексту доповіді Ю. Шевельова на Першому міжнародному конгресі україністів у Києві в серпні 1990 року (**"У затінку совиних крил"**, передрук з тижневика "Україна". — 1990. — Ч. 42)

Редактор — кандидат філологічних наук
Людмила Тарновецька

ISBN 966-568-216-4

© Шевельов Ю., 1998
© Масенко Л.,
вступне слово, 1998

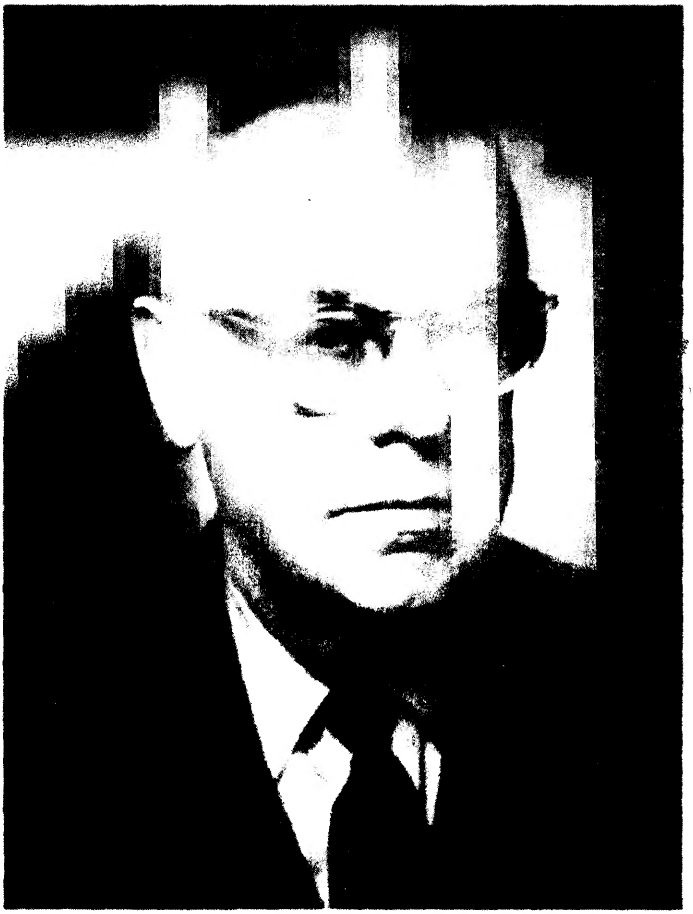

Юрій Шевельов

Народився 17 грудня 1908 року

ДО 90-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ЗМІСТ

Вступне слово 5

Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941):
Стан і статус

1. Кілька вирвідних завваг 7
2. Українська літературна мова 1990 року: спроба хронологічного перетину 11
3. Перед Першою світовою війною та революцією (1900-1916) 23
4. Доба Визвольних Змагань (1917-1920) 57
5. Радянська Україна до українізації 71
6. Доба українізації (1925-1932) 89
7. Між роками 1933 і 1941: Україна за Постишева і Хрущова 113
8. Західна Україна між двома війнами (1920-1939) 139
   8.1. Українські землі під Польщею 139
   8.2. Українські землі під Румунією 152
   8.3. Закарпаття під Чехо-Словаччиною 157
9. Кінцеві завваги 169

Використана література 176

Покажчик власних назв 184

У затінку совиних крил. Доповідь на Першому міжнародному конгресі україністів 198

ВСТУПНЕ СЛОВО

Праця видатного українського філолога Юрія Шевельова "Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус" є на сьогодні найповнішим науковим дослідженням мовної політики, яку провадили різні режими на окупованих українських землях протягом першої половини нинішнього століття.

Автор працював над нею у вісімдесятих роках, уже будучи професором-емеритом Колумбійського університету. Перше видання її вийшло в Нью-Йорку англійською мовою. Українською мовою у перекладі Оксани Соловей її було опубліковано у нью-йоркському видавництві "Сучасність" у 1987 році. В кінці вісімдесятих років окремі примірники цієї праці нелегальним шляхом потрапляли на Україну.

Із зміною політичної ситуації у переломному 1991 р. з'явились, здавалося б, відповідні умови для її легального видання і поширення в Україні. Адже серед створених в еміграції мовознавчих досліджень, перевидання яких конче потребує незалежна Україна, це дослідження має всі підстави претендувати на першість. А проте, з різних причин воно досі не було видане.

Автор книжки — професор Юрій Шевельов, колишній вихованець філологічного факультету Харківського університету, що починав свою наукову кар'єру під керівництвом Леоніда Булаховського, належить до найавторитетніших у зарубіжній славістиці учених. Науковий і літературно-критичний доробок професора Ю. Шевельова нараховує понад чотириста праць, серед них — сотні досліджень з різних ділянок мовознавства — фонології, морфології, синтаксису, лексикографії, етимології, стилістики, написаних на матеріалі різних слов'янських мов, але передусім — української.

У пропонованій увазі читача монографії професор Ю. Шевельов накреслює об'єктивну лінгвістичну картину внутрішнього розвитку української мови у першій половині XX ст., шляхи формування її загальнонаціонального літературного варіанту, унормування правопису й термінології, історію лексикографіч-

ної теорії і практики — і все це на тлі постійної протидії, що її зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України.

Як показує учений, найжорстокішим і найвинахідливішим у дискримінаційній політиці щодо української мови політиці був радянський режим. Саме радянський уряд застосував, починаючи з 30-х років, поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови, практику так званої "внутрішньої" русифікації, що полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку і примусовому спрямуванні їх в бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською.

Ця згубна практика денаціоналізації дістала обґрунтування у фальшивих мовознавчих теоріях "гармонійної" російсько-української двомовності і "благотворного" впливу російської мови на розвиток української.

Деформації мовної ситуації, які наша держава успадкувала від руйнівної політики окупаційного тоталітарного режиму, належать до найтяжчих. Необхідність повернення українській мові її законних прав, утвердження її як державної, розширення сфер її функціонування потребує великої праці і великих зусиль.

Час вимагає від українських мовознавців продовження досліджень професора Ю. Шевельова, вивчення сучасної мовної ситуації країни, створення на наукових засадах програми державної мовно-культурної політики і її практичного впровадження через владні структури в життя.

Поза тим книжку професора Ю. Шевельова з інтересом прочитає кожен, хто небайдужий до минулого і до майбутнього української мови.

Лариса Масенко,
доцент кафедри сучасної української
мови Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус

1. Кілька впровідних завваг

Історія літературних мов, а, отже, і української, — не нова дисципліна. Вона вивчає мову писаних творів: передусім літературних, інколи журналістичних і тільки коли-не-коли інших жанрів. Отже, головним джерелом відомостей про літературну мову кожної доби є твори тогочасних авторів. Допоміжним джерелом є висловлювання про злободенні мовні проблеми. Вони часом дають ключ до правильного розуміння текстів, особливо в тих випадках, коли існує розбіжність підходів, думок і оцінок. За приклад може правити авторова книжка "Die ukrainische Schriftsprache 1798-1965" (1966).

У даній праці автор використовує згадані типи матеріялу, проте не обмежується на них. Питання мови не сходить виключно на внутрішній розвиток мови. Воно охоплює набагато ширше коло проблем, а насамперед проблему вживання мови як засобу писемного й усного спілкування: хто її вживає, в якій функції і які є юридичні, політичні та суспільні можливості чи обмеження того вжитку. В одномовних країнах ці проблеми з суто мовознавчого погляду не мають особливої ваги. Мовою тих країн просто користуються в усіх тих функціях, що актуальні в даному оточенні. В таких випадках вивчати функції та обставини вживання повинна радше соціологія, а не мовознавство.

У дво- чи багатомовних суспільствах картина інша. Тут мовець у кожному окремому випадку має вибрати, котрої з відомих йому мов ужити. Вибір зумовлюють юридичні, політичні, історичні, етнічні та інші чинники. А особливо, коли — як у випадку української мови — більшість (українці) перебуває під владою меншости чи меншостей (наприклад, між двома світовими війнами: росіян, поляків, румунів і чехів та словаків), мовне питання неминуче перестає бути тільки лінґвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінґвістичним, а стає також — і то часто насамперед — питанням політичним, соціяльним і культурним. Дослідник мусить показати не лише, *як* розвивалася мова, а й *чому* саме так. *Чому* зумовлене, з одного боку, можливостями, забезпеченими мові, а з другого, обмеженнями, накладеними на неї, чи то законодавчими чи суспільно-історичними. Тому в цій праці треба було заторкнути такі історичні чинники, як мовне законодавство, зміни політичного курсу та соціяльні зрушення, що впливали на вжиток і оформлення мови, а не раз і безпосередньо визначали їх, зокрема у бурхливих обставинах воєн, революцій та соціяльних зрушень, що стрясали Східну й Центральну Европу в двадцятому столітті.

Особливо складним для вивчення є питання вибору мови залежно від обставин двомовною особою. Почати з того, що сам мовець не завжди усвідом-

лює, чому в даний момент він надає перевагу одній мові над другою. Дещо могло б пояснити масове дослідження, оперте на новочасну психологію й статистику. Але воно неприступне науковцеві, що живе за межами країни, яку вивчає. Що більше, таке дослідження — хто б його не провадив — ледве чи було б побажане сьогодні на Україні, де загальна політика спрямована якраз на те, щоб відвернути увагу й зацікавлення мовців од подібних питань. І, нарешті, цю методу однаково не вдалося б застосувати до часу, хоч і не надто віддаленого, а все ж минулого, до років 1900-1941. Деякі висновки про становище мови і причини, що зумовлюють вибір чи не-вибір її як засобу спілкування, доводиться робити опосередковано, на підставі фактів, не пов'язаних безпосередньо з мовознавством: шкільної системи й стану освіти, преси, видання книжок та інших виявів культурного життя. Тому доцільно було звертатися до даних такого роду в цій праці.

Відповідно, кожен розділ цієї праці включає огляд мовного законодавства за даний відтинок часу, огляд стосовних змін у політиці та типових рис шкільної системи й культурного життя взагалі. Ці огляди, звісно, короткі й невичерпні. Та навіть у такому обсязі вони часто виходили за межі авторової спеціялізації. Ідеально кожний з цих аспектів мусів би бути вивчений відповідними спеціялістами — законодавчий істориками права, історичний істориками тощо. У цій праці автор мусів бути тим, що відоме прислів'я визначає "і швець, і жнець, і на дуду грець". Автор намагався обмеження своєї спеціялізації надолужити зверненням, де тільки можливо було, до першоджерел, уникаючи повторень сказаного в популярних загальних оглядах і критично ставлячися до тверджень таких оглядів. На жаль, звернення до першоджерел було не завжди можливе. Багатьох бракувало в приступних авторові книгозбірнях, деякі були поза обсягом авторового знання. Тому деякі матеріяли взято з вторинних джерел. Одначе широка система посилань зразу показує читачеві, де він має справу з первісним джерелом, а де з вторинним.

Праця не претендує на вичерпність. Вона мусіла зостатися дуже неповною передусім з огляду на обмеженість джерел. Архіви СРСР, як і інших причетних країн, авторові не були приступні. Наприклад: матеріяли дискусії Харківської конференції 1927 року з питань правопису ніколи не були опубліковані; про те, що відбувалися закриті обговорення словників, навіть згадки немає в радянській пресі; тож, треба гадати, є значно більше важливих недрукованих матеріялів. Деякою втіхою — якщо можна назвати це втіхою — є свідомість, що згадані матеріяли недосяжні не тільки авторові. Дослідника на Україні або зовсім не допустять до них, або, в кращому випадкові, дозволять їх використати лише частково.

Що більше. Навіть друковані матеріяли не всі були приступні авторові. Чимало видань, особливо двадцятих і тридцятих років, стали винятково бібліографічною рідкістю. Автор в основному використав джерела, наявні в східноамериканських бібліотеках, і не твердить, що переглянув усі належні видання, навіть деякі важливі з них подекуди лишилися не охоплені.

Слід звернути увагу читача ще й на два самообмеження.

Праця розглядає питання внутрішнього розвитку української мови та її зв'язків з мовою панівного народу в різних частинах України: росіян, поляків, румунів, угорців та чехів. Питання мов національних меншин, що живуть на терені України, таких як росіяни, євреї, поляки, молдавани, угорці, греки (див. статтю Раїси Мороз у журналі "Сучасність" за грудень 1980 р.), німці, болгари та інші, тут не заторкнено, хоч це могло б кинути додаткове світло на розвиток української мови, бо деколи мови меншин чіткіше віддзеркалюють сутні риси й коливання мовної політики панівної нації. На це склалося дві причини: матеріяли ці майже цілком неприступні, це питання не в усіх деталях збігається з проблемами української мови.

Поза рамками даної роботи лишилися також проблеми, пов'язані зі становищем та характером української мови в районах, що нині не входять до складу Української РСР, а саме: в Східній Словаччині, у повоєнній Польщі, на півдні Берестейської (Брестської) области, що 1939 року з волі Сталіна відійшла до Білоруси, у південнокурських, західноворонізьких та кубанських районах Російської Радянської Республіки, вже не говорячи про україномовні вкраплення, в деяких випадках дуже великі, у Казахстані і на Далекому Сході, як також і українську мову іміґрантів у країнах Західної Европи, Австралії та обох Америк. Однією з причин цього оминення є майже цілковита відсутність даних про деякі з названих територій (частково в повоєнній Польщі і систематично в Радянському Союзі життя українців на згаданих землях уперто замовчують). Не менше важливо й те, що там українці складають меншість, а завдання автора, як уже згадувалося, — прослідкувати становище й характер української мови на землях, де українці є більшістю. Так сталося, що головну увагу в цій розвідці приділено українській мові в межах сучасної радянської України, хоч ті межі умовні й часто не відповідають мовним межам.

Сподіваймося, що перелічені труднощі пощастить оминути в усеохопній праці про українську мову та її взаємозв'язки з мовами співтериторіяльними, яка колись буде написана. Така праця матиме слушні підстави для остаточних висновків. Ті, що пропонуємо ми, є, на жаль, не раз лише спробою, ледве чимось більшим, аніж матеріялом для обміну думок та ще, може, спонукою до всебічного вивчення, про яке сьогодні доводиться тільки мріяти.

■

Нарис, що пропонується увазі читачеві у цій книжці, має свою коротку історію. Кілька років тому Український дослідний інститут Гарвардського університету заплянував видати том, присвячений мовному питанню на Україні. Редактор видання професор Павло Р. Маґочі звернувся до автора цього нарису з пропозицією написати для цього видання частину про мовне питання на Україні в 20 сторіччі. Автор погодився, але обмежив свою тему до передвоєнного періоду.

Увесь нарис, як і решта запланованого тому, був написаний англійською

мовою. Коли в видавництві "Сучасність" виникла думка про доцільність видати цей нарис також українською мовою і видавництво дістало на це згоду проф. Маґочі, постало питання про виготування українського тексту. На цей час автор мав інші зобов'язання і не міг узятися за переклад, тим більше, що треба було не тільки перекласти авторів текст, а знайти всі численні цитати в оригіналах. Працю над власне перекладом погодилася взяти на себе Оксана Соловей, цитати розшукували працівники Прологу. Так постав цей текст, у незвичайній його комбінації: переклад українського автора українською мовою. До цих пояснень треба додати, що переклад був переглянений автором і є таким чином перекладом авторизованим.

Англійський (первісний) текст має побачити світ у виданні Українського дослідного інституту Гарвардського університету.

Автор користався з порад і допомоги в розшукуванні джерел від багатьох осіб, а зокрема таких: Марта Богачевська-Хом'як, Аркадій Жуковський, Мирослава Знаєнко, Роман Ільницький, Едвард Касинець, Василь Луців, Юрій Луцький, Іван Майстренко, Ярослав Падох, Іван Л. Рудницький, Софія Янів, а особливо Джон-Пол Химка і Мирослав Прокоп. Усім їм автор висловлює свою щиру подяку. Автор вдячний також Василеві Омельченкові за дозвіл використати невидані матеріяли з Архіву Української Академії Наук у США, Оксані Соловей за працю над перекладом та за складення покажчика імен, Омеляну Пріцакові та П. Р. Маґочі за дозвіл видати цю книжку і, нарешті, Наталі Павленко, Лесі Гурській, Тимошеві Гнатейкові, Олександрові Женінові й Юрієві Маївському за розшуки цитат. Самозрозуміло, ніхто з цих осіб не відповідає ні за загальну концепцію автора, ні за жодний рядок чи речення в цій книжці.

Автор добре усвідомлює, що як і кожна перша спроба, цей нарис, напевне, має не одну помилку. Все таки книжка виконає, він сподівається, корисну функцію тим, що зверне увагу на деякі забуті або незнані факти, змусить читача замислитися над проблематикою мовного питання на Україні двадцятого сторіччя, а особливо тим, що спонукає дальших дослідників опрацювати ці питання докладніше, повніше і, може, переконливіше.

На закінчення треба згадати, що книжка як правило не бере до уваги праць, що з'явилися після того, як був написаний її англійський текст, 1981.

Серпень 1984

2. Українська літературна мова 1900 року: спроба хронологічного перетину

На межі століть — коло 1900 р. — поділені між трьома державами: Росією, Австрією та Угорщиною (з яких дві останні були об'єднані в Австро-Угорщину) українці підлягали трьом різним законодавствам. Кожна система цілком інакше окреслювала права й обмеження їхньої мови у громадському житті. Приблизно 85 % українців, що жили на території, яка належала до Росії, перебували в найгіршому становищі; коло 13 % у Східній Галичині й Буковині, приєднаній до Австрії, втішалися порівняно набагато кращими умовами; решта 2 %, на Закарпатті, жили в обставинах, ближчих до обставин на підросійській Україні.[1]

Самодержавна Росія не мала конституції. Законодавство ґрунтувалося на верховній волі царя. На Україні 1900-их років фактично діяв указ Олександра II, підписаний в Емсі (Німеччина) 18 травня 1876 р., до якого 8 жовтня 1881 р. Олександр III вніс незначні зміни.[2] Указ 1876 року забороняв друкувати українською мовою будь-які тексти — оригінальні чи перекладні, — окрім творів красного письменства та історичних документів; забороняв театральні вистави та прилюдні читання українською мовою; довіз українських книжок, виданих закордоном; викладання будь-яких дисциплін у школі по-українському; заборонялося також тримати в шкільних бібліотеках українські книжки. Шкільних учителів мали перевіряти і кожного, запідозреного в україно фільстві, переводити на працю за межами України; нових учителів радилося набирати "переважно" з росіян (Савченко 381 і далі). Зміни, внесені 1881 року, в основному стосувалися до двох моментів: дозволено друкувати словники, уживаючи російської абетки, і знято заборону з театральних вистав при умові, що кожного разу відповідний генерал-губернатор чи губернатор дасть спеціальний дозвіл та що не існуватиме виключно українських труп.[3] У суті речі, укази 1876-1881 рр.були скеровані на цілковите усунення української мови з громадського життя. (Недопущення української мови до судів та адміністративних установ не потребувало окремої згадки, бо так було заведено ще з кінця XVIII століття).

1 Відсоткову вагу українців обчислено: для підросійської України за даними перепису 1897 р., для Австрії й Угорщини за переписом 1900 р. Дані наведено в збірнику "Украинский народ в его прошлом и настоящем", ред. Ф. Волков [Вовк] та інших видань. Стаття О. Русова про чисельність населення в т.2 (Петроград 1916), 381-406.

2 З Церкви українську мову усунено набагато раніше: ще з 1720-их років заборонено говорити проповіді українською мовою та триматися української вимови церковнослов'янських текстів.

У даному випадку найвищий авторитет просто леґалізував те, що започаткував міністр внутрішніх справ М. Лоріс-Меліков 1879 року. Він дозволяв концерти й вистави українською мовою, але п'єси мали бути тільки на сільські теми — ніяких перекладних, — і вистави могли відбуватися лише поза Києвом (Чикаленко 103, 112, 245).

Російський уряд ніколи не опублікував ані указ 1876 року, ані додаток до нього 1881 р. Вони були таємними і мали б лишитися незнаними для людности. Однак, дуже скоро їхній зміст і навіть дослівний текст стали відомі. Вже 1876 року львівський журнал "Правда" у статті "Указ проти руського язика" аналізує зміст Емського указу. 1878 року до Міжнародного літературного конгресу в Парижі М. Драгоманов, що емігрував з Києва до Женеви, подав реферат "La litterature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe", який був того ж року виданий у Женеві. Інтелігенція в Росії довідувалася про указ із закордонної преси. Так "Revue des deux mondes" надрукував у серії "L'empire des tsars et les russes" статтю Анатоля Леруа-Больє (Leroy Beaulieux) ""La presse et la cencure" (том 37, ст. 88). У роках 1880-1882 легальна російська преса в межах імперії широко обговорювала питання антиукраїнського законодавства. Принаймні дванадцять періодичних видань (Савченко 175), а серед них такі поважні журнали як "Вестник Европы" та "Русская старина", брали в тому участь.

Ще більше підривали заборону та намір стерти з лиця землі українську мову як засіб літературного й громадського спілкування легальні українські видання (щоправда, всі друковані російською абеткою), здійснені після Емського указу. Першим значним проломом стало видання Шевченкового "Кобзаря" накладом 25 тисяч примірників (приблизно 1880 р. Чикаленко 295). Не вираховуючи всі книжки, що з'явилися всупереч забороні, це твердження можна проілюструвати переліком альманахів з праці Бойка (Київ 1967). У хронологічному порядку були це: "Рада", ч. 1 (Київ 1883) і "Рада", ч. 2 (Київ 1884) — укладені М. Старицьким; "Нива" (Одеса 1885) — під редакцією М. Боровського і Д. Марковича; "Степ" (Херсон 1886) — упорядник Д. Маркович та інші; "Складка", 1 (Харків 1887) і "Складка", 2 (Харків 1893) — спорудив В. Олександрів; "Складка", 3 (Харків 1896) і "Складка", 4 (Харків 1897) — спорудив К. Білиловський; "Хутір" (Кобеляки 1891) — зібрав Т. Калениченко; "Проліски" (Одеса 1893); "Вірна пара та інше" (Чернігів 1895) — видав Б. Грінченко; "Криничка" (Чернігів 1896) — зібрав Б. Грінченко; "Мати" (Київ 1896) — зладив Ол. Тишко; "Батькове віщування та інше" (Чернігів 1898) — видав Б. Грінченко; "Малороссийский сборник" (Москва 1899); "Степові квітки" (Чернігів 1899) — упорядкував і видав Б. Грінченко; "Щирі сльози" (Бахмут 1899); "Вік" (Київ 1900) — підготував С. Єфремов; "Хвиля за хвилею" (Чернігів 1900) — видав Б. Грінченко; "Дубове листя" (Київ 1903) — упорядкували М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко; "З-над хмар і з долин" (Одеса 1903) — впорядкував і уложив Микола Вороний; "Літературний збірник" (Київ 1903); "На вічну пам'ять Котляревському" (Київ 1904) — підготував С. Єфремов.

Як видавцям альманахів щастило обходити рогатки цензури по різних міністерствах, департаментах і цензурних комітетах, само по собі могло б стати вдячною темою для вивчення. Не було це ні легко, ні просто. Деколи вимагало кілька років боротьби й хитрування. Наприклад, Чикаленкові взяло п'ять років добитися дозволу на свою безневинну брошуру для селянства "Розмови про сільське господарство" (Чикаленко 189). Але факт лишається фак-

том: не вдалося українську літературу придушити остаточно, знищити дощенту. Існувала в Києві й українська книгарня при "Киевской старине", правда, єдина на всю країну. Засноване в Москві під російською назвою товариство — "Благотворительное общество издания общеполезных и дешевых книг"— з 1898 року друкувало брошури для українських селян українською мовою. 1903 року київський генерал-губернатор М. Драгоміров дозволив друкувати в журналі "Киевская старина" твори красного письменства українською мовою (вживаючи російської абетки).

Так само не вдалося урядові повністю запобігти довозові закордонних видань, переважно галицьких, у Російську імперію. Приміром, і М. Комар в Одесі, і Євген Чикаленко в своєму маєтку одержували зі Львова "Зорю" та "Дзвінок", правда, неакуратно (Чикаленко 177). У роках 1890-1896 на підросійській Україні було понад 400 передплатників "Зорі" (Животко 75); "Літературно-науковий вістник" 1899 року передплачувало 155 осіб (у квітні 1901 року передплату заборонили. Животко 78; Дорошенко 1949, 7). Головне управління цензури час від часу виносило догани "надто ліберальним" місцевим цензорам (листи такого змісту згадуються в "Об отмене стеснений малорусского печатного слова"), але порушення тривали. Українська мова не втратила своєї функції бути мовою літератури. Також і український театр, наперекір численним, не раз безглуздо-деспотичним утискам, далі існував і користався великим успіхом, зокрема в Санкт-Петербурзі і в критиків росіян.

Проте, наслідки заборон 1876-1881 років не слід недооцінювати. Вони наклали відбиток і на взаємини між людьми і на видавничу справу. Головний осередок українофілів київська Громада перед указом 1876 року нараховувала коло ста членів, а після указу їх зосталося 14. Аж до 1900 року число її членів не перевищувало 20-25 осіб (Чикаленко 293, 296). Тільки крихітна частка текстів готових до друку прорвалася крізь цензуру, та й то лише з красного письменства та видань для малограмотних. На підросійській Україні не існувало української періодичної преси. Українська мова була усунена з вищих сфер громадського життя: нею не вели поважних дискусій, не писали творів, що відбивали б найновіші напрями в літературі, не користувалися в науці, так само як не провадили навчання в школах, ні в початкових, ні у вищих. Все це підривало пошану до української мови (якій, так чи інакше, було офіційно начеплено наличку російського діялекту, ба й самі українці офіційно вважалися за малоросів). До неї зачинали ставитися як до мови неосвічених людей, в основному селянства.

Суспільний статус селянства був низький, а брак освіти ще далі погіршував ставлення до нього. За переписом 1897 року серед українців загалом неграмотність сягала 80 % (Чикаленко 380). По селах цей відсоток повинен був бути ще вищим. Отож не дивно, що й самі селяни частенько соромилися говорити українською мовою і розмовляючи з людьми вищих кляс, намагалися вставити стільки російських слів, скільки могли. Розповідаючи про своїх шкільних товаришів, Чикаленко (86) згадує: "Але характеристично, що найменше говорили українською мовою... селянські хлопці, оці земські вихо-

ванці; вони одні й соромилися рідної мови і не признавалися до неї.., мабуть, бажаючи швидше позбутися отого тавра — "мужицтва". Тож немає чого дивуватися, коли пізніше, десь коло 1903 року, як постало питання про українські початкові школи, то декотрі батьки протестували проти цього. Їм здавалося, що тоді їхні діти навіки зостануться мужиками, а тепер, мовляв, хоч дехто з них "виучується на вчителів, попів, лікарів, а то вже годі буде!" (Чикаленко 349. Твердять, одначе, що 1905 року під петицією про українські початкові школи зібрано "багато тисяч" підписів [411].

Урядові обмеження безпосередньо стосувалися до української мови в літературі, науці та прилюдних виступах. Але посередньо вони впливали на вибір розмовної мови між освіченими українцями та в їхніх родинах. Навіть приватна балачка українською мовою часто сприймалася як доказ нижчого суспільного становища; якщо по-українському говорити не принагідно, а послідовно, це розцінювалося як свідома опозиція до російської мови, символу Імперії, що вже ставало просто небезпечним. Багато сучасників потверджують це в своїх спогадах. Приміром, Чикаленко (343) пише: "Хоч тоді [1903], на мою думку, не можна було ставитися так гостро до того, що в українських родинах уживалася російська мова, бо тоді ж за українську мову позбавляли людей посад не тільки державних та земських, а й часом приватних". Отже, не слід дивуватися, що той самий автор, перераховуючи родини інтеліґентів, де, не зважаючи на такий стан, розмовляли українською мовою, міг назвати лише вісім: Луценки, Грінченки, Антоновичі, Лисенки, Старицькі, Косачі, Шульгини та його власна (222, 298, 308). Можливо було ще кілька (Лотоцький у своїх спогадах називає декого — 2, 93, 190), але всі вони, очевидячки, були винятками. Процес русифікації молодшого покоління духовенства та вищих кляс суспільства змальовано з безліччю побутових подробиць в низці художніх творів, згадаймо, хоча б, "Люборацькі" А. Свидницького та "Старе гніздо і молоді птахи" В. Мови. Чикаленко також заторкує цей процес (188 і далі). І. Лотоцький кілька разів згадує патріотично настроєних українських студентів, які говорили виключно по-російськи (2, 102, 105).

Розглядаючи спустошливі наслідки указів 1876 й 1881 року та викликане ними поліційне переслідування, не слід забувати, що нарівні з адміністративними заходами існував ще один фактор, можливо, не менше потужний, який **стримував розповсюдження української мови серед освічених прошарків: повна відсутність україномовної чи бодай прихильно наставленої до української мови буржуазії. У спогадах Чикаленка названо чотири таких родини: Симиренко, Леонтович, Аркас, Чикаленко; у спогадах Лотоцького можна відшукати ще кілька (2, 63, 93), але всі вони — крапля в морі. Це також підривало престиж української мови, а на практиці позбавляло її економічного підпертя.**

Точних статистичних даних про мову щоденного спілкування в різних населених пунктах України не існує з огляду на саму природу явища. Тільки випадково розкидані згадки у художніх творах, спогадах, листах і т. п. дозволяють зробити висновок, що й у великих містах — як от Київ, Одеса, Харків, —

і в більших промислових центрах Донбасу, і в найважливіших портах переважала мова російська або суміш російської з українською. (Леся Українка писала 1900 р. про Буковину: "Главный город этой провинции Черновцы интересен для малороссов в том отношении, что он является единственным значительным европейским городом, где малорусский язык принят повсюду, в домах и на улице, как langue parlee" [Леся Українка 128 — посереднє свідчення про стан у Києві, Одесі і т. д.]). По менших містах, як от Полтава, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Лисавет (тепер Кіровоград), Чернігів та інші, масово говорили по-українському, але навіть і там російська мова ширилася. Якщо близько 1870 р. в Олександрівську (нині Запоріжжя) не чути було іншої мови, крім української, то на 1910 р. "Сорок год тому назад к. 1870 всі міщани, чиновники і взагалі все населення говорило чистою українською мовою, а тепер к. 1910... все місто страшенно обрусіло,... тепер рідко хто говорить по-українськи" (Чикаленко 2, 154 і далі). А Дорошенко (1949, 35) відзначає як історичний факт, що в Полтаві 1903 р. в родині Комличенків двоє гімназистів розмовляли між собою по-українському і додає, що це його "дуже приємно здивувало", бо досі він "ще не бачив таких гімназистів". На селі українська мова переважала цілковито, хоч у розмові з представниками вищих кляс селяни нерідко докидали стільки російських слів, скільки знали, творячи базу того, що згодом одержало назву "суржик".[4] Але не слід забувати, що кожна сільська місцевість розмовляла не літературною мовою, а своєю говіркою. Отже, літературної мови частіше вживано на письмі, ніж усно; в обох випадках вона не охоплювала всіх ділянок сучасного життя й думки, а це призводило до звуженого користування та зниженого престижу. Як покажемо далі, навіть декотрі оборонці української мови програмово боронили двомовність, вважаючи, що українська мова надається для вжитку лише як мова сільська, родинна, фольклорна та поетична (напр., Костомаров, Панас Мирний. Див. далі, примітка 15).

Такий стан позначився на самій мові. Її фразеологія рясніє образами, позиченими з сільського життя. Подеколи це відбилося навіть на сематиці. Приміром, слово "громадянин" і в західноєвропейських мовах, і в мові російській походить од слова "місто", "город", а в українській від "громада" — поземельне селянське об'єднання.

В Галичині й на Буковині, що належали до Австрії, діяла **відносно ліберальна конституція** 21 грудня 1867 р. (ще більше пом'якшена пізнішими додатками, особливо в 1907 р.). Розділ про права громадян **давав повну свободу** місцевим та приватним чинникам у царині освіти (**§ 17**), **в § 19 говорилося:** "Усі народності держави, що належать до різних рас, **рівноправні: кожна має** непорушне право зберігати й плекати свою національність **і свою мову. Держава** визнає за всіма мовами, вживаними в монархії, **рівні права на вживання**

4. Первісно термін млинарського ремесла: суміш зерна пшениці **й жита, жита й** ячменю, ячменю й вівса і т. ін.

в школах, на виконання державних функцій і на різні акти громадського життя. У землях, що мають населення відмінних народностей, заклади публічної освіти мають бути творені так, щоб, без уживання будь-яких примусових заходів, спрямованих на вивчення другої мови, кожний міг дістати все потрібне для своєї освіти своєю власною мовою".

Проте, особливості адміністративного поділу країни утруднювали українцям повністю здійснити свої конституційні права. Українці не мали в Австрії власних "земель". Вони належали або до "Королівства Галицького й Володимирського з великим герцоґством Краківським", які Австрія успадкувала від Польщі,[5] або до герцоґства Буковинського, що певний час перебувало було в складі князівства Молдавського, що стояло в васальній залежності від Туреччини. В першій адміністративній одиниці, що охоплювала переважно українську національним складом Східну Галичину і переважно польську Західну, кількісно переважали поляки; вищі кляси були майже цілковито польські. Внаслідок такого стану поляки, використовуючи вигідну для них куріяльну систему виборів, добилися законів, які охороняли їхні інтереси, а саме: установили польську мову як мову освітніх установ та судівництва (місцевий закон 1868 р.), а трохи згодом як мову інших адміністративних інституцій (Dareste 430). На Буковині українці складали абсолютну більшість на півночі, тоді як румуни переважали на півдні, але й тут, коли йшлося про суспільну структуру, українці в основному належали до нижчих кляс; щоправда традиція соціяльного й культурного панування іншого народу над українцями не була тут такою цупкою, як у Галичині, а українсько-румунська двомовність серед освічених прошарків не така розповсюджена. (На ділі українсько-німецька двомовність була типовішою, ніж українсько-румунська).

На відміну від підросійської України, українська мова в Австрії на 1900 р. не була заборонена в громадському житті. Проте, мало не в кожному окремому випадку щоб відстояти конституційне право, українці мали витримати затяжну й запеклу суперечку з польською адміністрацією, до послуг якої стояв увесь бюрократичний апарат. Як наслідок історичних обставин на 1900 р. українці в Австрії мали відносно розвинену пресу — де широко друкувалися й автори з підросійської України — і шкільництво, хоч і те було недостатнім, коли врахувати число українців і те, що мали поляки.

За моїми даними, почерпнутими в основному з праці Животка та книги Ігнатієнка (1968, 116 і далі) (вони можуть бути неповними), 1900 р. в Галичині виходило 25 періодичних видань (за Ігнатієнком [1926, 40], на всю Австро-Угорщину таких видань було 20), а саме: 4 щоденні ("Діло" 1880,[6] орган Української націонал-демократичної партії; "Народна часопись" 1896, напівурядовий орган; "Руслан" 1897, католицький, і "Галичанин" 1893, москвофільсь-

5. 1848 року представники українців передусім вимагали поділу Галичини на дві окремішні області.

6. Після назви в дужках подана дата заснування.

кий); два тижневики ("Свобода" 1897, орган УНДП, та москвофільське "Русское слово" 1890); дев'ять двотижневиків ("Громадський голос" 1895, орган Української радикальної партії; "Воля" 1900, орган Української соціял-демократичної партії; "Місіонар" 1897, католицький; "Дзвінок" 1890, дитячий; "Русская рада" 1871, москвофільський; "Посланник" 1889, москвофільсько-католицький; "Зеркало" 1890, гумористичний; "Комар" 1900, гумористичний, і "Страхопуд" 1880, москвофільський гумористичний); п'ять місячників ("Літературно-науковий вістник" 1898; "Молода Україна" 1900, студентський; "Прапор" 1897, для духовенства; "Дяковскій голос" 1895 і "Наука" 1871, москвофільський для селян); два квартальники ("Записки Наукового товариства ім. Шевченка", науковий, та "Богословскій вестник" 1900, москвофільський); і один піврічник ("Часопись правнича і економічна" 1900). Осібно стояли два періодичні видання чисто практичного характеру: "Провідник рільничих кружків" (1896) та "Господарь" (1898), а також дві урядові публікації з однаковою назвою "Вістник законів", що виходили одна у Відні, а друга у Львові, обидві не суворо періодично. Треба відзначити, що москвофільські видання намагалися вживати літературної російської мови, але в більшості випадків пересипали її виразами з місцевих говірок.

Буковина 1900 р. мала шість періодичних видань: "Буковина" (1885), орган народовців, що тоді виходила тричі на тиждень; "Руска рада " (1898), орган Української національ-демократичної партії; "**Буковинскн вѣдомости**" (1895), москвофільський тижневик; "Православная Буковина" (1893), двотижневик, і "**Народный вѣстник**" (1899), місячник, органи москвофілів; та "Добрі ради" (1889), місячник "для господарства, домівства і забави". Осібно стояло не суворо періодичне урядове видання "Общий законов... **вѣстник**".

Відомості про наклади галицьких і буковинських видань, на жаль, скупі. "Діло" у перший рік існування (1880) мало, як подають, 600 передплатників (Животко 68); "Літературно-науковий вісник" у перший рік — 799, з яких 625 жили в Галичині, 32 в Буковині, а 101 на підросійській Україні; за соціяльним станом серед передплатників "Діла" 1900 р. було 173 священики і 142 вчителі (Животко 68, 78). Газети напевне мали більше передплатників. Загалом, в порівнянні до підросійської України, де українські часописи взагалі не виходили, розвиток періодичної преси був показний. Але якщо розглядати її саму в собі, то преса в Галичині, а особливо на Буковині, була недорозвинена — партійне розгалуження тільки починало окреслюватися, спеціялізація не досить чітка. Чимало видань виявилися недовговічними, але деякі вже осягли певної стабільности, поваги й авторитету, зокрема "Діло", "Літературно-науковий вістник", "Записки Наукового товариства ім. Шевченка" та "Буковина". Вони, без сумніву, якоюсь мірою впливали й на розвиток мови, подаючи її зразки. Зразки ті — не з умислу, а в силу обставин — були реґіональні. Докладніше на цьому спинимося далі.

Потужним чинником у формуванні мови освіченої верстви була школа. Уяву про зріст українських початкових шкіл дають такі числа: 1881 р. — 1529 (ЕУ 2, 2518), перед Першою світовою війною — 2510, коли 97 % українських дітей

відвідувало українські початкові школи, не зважаючи на різні перешкоди бюрократичного характеру з боку адміністрації, обсадженої переважно поляками. Правда, деякі школи були неповними: лише дві кляси з можливих шести. Співвідношення українських і польських середніх навчальних закладів (гімназій та реальних шкіл) було 6 до 50. Це частково компенсувалося тим, що українці мали ще 10 приватних шкіл (1911. ЕУ 1, 929). Львівський університет на 1900 р. був польським, хоч мав кілька українських катедр (з 1894 р. — історії України; з 1900 р. — української літератури; а 1914 р. 8 українських катедр супроти 72 польських). Освітню роботу серед дорослих провадило товариство "Просвіта", засноване 1862 р. На 1900 р. "Просвіта" нараховувала 22 філії, 924 читальні та 1248 бібліотек (ЕУ 2, 2366).

На Буковині 1896 р. була 131 українська початкова школа та 34 двомовних (українсько-німецьких і українсько-румунських) із загального числа 335 (Квітковський 663) і лише одна гімназія (у Чернівцях, з 1896 р.; по інших гімназіях українську мову викладали як предмет). Чернівецький університет був німецьким і мав українські катедри тільки з теології й церковнослов'янської мови та української мови й літератури (Квітковський 694). Засноване 1869 р. товариство "Руська бесіда" провадило — подібно до "Просвіти" в Галичині — освітню роботу серед дорослих.

Завдяки особливій становій структурі українського населення в Галичині й на Буковині, однією з найвпливовіших груп суспільства було духовенство: греко-католицьке в Галичині, православне на Буковині. Становище, коли "духовенство охоче вживало польської мови і в домашньому житті, і в публічних виступах,... а по церквах, особливо в містах, виголошувало польські проповіді" (Холмський 338), змінилося з середини XIX ст. Після періоду модного захоплення москвофільством вже десь у дев'ятдесятих роках основна маса духовенства повертається до українства. Щодо богослужб, то їх завжди відправляли церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Це стосується й до Церкви на Буковині. Поза цим, одначе, Церква в Буковині перебувала переважно в румунських руках. Хоч українську мову з 1873 р. допущено, поруч з румунською, до вжитку в церковній адміністрації (Квітковський 735), та на Буковині ніколи не було жадного митрополита чи єпископа українського політичного напряму; в кращому випадку декотрі були доброзичливі до українців.

На Закарпатті, що належало до Угорщини, не було окремого законодавства. Угорщина не мала кодифікованої конституції. Вона керувалася низкою послідовно видаваних законів, що творили складну й заплутану сукупність: нові закони накладалися на старі. Оскільки вдалося установити, серед законів немає такого, що ґарантував би права інших мов, ніж угорська. Закон 16 1791 р. зобов'язував урядовців вживати тільки угорської мови, закон 2 1844 р. проголосив її єдиною державною мовою. Закон 5 1848 р. складною процедурою забезпечував угорцям перевагу в усіх виборах. Лише закони 38 і 44 1868 р. згадують за права національностей (Dareste 467-470).

Без леґального захисту, під тиском аґресивної мадяризації з 1867 р., у стані економічного занепаду українська людність Закарпаття на зламі століть

або здалася на обставини, або покладала надію на допомогу від спорідненої — слов'янської — потуги, якою могла бути лише Росія. Українська мова на 1900 р. була фактично виключена з будь-яких громадських функцій, а існувала в формі кількох сільських діялектів, до того ще й дуже відмінних між собою. Нечисленна інтеліґенція або орієнтувалася на угорців, з яких походили всі великі землевласники, аристократія й високі урядовці, включно з церковною ієрархією, або, в меншості, перейнялася москвофільством. Помітна "народовська" орієнтація з'являється властиво вже по 1900 р. під впливом Галичини.

Отож, коротко кажучи, в найгіршому стані — і де юре, і де факто — перебувала українська мова на підросійській Україні (офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві й літературі) та під Угорщиною (без правових ґарантій, а в дійсності цілком усунена з громадського життя); в найкращому стані була вона в Галичині, де її вживано публічно; становище на Буковині було проміжне; на підавстрійських землях українську мову офіційно не переслідували, але ґарантовані їй права на практиці стосовано обмежено. Ні в одній з чотирьох областей українська мова не користалася суспільним престижем; розмірно ліпше було в Галичині. Зусилля, спрямовані на покращання стану, в Галичині й Буковині велися в культурній, економічній та політичній сфері; на підросійській Україні переважно у сфері культурній; на Закарпатті їх властиво не було зовсім. По великих містах Центрально-Східної України мовою щоденного вжитку була російська,[7], в Галичині — польська, на Буковині — німецька і/або румунська (всупереч наведеному твердженню Лесі Українки), на Закарпатті — угорська. На підавстрійській Україні були спроби окремих осіб та цілих груп зробити українську мову мовою щоденного спілкування, чому, звісно, передувало послідовне вживання її серед самої інтеліґенції. Відомості про це знаходимо в листах та інших писаннях українців з-під Росії, що відвідали підавстрійську Україну. Наведемо кілька прикладів.

Про те, яке здивування й пошану викликала українська мова вчених галицьких кіл у не-галичан, можна судити з до певної міри автобіографічного оповідання Олени Пчілки "Товаришки" (1887). Героїня повісти (alter ego письменниці?) Люба зустрічається у Відні з галичанином Бучинським. І от: "Її просто брав сором перед тим інтеліґентним русином: він говорить так вільно, ні трошечки не зупиняючись, про що тільки схоче, а вона... мусить добре подумати, перше налагодитись, а тоді вже казати, ніби перше переложить в думці з російського". "Вона почуває, що се органічна мова його бесіди і що так треба, що говорить з ним по-російськи просто не випадає, власне таки аж соромно якось! Вони виробили собі свою мову і для культурної потреби, а ми переходимо зараз на російську, коли заводимо поважнішу бесіду! Так не гоже!" (323 і далі).

---

7. Дуже часто в різних комбінаціях з українською. В 1912 р. Ф. Корш писав про цю мову, як про "... щось на зразок того "огидного російсько-малоросійського воляпюку", який все ширше розливається по містах наших південних губерній" (К вопросу об украинской культуре. — "Украинская жизнь" 1912, 2, 41).

Павло Грабовський, що ніколи не був у Галичині, але чув про стан тамтешньої мови, так само здивовано і поштиво запитує в листі (1892) до Івана Франка: "По якому звичайно балакають між собою дома писателі-русини — по-руськи, польськи чи німецьки? Це тим питаю, що мені бажається знати: є руський язик в Галичині язиком літератури однії, чи й жизні? Бо у нас по Україні багацько є таких, що пишуть по-українському, а балакають по-московськи".

Леся Українка, звернувши увагу на це явище, дошукується його причини (1893): "Не знаю, чим се об'яснити, тільки галичани краще говорять, ніж пишуть, а українці краще пишуть, ніж говорять. Щождо того, що українські сім'ї говорять по-російськи, то, здається, не так давно було, що галицькі русинські сім'ї говорили по-польськи, — якби у нашої мови були такі права в Росії, які є в Галичині, то я твердо вірю, що й ми не зосталися б позаду, а тепер нехай хто хоче кидає камінь на українців, пригнічених школою, урядом, громадськими інституціями, тільки я цього каменя не зважуся здійняти" (Сімович 1938, 28).

І галичани добачали різницю. Ілля Кокорудз писав 1891 р.: "Підчас, коли на Україні рідко язик українсько-руський є розговорним між тамошньою інтеліґенцією, то в Галичині говорять ним як у простій хаті, так і в найелеґантніших і найвищих сальонах... Ним ту вітає-ся цісаря, виголошує-ся мови політичні в соймі, ним викладає-ся з катедр університетських, ним пишуться листи і розправи філософічні, педагогічні, історичні, математичні, фізичні, правничі і т.інш." (Кокорудз, 472).

Відтворюючи загальну картину мовної ситуації в Галичині на 1900 р., не слід, одначе, забувати, що в подібних свідченнях — а їх є значно більше — порівнювалося підавстрійську Україну з підросійською. Тоді контраст дійсно вражав. Коли ж прикласти абсолютну мірку, то виявиться, що стан української мови в Галичині був вельми далекий від нормального стану мови, яку підтримує й охороняє держава, скажімо, французької мови у Франції, чи шведської у Швеції. Тому мав рацію і другий галичанин Іван Верхратський, пишучи 1892 р.: "Обставини [в Галичині] не конче веселі. Не маєм ні вельмож-меценатів, ні багатого міщанства, ні заможної численної інтеліґенції, ні повного руського університету, ні руської академії".

Не слід забувати ще одну особливість мовної ситуації в Галичині. То правда, що освічені українці розмовляли між собою по-українському (навіть декотрі москвофіли). Однак, було б перебільшенням гадати, що вони говорили літературною мовою, якою писали автори з підросійської України і яка теоретично вважалася взірцем для всієї країни. А хіба могло бути інакше, якщо і шкільництво, і преса, і сама звичка освічених людей говорити українською мовою на різноманітні теми виникли нещодавно, а зв'язки з підросійською Україною були дуже утруднені? Опріч того, і до тодішньої мови підросійської України термін "літературна" слід прикладати з великим застереженням. Існували певні правила вжитку, але вони не були унормовані, ні навіть ґрунтовно описані, не було й авторитету, що міг би їх запровадити. В Галичині вийшло кілька підручників (М. Осадца, 1862; Г. Шашкевич, 1862; П. Дячан, 1865;

О. Партицький, 1883), які не спиралися на жадний авторитет, крім автора, а шкільна граматика С. Смаль-Стоцького ("Руська граматика", Львів 1893, перевидана 1907, 1914 та 1928 р., написана у співпраці з Ф. Ґартнером), що наближалася до норм Центральної України, зокрема в запровадженні так званого фонетичного письма, хоч і з чималою кількістю місцевих особливостей, і була затверджена після запеклого нерозбірливого в засобах спротиву австрійським Міністерством освіти, потрапила до школи щойно 1893 р., попереджена в лексикології першим великим словником — Е. Желеховського — 1886 р.[8] Тому не диво, що діялектна основа мови кожного українського письменника виразно виявлялася у його творах, а особливо на теренах Австрії, де і діялектів було більше і вони більше різнилися між собою. Говорити українською мовою в підавстрійській Україні означало говорити своєю власною говіркою.

Спілкування між освіченими людьми, що розмовляли західноукраїнськими говірками, найжвавіше відбувалося у Львові. Можна припустити, що на 1900 р. у місті витворювалося галицьке чи галицько-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діялект, але це питання потребує докладнішого вивчення, а джерельні відомості про розмовну мову освіченої верстви дуже скупі. Як правдиво зауважив автор не-мовознавець у пізніших спогадах: "Сам Львів не мав свого українського діялекту, бо інтеліґентна верства говорила менш-більш спільною письменною галицькою мовою, а міщанська верства, що до Львова з околиць напливала і найдальше до третього покоління у львівському мовнім кітлі польонізувалась, говорила зіпсутим через польський мовний вплив говором" (Шах 111). Якщо припущення про формування львівського койне правильне, то велика й частенько запальна дискусія 1891-1892 рр., що її розпочав Б. Грінченко гострим виступом проти "галицьких поетів", в суті речі виявляла конфлікт між двома процесами творення літературної мови: на східно- й західноукраїнських землях.[9] Дискусія кінчилася одностайною згодою, що повинна існувати єдина загальноукраїнська літературна мова і що в основі її мають бути центральноукраїнські (Київщина — Полтавщина) діялекти, на які спирається мова найвпливовіших письменників-класиків: Шевченка, Марка Вовчка та ін. Під час дискусії (як, зрештою, ніколи після неї) ніхто не обстоював думки про літературну мову на галицьких підвалинах чи про дві рівнобіжні літературні мови, щось на зразок сербської та хорватської серед південних слов'ян.[10] Проте, ніяка дискусія не спроможна стерти реальні крайові різниці, доки країну ділить на частини політичний (і властиво культурний) кордон. Характеристично, що навіть у повторних виданнях граматики С. Смаль-Стоцького не дотримано центральноукраїнських норм. Видавці "Зорі" писали

8. Про цю граматику й суперечки навколо неї див. у статті: В. Сімович. Степан Смаль-Стоцький як педагог і педагогічний діяч. — "Шлях виховання й навчання" 1939, 1. Там таки подано й докладну бібліографію. Передрук у: Сімович 1984.

9. Про перебіг дискусії та її аналізу див. Shevelov 1966, 61-68.

10. Всупереч перекрученим фактам у М. Жовтобрюха 1970, 275, а особливо 1964, 20.

1889 р.: "Якби прийшло списати словар з того, як ми не повинні говорити та писати, то вийшов би він завбільшки чи не такий, як і той, де списані наші щирі рідні слова і вирази".[11]. Становище аж ніяк не змінилося ні на 1900 р., ні в пізніші роки.

11. Цитовано за: Б. Грінченко. Кілька слів про нашу літературну мову. — "Зоря" 1892, 15, 310.

3. Перед Першою світовою війною та революцією (1900-1916)

На підавстрійській Україні в розгляданий період не відбулося ґрунтовних якісних змін у становищі української мови. Виняток становить короткий час російської окупації Галичини за Першої світової війни (від осени 1914 до весни 1915 р.) та першої окупації Буковини (вересень 1914 р. — червень 1915 р.), коли всі українські політичні й культурні організації розгромлено, численних представників інтеліґенції переслідувано й депортовано, а українську мову в громадському житті фактично заборонено. Таку політику не застосовували при другій окупації Буковини (червень 1916 р. — липень 1917 р.). Але процеси, що закреслилися на 1900 р., далі розвивалися й міцніли.

Леґальний стан української мови в Галичині й на Буковині посутньо не змінився. Роки 1900-1916 у цих краях позначені намаганням якнайповніше використати ґарантовані права. Це позначилося на розвитку преси й шкільництва.

В Галичині перед вибухом Першої світової війни (на основі даних 1913-1914 рр.) всі періодичні видання, перелічені в розділі 2, виходили далі, за винятком "Волі", "Прапора", москвофільської "Русской ради", "Посланника", "Дяковского голосу", "Богословского вѣстника" і "Страхопуда" ("Літературно-науковий вістник" 1907 р. перенесено до Києва); додатково з'явилася щоденна газета "Нове слово" націонал-демократичного напряму з накладом 12 тисяч примірників (ЕУ 2, 1782). Поряд з такою часовою стабільністю галицька преса набуває тепер ще однієї риси — багатогранности. В 1900 р. часописи різнилися хіба тільки політичною (партійною) орієнтацією. На 1914 р. намітився ще й виразний професійний поділ. Так 1913-1914 рр. десять видань спеціялізувалися в економіці, сільському господарстві й торгівлі; два в юриспруденції; три в педагогіці; виходило п'ять видань для студентів і молоді взагалі; один жіночий журнал; один популярний медичний; два спортові; один мистецький; один з історії та гуманітарних наук; два богословські; один гумористичний. Виникло чимало видань суто місцевого, реґіонального значення. Буковинські видання куди чіткіше диференціювалися за партійними напрямами (7 часописів, з них один москвофільський); натомість професійна преса, порівнюючи з Галичиною, відставала (один театральний журнал, два економічні), але буковинці могли безперешкодно користатися з галицьких видань. Животко (129) подає загальне число "західноукраїнських" (тобто включаючи Закарпаття) періодичних видань — 80; Ігнатієнко (1968, 197 і далі) нараховує їх 84.

Уважне зіставлення галицької й буковинської преси напередодні війни з пресою 1900 р. виявляє, поза всяким сумнівом, її швидкий зріст, що й собі віддзеркалює набагато складнішу структуру суспільства. Але преса вказує також, що це суспільство ще не стало гармонійно розвиненим новочасним суспільством. Якщо не брати під увагу кілька видань НТШ, то вражає відсут-

ність публікацій, які порушували б питання технології та індустрії, поряд з надмірно великою кількістю видань, присвячених сільському господарству. Це вказує, що українське суспільство Галичини й Буковини на той час все ще складалося головним чином з селянства й інтеліґенції, яка вийшла з села і йому служила: передусім духовенства та вчителів; меншою мірою правників та лікарів. Як і давніше, аристократії, великої буржуазії й технічної інтеліґенції в суті речі не існувало, а робітнича кляса була недорозвинена.

Стан суспільства впливав на мову: наукова й технічна термінологія в найкращому випадку перебувала in statu nascendi. Та, що була, дуже рідко потрапляла на сторінки преси, бо була надто спеціяльна, а її розвиток гальмувало те, що преса її оминала. Творилося зачароване коло. Друга риса, зумовлена тогочасною структурою суспільства, це був непомірно великий вплив говірок на мову інтеліґенції. Преса, хоч і робила певне зусилля вживати загальноукраїнської літературної мови, в найліпшому разі культивувала галицьке (львівське) койне, яке активно формувалося на основі, насамперед, говірок Львівської области. Нерідко періодичні видання вживали теоретично неприпустимих діялектних форм, слів і конструкцій. Через нестачу або недосконалість свого, прогалини в українській мові й культурі заповнювалися термінами з розвиненіших мові і культур: в суті речі вся інтеліґенція була або двомовна (мови українська, польська), або тримовна (українська, польська, німецька). Це не могло не позначитися на характері місцевої літературної мови, що була відкрита впливам співтериторіяльних мов і часто на них взорувалася.

Такий стан затримувала і поглиблювала школа. Як указують дані, наведені в розділі 2, загальна освіта українських дітей у Галичині між 1900 і 1914 рр. поволі, але невхильно кращала. Успіхи, одначе, стосувалися тільки до найнижчого рівня; українських гімназій було мало, а в університетах українською мовою викладали лише суто українські предмети, інакше кажучи, загальноосвітні й технічні дисципліни, медицина, право і т.д. українською мовою не читалися. Те, що існувало 10 учительських семінарій з паралельними українськими й польськими клясами, становища, звичайно, не міняло. Боротьба за український університет у розгляданий проміжок часу нерідко набирала аґресивних форм, які призводили до політичних демонстрацій, а раз навіть до вбивства, але нічого не змінила. Та і на рівні середньої освіти поляки мали, окрім гімназій, ще одинадцять реальних шкіл, а українці — жадної. Отже, школа, хоч і вберігала від денаціоналізації, але повсякчасно відбивала застарілу, недостатньо розчленовану структуру суспільства.

На Буковині число українських початкових шкіл зросло від 131 до 216 (плюс 17 двомовних) (Квітковський 668), але українська гімназія була одна та ще дві двомовних, українсько-німецьких. Була також одна приватна реальна школа. Чернівецька вчительська семінарія, первісно німецька, з 1910 р. мала три паралельні відділи: український, німецький і румунський. Чернівецький університет, за винятком кількох українських катедр, названих у другому розділі, лишався німецьким. З погляду вимог індустріялізованого і професійно розшарованого новочасного суспільства освіта на Буковині була так само

застаріла й неповноцінна, як і в Галичині, а шкільна система — теж так само, як там — відбивала однобічний розвиток і суспільства й мови, проєктуючи його на майбутнє.

Бюрократична машина, немов символічно, засвідчила такий стан в офіційній назві українців у Австро-Угорщині. Не зважаючи на права, якими користувалися українці в Австрії, їхня офіційна назва зоставалася *русини*. Група українських делеґатів до австрійського парляменту 1915 р. зробила пропозицію, щоб цю назву змінити на *українці*. Уряд зажадав думки двох фахівців. Один з них, Ватрослав Яґіч, великий авторитет у слов'янських справах і відносно безстороння людина (з роду хорват), висловився, що, на його думку, розсудливіше затримати звичну назву "русини", не обтяжену новітніми націоналістичними тенденціями.[12] Питання так і лишилося нерозв'язане аж до остаточного розпаду Австро-Угорщини 1918 р.

Назва *русини* якоюсь мірою відмежовувала австрійських українців од підросійських. А це наче давало право зберігати в літературній мові певні льокальні риси, до чого спонукав і фактичний стан: сильний вплив місцевих говірок і формування в межах Австрії українського койне. З другого боку, чим більше підавстрійські українці звикали до назви *українець*, тим більше виключалася можливість спроб мати окрему "русинську" мову. В житті це виливалося в прагнення спільної мови, але зі збереженням деяких галицьких прикмет.

Таке наставлення позначилося на правилах мови, розроблюваних у Галичині. Як уже згадувалося в другому розділі, першою спробою уреґулювати мову була "Руська граматика" С. Смаль-Стоцького й Ф. Ґартнера, затверджена віденським урядом для вжитку в школах. У розгляданий період зусилля нормалізувати мову вперше вийшло від української інституції. Наукове товариство ім. Шевченка видає 1904 р. "Руську правопись зі словарцем" (на 152 сторінки). Роблячи деякі поступки мовній практиці на підросійській Україні (напр., запроваджено форми жіночого роду: *драма, поема, система, тема, замість драмат, поемат, систем, темат* і т.д.; відкинено закінчення -а в таких словах, як *артист, архітект, митрополит, поет* — ст. 342 і далі в передруку правил, без словничка, у: Тимошенко 2), книжка зберігає такі характеристичні особливості галицького правопису, як уживання ї<ѣ, і(дїд); відокремлене писання частки *ся* з дієсловами; знак м'якшення після зубного між двома паляталізованими приголосними (*сьвіт*); у морфології — закінчення *-ий* в родовому відмінку множини іменників на приголосний (*коний, грудий*, а не *коней, грудей)*; а надто віддання літер g та і у чужомовних словах (*біольогія*) (Тимошенко 2, 336, 338, 343). Показово, що в самій назві граматики вжито слова "руська", а не "українська", хоч, правда, це могли викликати урядові вимоги. (Про висловлювання галицьких письменників у мовній дискусії з письменниками Східної України, далі в цьому розділі).

---

12. Опублікований і прокоментований Д. Дорошенком у Записках історично-філологічного відділу Української Академії Наук. 10, 1927. Ориґінальний німецький текст на ст. 268-274.

Найменша й найвідсталіша українська земля Закарпаття в 1900-1914 рр. не внесла нічого в розвиток української літературної мови, та там мало про неї і знали. Слабко розвинене шкільництво було цілковито змадяризоване після запровадження т.зв. законів Аппоньї (закон 36 і 37 1907 р.), які перетворили початкові школи на твердині й храми мадярщини. За § 23 закону 36 і § 32 закону 37 кожен учитель — навіть приватної школи — ставав державним урядовцем і мусів присягати на вірність і відданість всьому угорському (Törvénytár 368, 392; англійський переклад уривку з присяги в: Magočі 65; див. також примітка 116 на ст. 380). Параграф 18 закону 37 (Törvénytár 383) зобов'язував провадити навчання в школі угорською мовою, якщо того бажали батьки 20 дітей (або, коли дітей було менше, 20 % учнів). У висліді на 1915 р. не лишилося жадної чисто української (слов'янської) школи і тільки 18 мішаних українсько-угорських (ЕУ 2, 55). Впливові газети й журнали також були угорські, абож їх видавали москвофіли російською мовою з більшою чи меншою домішкою льокальних мовних елементів. Єдиним українським органом був тижневик (до 1912 р., а в 1912-1914 рр. місячник), що його видавали оо. Василіяни. Нема що й казати, українська мова тижневика була дуже своєрідна, з великою домішкою церковнослов'янізмів та місцевих виразів в етимологічному написанні. Усна мова була говіркова, різна по різних місцевостях; інтеліґенція здебільшого говорила по-угорськи. Характеристично, що А. Волошин видав граматику закарпатської видозміни української мови теж по-угорськи: "Gyakorlati kis-orosz (rutén) nyelvtan (1907)" (Gerovskij 1934, 508), може, крім іншого, з метою, щоб вона правила за підручник для тих, хто, одержавши угорську освіту, хотів познайомитися з рідною мовою.

Для підросійської України доцільно поділити період 1900-1916 рр. на три відтинки: 1900-1905, 1905-1914 та 1914-1916. До 1905 р. і умови, і загальна спрямованість розвитку були ті самі, що й в останньому десятилітті XIX ст. Про цей стан сказано в розділі 2. Тут лише коротко нагадаємо: цілковитий брак українських шкіл,[13] Церкви і преси; тільки спорадичні — після довгих затримок — видання творів красного письменства й поезії, майже повний брак перекладної літератури; успіх українського театру, репертуар якого одначе обмежено заборонами до п'єс з сільською тематикою; цілковите усунення української мови з громадського життя і рідкісне вживання її в інтеліґентських родинах. Неденаціоналізована інтеліґенція, за малим винятком, складається з учителів та письменників; престиж української мови невеликий навіть серед переважної більшости селян, що в повсякденному житті цупко тримаються своїх місцевих говірок.

На цьому тлі галицький варіянт української літературної мови завоював не абиякий престиж, про що свідчить багато сучасників. При зустрічах мова галичан мимоволі імпонувала українцям зі сходу своєю виробленістю, культур-

13. Прохання про дозвіл відкрити школу імени Котляревського в Полтаві (1904) з українською викладовою мовою в нижчих клясах не дало позитивних наслідків (Лотоцький 2, 283 і далі).

ністю, широтою тематичного діяпазону. Коли на підросійській Україні засновуються українські політичні партії, то невелика частина партійних діячів переїздить в Галичину й на Буковину, де друкувалася партійна література, яку нелеґально переправляли на схід. Прибулих приваблювали деякі риси галицького політичного життя, й вони переносили своє захоплення на місцеву українську мову. Ці події й настрої відбилися в деяких літературних творах, як от у повісті Наталі Романович-Ткаченко "Манівцями". Ось як змальовує авторка враження своїх героїв — молодих революціонерів з підросійської України — від мітингу у Львові: "Тут, серед сеї блискучої юрби, в залі, залитій світлом — він чує мову своїх степів, своїх ланів, мову, якою говорять ті брати його, що живуть в тісних халупках без світу й повітря. Правда, мова ніби трохи відмінна, але се природна зміна, як і те, що з ним сталося: він той самий, що уродився під селянською стріхою, і наче не той тепер: не в селянській сорочці, не в свиті, а в "німецькому" убранню. Але проте він той самий" (145).

Далі приходить узагальнення: "Потім почулася українська мова. Не та мова степів широких, ланів безмежних — повільна, барвиста, дзвінка, а мова швидка, одноманітна, але вже викінчена й культурна". "Хочеться ще побути в сій атмосфері, де сі европейці говорять мовою далеких рідних сіл" (531, 147).

Таке ставлення до мови галичан імпортовано і в міста підросійської України. Коли поважні вже політичні діячі - члени РУП (Революційна українська партія) або інших партій — відвідували гуртки молоді, вони приносили сприйняті в Галичині мовні звороти. Революціонери-неофіти, для яких професіонали партійної роботи, природно, були оточені авреолею героїчности, наслідували все, що схоплювало їхнє вухо, хоч не раз ті мовні особливості не мали нічого спільного з революційою діяльністю. Про подібний випадок з часів своїх гімназійних років у Прилуці (тепер Чернігівська область) розповідає Володимир Дорошенко: "Не знаючи гаразд мови, ми залюбки засвоювали собі всякі дивогляди, подибувані в галицьких виданнях, уважаючи їх через їх незвичність для нас за якийсь особливий мовний спеціялітет. Пригадую собі, що нам незвичайно припало до вподоби слово *позаяк*, яке заніс до нас один лубенський громадянин як гарну галицьку новинку" (В. Дорошенко). В даному випадку особливо знаменно, що галицьке слово перейнято не прямо від галичанина, а посередньо, від полтавця. Це вказує на один із шляхів, яким розходилися "заразливі", "урбаністичні" слова та вирази з Галичини. Немає сумніву, що гімназійні (так само, як університетські) гуртки української молоді відігравали ролю посередника. Відомо, що, крім Прилуки, такі гуртки існували в Лубнях, Ніжині й Києві (Дорошенко 1949, 17); було їх, правдоподібно, значно більше. До речі, оте злощасне ***позаяк***, про яке згадує Дорошенко, полонило не тільки молодих та недосвідчених, воно трапляється навіть у видатного мовознавця К. Михальчука (ст. XV). Запеклий ворог усього галицького Ів. Нечуй-Левицький в'їдливо зауважує: "Наші молодші люди начитались галицьких газет так, що по мові зовсім погаличанилися, неначе так завзято падкували коло цієї справи, що аж повиучували ті газети й журнали й їх мову напам'ять" (1907, 8). Перебільшена характеристика, але не без зерна правди!

Вплив Галичини і її мови був одним з нових і до певної міри підривних процесів, що нуртували за фасадою позірної стабільности Російської імперії. Другим було пожвавлення діяльности самої української інтеліґенції як наслідок усе більшого соціяльного й політичного неспокою в Російській імперії взагалі, а на Україні зокрема. Відлуння широкої хвилі селянських бунтів 1902-1903 рр. на Полтавщині розійшлося далеко, дарма що селяни не висували ніяких національних гасел, а тільки домагалися полегші соціяльних та економічних умов. Активізуються українські громади, що після указу 1876 р. майже завмерли. 1897 р. вони об'єднуються в Загальну українську безпартійну демократичну організацію, з якою було пов'язане видавництво "Вік" (1895-1918). Крім іншої діяльности, організація та її члени намагалися використати кожну леґальну нагоду, щоб добитися дозволу на прилюдні виступи українською мовою. Це легше було зробити поза межами України. На весні 1902 р. Д. Мордовець промовляв українською мовою на шевченківському святі в Санкт-Петербурзі в будинку Шляхетського зібрання, річ неймовірна для Києва чи Одеси. На археологічному конґресі в Києві 1899 р. вчені з підавстрійської України мали намір читати доповіді українською мовою (слов'янські мови, як правило, допускалися на тих конґресах). Коли урядові чинники заборонили їм це робити, вони демонстративно відмовилися від будь-якої участи в нарадах. Одначе, вчені з підросійської України до них не приєдналися, а слухняно послугувалися російською мовою. На 1903 р. становище трохи змінилося. На відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві 30-31 серпня гостям з Галичини дозволено промовляти по-українському. Гостей спробували наслідувати місцеві українці. Та коли почато читати першу адресу українською мовою, міський голова перервав, заявивши, що на підставі наказу Міністерства внутрішніх справ він не може цього допустити. Тоді інші делеґати теж відмовилися виступати, і деякі подали скаргу до Сенату (Чикаленко 337, 340; Лотоцький 2, 278-280; Пипін 398-402). Пізніше, згадуючи цей епізод, В. Короленко писав, що напрошується висновок, наче українська мова законна лише в Австрії, а на своїй батьківщині — ні (Короленко 376). Згодом Сенат скасував заборону і навіть "поставил на вид" міністрові внутрішніх справ "неправильность его действий". Але це було вже 1906 р., після революції 1905 р.

Подібні маніфестації мали місце на ювілеях М. Лисенка та Ів. Нечуя-Левицького 1904 р. Археологічні конґреси — 1902 р. в Харкові й 1905 р. в Катеринославі — теж не лишилися поза увагою. Такі прилюдні протести годі було уявити ще десять років тому.

Всупереч офіційній забороні зростає число популярних видань з сільського господарства та медицини. Удавано російське добродійне товариство — Благотворительное общество издания общеполезных и дешевых книг, — засноване 1898 р. в Санкт-Петербурзі (див. Розділ 2), що налічувало до тисячі членів, випускало 6-8 брошур на рік (Лотоцький 2, 253); Б. Грінченко в Чернігові 7-8 на рік; київське видавництво "Вік" 4-5 та ще кілька, харківське видавництво "Гурт" (Лотоцький 2, 97). Українці користали з розбіжностей між Головним управлінням друку, яке наглядало за дотриманням вимог цензури, та

міністерствами — сільського господарства, охорони здоров'я та іншими, — що були зацікавлені поліпшити економічний чи санітарний стан села. Правда, з цензурних міркувань майже всі брошури були написані в формі оповідок та діялогів. Але так чи не так, вони робили проломину в запровадженні цензурних законів. Товариство друкувало такі книжечки як "Від чого вмерла Мелася" (про дифтерит), "Добра порада" (про сказ), "Пригода на хуторі" (про погоду) і т.п. (Лотоцький 2, 256), але разом з ними побачили світ і брошури про Сократа й Шевченка. Число заборонених цензурою книжок було незрівняно вище від числа дозволених, досить глянути на далеко не повний список у Лотоцького (2, 238 і далі), в якому наведено 76 назв! Усі брошури були, звичайно, розраховані на малограмотних селян. А все таки вони привчали до думки про українську наукову мову і знайомили з найконечнішою термінологією. Таким чином, українська мова відвоювала собі місце — хоч і дуже скромне — у прилюдних виступах та друку ще перед революцією 1905 р.

До культурного життя, пов'язаного прямо чи посередньо з громадами, додалася діяльність політичних партій. Першу політичну партію на підросійській Україні, РУП, засновано — певна річ, нелеґально — 1900 р. в Харкові. З мовного погляду діяльність РУП цікава, поперше, тим, що партія видавала політичні брошури й газети досі не знаного на Східній Україні типу (місячник "Гасло" 1902-1903;[14] "Селянин" 1903-1905 і "Праця" 1904-1905), закладаючи основи української журналістичної мови. Подруге, ці видання друкувалися в Австрії (Чернівці, Львів) з участю місцевих людей, які, цілком природно, вносили в мову галицькі елементи.

Хоч самі в собі незначні й спорадичні, такі явища свідчили про зріст української інтеліґенції та її бажання співпрацювати з селянством і, частково, з робітництвом. А це й собі стало початком зміни погляду на саму суть літературної мови, подія, яку важко переоцінити. Досі raison d'être української мови спирався на два арґументи. Давніший виріс на ґрунті романтизму. Стисло він виглядає так: кожна мова, і українська також, є неповторним виявом неповторної душі народу, а тому має бути збережена за всяку ціну. Живлячися загальною філософією романтизму (на Україні від часу "Граматики" А. Павловського: 1805-1818), цей арґумент протримався до початку XX століття, як потверджують висловлювання Панаса Мирного в 1901 р. та десь близько 1906 р.: "Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, бо вона не що інше, як жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, дослід, почуття" і ще й досі вживається як gesunkenes Kulturgut.

Другий арґумент на користь збереження української мови виник у добу позитивізму. Спрощено він виглядає так: селяни і селянські діти не здобудуть належної освіти, доки навчання в школі провадиться чужою мовою. Низький

---

14. Накладом чотири тисячі примірників, згідно з інформацією російського міністра освіти В. Ґлазова (цитовано в: Лотоцький 2, 378).

рівень освіти — і навіть грамотности — на Україні закріплюється відсутністю української школи. Звідси наставлення, що література повинна слугувати селянам, отже її мова мусить бути загальнозрозумілою. Як висловився М. Драгоманов (1891-1892): "Мова не святощ, не пан людини, народа, а слуга його. Література мусить нести в маси народа просвіту як найлекшим способом" (Драгоманов 322).

Хоч на позір наведені погляди здаються відмінними, та на практиці вони сходять на те саме: літературна мова не повинна відриватися від мови селянства (романтики); вона мусить бути зрозуміла селянам (позитивісти). Часто висміюване твердження Ів. Нечуя-Левицького ще з 1878 р.: "Для літератури взірцем книжного язика повинен бути именно язик сільської баби з її синтаксисом" ("Правда" 1878, 26) тільки чесно формулює думку, яку в менше драстичній формі висловлює майже кожен український письменник того часу. Ось кілька прикладів: "У нас тільки так говорять у народі, а позаяк се не є польонізмом, ні росіянізмом, то чому б так і не писати?", запитує В. Самійленко (437); "Я тільки кажу, що мова мусить бути — щиро народною", обстоює П. Грабовський 1891 р. (185); Іван Франко 1907 р. стверджує це як історичний факт: "... інтеліґентний чи півінтеліґентний українець не чув і не бачив граматики української мови, але черпав зразки тої мови просто з живого джерела" (Франко 337); і з прямолінійністю Нечуя-Левицького А. Кримський аж у 1922 р.: "Отак, як говорить простий народ на Україні — так треба точка-в-точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільнослов'янського взаємного зрозуміння" (274). Як буде показано далі, власне саме цю арґументацію широко використано в записці Російської Академії Наук "Об отмене стеснений малорусского печатного слова" 1905 р.[15]

За таких обставин думка, що належала М. Коцюбинському, М. Чернявському й М. Вороному, випустити альманах, розрахований виключно на інтеліґенцію і присвячений темам космополітичним, була дійсно революційною. Вона здійснилася в альманахах "Дубове листя" (Київ 1903) і "З потоку життя" (Херсон 1905), викликавши застереження в письменників старшого покоління. Відповідаючи Коцюбинському на його заклик, Панас Мирний стає в обороні творів з життя селянського, — "того життя, що виробило нашу живу мову, що давно заснувалося і ще й досі дає свої живі ориґінальні зразки своїх типів..." і провадить далі: "Щождо нашої інтеліґенції, то її ще досі не було, вона ще тільки починає складатися, та й то, вихована іншою школою, вона досі не подала таких яскравих зразків, щоб їх можна було назвати своїми, ориґінальними" (30. III. 1903, ст. 503). На що Коцюбинський відповів (3. VII. 1903): "Я ніяк не можу згодитися, що нам не слід брати теми з життя нашої інтеліґенції, бо її у нас нема... Вироблення культурного типу, як відомо, залежить не від одної національної або політичної свідомости. [Література] не повинна обмежуватися селянським побутом, а давати справжній образ життя всіх верств суспільности" (Коцюбинський 294).

Мирний не зауважив, що, вживаючи у своєму листі слів *психологічний, інтеліґентний, тип* і навіть *література*, він сам собі заперечує. Ні ці слова, ні

подібні до них не взято з мови селянської. Вони мимохіть доводять існування української інтеліґенції!

Лінґвістичний аспект цієї літературної полеміки очевидний. Хоч обмежена урядовими заборонами до самої белетристики, мова українського письменства повторювала шлях розвитку кожної літературної мови. На початках вона може бути міцно пов'язана з (сільським) діялектом, але, ставши знаряддям освіченої верстви, одразу виходить за первісні межі, всотує елементи не властиві матірньому діялектові й породжує власну рушійну силу розвитку. Згаданий процес не почався, звичайно, з "Дубового листя", де Коцюбинський писав про українську інтеліґенцію, Леся Українка на староєгипетські й давньошотляндські теми, а Кримський умістив переспіви давньої перської поезії, — все таке визивно далеке від потреб українського селянина та ще й сказане словами, великою мірою не знайомими цьому гаданому споживачеві літератури. Ще в 1870-их роках спалахнула жвава дискусія про не-народні слова — позичені або створені, які противники іронічно називали "кованими", — що їх запроваджував тоді М. Старицький. В дійсності же в 1850-их роках з-під пера таких загальновизнаних майстрів і навіть творців новітньої української мови, як Шевченко та Куліш, рясно з'являються слова не знані в повсякденному сільському житті.

---

15. Ті, хто боронив українську мову цим арґументом, не помічали, що це легко могло призвести до недопущення української мови до вищих культурних сфер, до обмеження її на "домашньому вжитку" і, врешті, до повного її витиснення. Цю небезпеку добре розуміли російські оборонці української мови такі, як О. Пипін і О. Шахматов.

З-поміж українців цей арґумент найповніше розвинув М. Костомаров у статті "Малорусское слово" (Вестник Европы 1881, 1, 401-407) і в рецензії на альманах "Луна" (Вестник Европы 1882, 2). Костомаров виступив проти неологізмів у мові і перекладів у літературі (1882, ст. 892 й далі, 897, 900). На його думку, українська література повинна бути "виключно мужицька" (896); для всіх вищих культурних потреб слід уживати російської мови; якщо за таких обставин українська мова занепаде, то нічого над тим уболівати, аби тільки це трапилося без зовнішнього тиску, а з доброї волі українців (897).

Не знати, якою мірою це були дійсно переконання Костомарова в похилому віці (Лотоцький 2, 139 заперечує такий погляд), а чи це був тактичний хід, щоб добитися скасування Емського указу, проте, перше виглядає імовірнішим. Подібні погляди (поминаючи остаточний висновок про зникнення української мови), без сумніву, були щирими у випадку Панаса Мирного, що обстоював їх у приватних листах, не призначених для публікації.

Мирний був проти будь-якої неукраїнської тематики в українській літературі (він, приміром, не схвалював кримські оповідання Коцюбинського); проти перекладів (хоч сам переклав "Короля Ліра", та ніколи його не друкував); проти не-народних слів, включно з позиченими словами ("слова, котрі народ не вживає, такі як *нерви, енергія*"), а обстоював послідовну чистоту народної мови в літературі (Мирний 491, 461). Одначе, таке наставлення Мирного викликане передусім практичним мотивом: відсутністю української інтеліґенції. Він визнавав можливість зміни в майбутньому, коли "життя створить [нашу] інтеліґенцію" (503).

Ситуація на 1903 р. різнилася від попередніх тим, що розглядані проблеми перекинулися з царини мовної практики у сферу програмову. А це неминуче тягло за собою перегляд самого raison d'étre української літературної мови. Стаючи чимдалі незрозумілішою селянам, мова мусіла чимось виправдати своє існування, і це спонукало переглянути стару філософію, використовувану для її оборони. А оборона була конечна з огляду на її статус, цілковито відмінний, як ми бачили, від статусу єдиної або державної мови. Останні не потребували теоретичного виправдання, бо були єдиним засобом спілкування у відповідних країнах. Якби, припустімо, одного дня з Франції раптово зникла французька мова, то все життя країни було б спаралізоване. Зовсім інакше у випадку української мови в колишній Російській імперії, де всі державні установи були російські, а інтеліґенція або зовсім не говорила по-українському, або, в кращому разі, при потребі могла відразу перейти на мову російську. Ці проблеми, хоч ніколи так чітко не зформульовані, виринули на поверхню після революції 1905 р.

Революція 1905 р. змела укази 1876 і 1881 рр. Однак, вельми показово, що вони ніколи не були скасовані офіційно і, з чисто правничого погляду, могли бути застосовані й пізніше. Перед 1905 р. до уряду подавано чимало записок і рекомендацій у справі знесення заборон: 1880 р. від херсонського земства і від земства чернігівського; 1890 р. від Олександра Кониського. В 1900 р. подає записку Константин Воєнський, чиновник петербурзького Управління цензури, росіянин з походження (записка повністю передрукована у Лотоцького 2, 246 і далі); 1901 р. хліборобський з'їзд у Москві клопочеться про дозвіл видавати українські книжки з сільського господарства; 1902 р. з'їзд кустарів у Полтаві, Харківське товариство грамотности та господарська рада чернігівського земства кожне окремо посилають петиції до уряду; у грудні 1904 р. під час святкування ювілею Ів. Нечуя-Левицького присутні теж підписують петицію; було таких домагань далеко більше (пор. Лотоцький 2, 239 і далі, 285, 292, 371).

12 грудня 1904 р. С. Вітте, голова Комітету міністрів, дістав спеціяльне доручення "произвести пересмотр действующих постановлений, ограничивающих права иногородцев" в Імперії (Лотоцький 2. 287). На засіданнях 28 і 31 грудня на розгляд комітету поставлено справу знесення обмежень з українського друкованого слова. Комітет ("в видах вящей осторожности") зобов'язав міністрів освіти та внутрішніх справ запитати думки Академії Наук та університетів київського й харківського, а також київського, подільського та волинського генерал-губернатора.

5 лютого конференція Академії призначила для розгляду питання окрему комісію у складі шістьох членів під головуванням Ф. Корша, прихильно наставленого до українських культурних прагнень. Досить показово, що комісія кооптувала до свого складу ще шість діячів української петербурзької громади (поіменно названі в Лотоцького 2. 365). Відповідь Комітетові міністрів — записку "Об отмене стеснений малорусского печатного слова" — склали Корш (загальний погляд і розвиток українського письменства) і О. Шахматов (філологічні арґументи), висловившися за скасування указів 1876 і 1881 рр. 18

лютого 1905 р. загальні збори Академії схвалили записку. В березні вона була надрукована накладом 150 примірників "для внутрішнього вжитку". Але текст її став відомий і з'явився в перекладі В. Гнатюка в "Літературно-науковому вістнику" т. 30, 1905 р. та окремою відбиткою, обидва видання галицькі. В Росії записку опублікував щойно 1910 р. невідомий приватний видавець (з дозволу Академії), та вона вже мала тільки історичне значення.

Комісія Харківського університету складалася з одинадцятьох професорів, дев'ять з них були українці. Очолював комісію М. Сумцов. До київської комісії входило вісім професорів, а серед них шість українців. Обидві комісії висловилися за знесення указів. Не мала застережень і київська адміністрація. Генерал-губернатор Південнозахідного краю у своїй доповіді (що її склав Н. Молчановський, начальник його канцелярії: Чикаленко 368) вважав за доцільне скасування указу 1876 р.

Щодо змісту, то написана Сумцовим (Чикаленко 368) харківська резолюція виходила в основному з інтересів українського народу, а вихідною точкою записки Академії явно були добро й єдність Російської імперії. Рекомендація дозволити друк українських книжок спиралася на те, що це нічим не загрожує неподільності Російської імперії в той час, як незадоволення, викликане забороною, вкупі з розквітом видавничої діяльности в Галичині може потенціяльно зродити таку небезпеку; другим засновком записки було твердження, що української книжки потребують неосвічені або малоосвічені селяни, а українська література з природи своєї реґіональна і треба, "щоб малоруська література у всьому складі своєму залишалася російською", що є цілком можливе, бо "малороси за всією сукупністю своєї діяльности на користь російської держави і російської громадськости є вірними і випробуваними синами руського народу" (Тимошенко 2, 328). Тому не дивно, що 1917 р., коли виразно закреслився політичний аспект українського визвольного руху, Шахматов різко змінив своє наставлення (див. Лотоцький 2, 359). Кияни стояли близько до петербурзьких академіків. У першому проєкті київської записки В. Антонович зайшов аж так далеко, що писав: "Народність ця цілковито позбавлена інстинкту державности; вона не тільки не становила окремої держави, але добровільно відхилила створення такої, навіть тоді, коли історичні обставини давали на це можливість" (Антонович 283). Всі три документи наголошували вагу українських видань для малограмотних, жаден не передбачав існування повноцінної української літератури.[16]

Одержавши відповіді, міністер освіти В. Ґлазов доповів про них Комітетові міністрів, висловившися за скасування указів 1876 та 1881 рр., але водночас підкресливши, що Церква мусить уживати тільки церковнослов'янської, а школа, суд і адміністрація, державної мови.[17] Це повністю збігалося з § 3

16. Основні частини харківської й київської записок передруковано в: Лотоцький 2, 375 і далі. Санкт-петербурзька записка передрукована в: Тимошенко 2. 297 і далі, але без додатків, що їх склали українські члени комісії (додатки перелічені в: Лотоцький 2, 373).

17. Текст частково наводить Лотоцький 2, 378 і далі.

"Основний закон імперії", де сказано: "Російська мова є державною мовою, обов'язковою в армії, фльоті і всіх урядових і публічних закладах" (Dareste 2, 151. Текст 1906 р.) і з програмовим гаслом російських націоналістів: "Росія може бути великою, єдиною і неподільною лише тоді, коли вона буде зліплена одним цементом, цементом єдиної російської державної мови" ("Националисты", 259). Однак на час повідомлення Ґлазова увесь той захід утратив свою актуальність, бо 24 листопада 1905 та 26 квітня 1906 р. стали чинними нові "Тимчасові правила", які скасували всяку попередню цензуру (Лотоцький 2, 381; Єфремов 76).

Практичні наслідки цих подій і заходів, як і загальних розрухів 1905 р., виявилися далекосяглими. Передусім відродилася українська періодична преса й заснувалися перші леґальні політичні газети на підросійській Україні. Після царського маніфеста 17 жовтня 1905 р. (що, за висловом сучасників, "обіцяв усі свободи, а не дав жадної") і до затвердження нових правил для преси в кінці листопада у Лубнях без будь-якого дозволу зачала друкуватися розрахована на селян газета "Хлібороб". Поки її закрили, встигло вийти п'ять чисел накладом по п'ять тисяч примірників. За "Хліборобом" 24 грудня 1905 р. у Полтаві з'явився тижневик "Рідний край", який коли його закрили на шістнадцятому випуску, перенісся до Києва, де й виходив до серпня 1910 р. (Животко 104). Слідом за революцією виникали українські періодичні видання і в інших містах, але всі вони були ефемерні внаслідок урядового втручання (Єфремов 78): двомовне, українсько-російське "Народное дело" (одне число), "Народня справа" (одне число і "Вісти" (п'ять чисел) в Одесі; "Добра порада" (чотири числа), "Запорожжя" (одне число) і "Боротьба" (одне число) в Катеринославі; "Слобожанщина" (одне число) в Харкові; тижневик "Зоря" (чотири випуски) в Москві; та "Вільна Україна" (шість чисел) в Санкт-Петербурзі (Животко 110 і далі). Найважливішим був щоденник "Громадська думка", розрахований головне на сільську інтеліґенцію, який виходив у Києві з 1 січня до 18 серпня 1906 р., коли його закрила цензура (Чикаленко 461 і далі).

Посталі в розмаху революції, всі періодичні видання впали жертвою реакції, що наступила відразу по маніфесті 17 жовтня і стала особливо даватися взнаки після розпуску 72-денної Першої Думи 21 липня 1906 р., а в ще більшій мірі, коли 15 червня 1907 р. розігнано 102-денну Другу думу, а 16-ого оголошено новий виборчий закон, який забезпечував проурядову більшість у наступних Думах (Третя Дума проіснувала належні п'ять років: з 14 листопада 1907 р. до 22 червня 1912 р.). Під гнітом нової реакції — за урядів Ґоремикіна, далі Столипіна, а далі Коковцева, — коли діяли закони воєнного часу і людей тисячами вішали й засилали, коли розпаношені загони чорної сотні безкарно громили майно і знущалися з населення, — становище української преси було незвичайно хистке. На провінції в 1907-1912 рр. вона майже не існувала.

І все ж не було такої порожнечі, як до 1905 р. В Києві деякі видання зуміли перетривати найгірші часи. Закрита "Громадська думка" відродилася 1907 р.

як "Рада", що відогравала провідну ролю серед українських видань Російської імперії і протрималася до 1914 р. Літературно-політичний місячник "Нова громада" проіснував увесь 1906 р., а коли 1907 р. М. Грушевський переніс видання "Літературно-наукового вістника" зі Львова до Києва, "Нова громада" злилася з ним. Російськомовна "Киевская старина" перетворилася 1907 р. на "Україну", а коли остання перестала виходити, її заступило 1908 р. суто наукове видання — "Записки Українського наукового товариства в Києві", що затрималося до 1919 р. з перервою на час війни. До цього переліку слід додати орган УСДРП "Слово" (Київ, 1907-1909) і єдине періодичне видання з-поза Києва — "Світова зірниця", тижневик, видаваний консервативними поляками для селян на Поділлі. З ініціятиви Грушевського 1909 р. з'являється тижневик "Село", продовженням якого з 1911 р. стає "Засів", а з 1912 р. "Маяк". В Катеринославі 1910 р. засновано тижневик "Дніпрові хвилі", що проіснував до кінця 1913 р. Виникли два літературні місячники: 1909 р. "Українська хата", орган модерністів у літературі й націоналістів у політиці, в 1913 р. "Дзвін", видання марксистів. Засновується 1913 р. в Києві журнал "Сяйво", присвячений мистецтву. Українці в Росії вперше мають свій власний дитячий журнал "Молода Україна" (1906); студентський — "Український студент" (1913); педагогічний — "Світло" (1910). Є періодичні видання з питань сільського й хатнього господарства — "Рілля", "Українське бджільництво", "Життє і знаннє", "Наша кооперація" (Животко 121 і далі).

Навдивовижу швидкий зріст українських видань справляв дійсно велике враження. Виявляється, по довгих роках мертвотности ще знайшлися українські видавці, редактори, автори і — найголовніше! — читачі. Цей раптовий розквіт у винятково несприятливих умовах слід, одначе, розглядати не лише з погляду осягів. Прикрі були низькі наклади мало не всіх видань. Лише горстка з них розходилася в кількості понад тисячу примірників і, правдоподібно, жадне не приносило прибутку. Як правило видання постійно втрачали гроші й незмінно шукали фінансової допомоги у (дуже нечисленних) добродіїв.

Ми найкраще поінформовані про найрозповсюдженішу газету "Рада". Її утримували Василь Симиренко, В. Леонтович, М. Аркас та інші, а передусім Євген Чикаленко. У спогадах останнього є багато цікавих подробиць про матеріяльні ресурси газет. Видавці "Громадської думки" — "Ради" розраховували на 5 тисяч передплатників. У першій половині 1906 р. їх було 4.093, у другій — 1.509 (Чикаленко 466); відомостей про роздрібний продаж, якщо такий був, не подано.

З провінційних видань є відомості про "Дніпрові хвилі" в Катеринославі, що їх редаґував Д. Дорошенко. Часопис мав "кілька сот" передплатників, переважно селян, передплата покривала кошти друку, але редактор працював безплатно і гонорару нікому не платили (Дорошенко 1949, 126).

Щоправда, головною причиною зменшення числа передплатників (у випадку "Ради" воно згодом трохи вирівнялося: 1908 р. — 1.400; 1909 р. — 2.500; 1911 р. — 3300. Чикаленко 2, 3а, 20б, 75в) були урядові утиски супроти них: поліційні труси, арешти, звільнення з державної роботи, зане-

сення в "чорний список", конфіскації (Чикаленко 425, 465; 2. 18 і деінде). Начальники провінційних поштових відділів мали від поліції таємний наказ не приймати грошових переказів на адреси українських редакцій. Яскраві приклади чіпляння до передплатників і читачів української преси наводить Єфремов (78 і далі). Другою причиною малих накладів був низький рівень грамотности. І звичайно, бракувало українських журналістів високої професійної кваліфікації.[18]

Сучасники згадують також труднощі з мовою як одну з причин неширокого розповсюдження української преси. Опанувати літературну мову допомагає наука в школі та мовна практика інтеліґенції. Ні того, ні того не існувало для української мови, яка тільки но відірвалася (чи перебувала в стадії відриву) од сільських мовних першоджерел. Настрої різних прошарків українського суспільства правдиво змальовує Чикаленко. Народ (селянство) "або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою, не може, а то й не хоче читати укр[аїнської] газети, яка пишеться мовою, виробленою невеликим гуртом інтеліґенції, хоч і на народній основі, але з масою слів, виразів не народних і чужих народові, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті" (2, 18а); у містах "звичайний городський обиватель, який так-сяк уміє говорити селянською українською мовою, не випише нашої газети, бо він краще розуміє російську" (2, 18а). Нарешті, "пан" (поміщик) "бридиться літературною українською мовою, вважає її за каліченя милої його серцеві народної мови; він хотів би, щоб газета писалась мовою Шевченка, Котляревського, а коли вже не стає своїх слів, то, на його думку, треба брати всім відомі вже російські слова " (2, 33а).

У Галичині, де існували українські школи, а інтеліґенція звикла говорити по-українському, такі проблеми не виринали. Там українська преса могла собі дозволити піднестися понад говірки нижчих кляс. Це поглиблювало різницю між галицькою та київською газетною мовою. Становище добре схоплене в описі відвідин редактора львівського "Діла" до редакції "Ради": "Львівське "Діло" пишеться такою мішаною мовою, що важко й неприємно його читати: сила слів латинських, німецьких, польських, навіть московських при чисто поль-ському складі реченнів робить сю мову зовсім для нас чужою. Так само галичанам здається незвичною мова "Ради". Якось був тут редактор "Діла" Панейко, то висловився, що "Рада" пишеться дуже примітивною "хлопською" мовою, підробляючись під мужицьке розуміння, тоді як "Діло" пишеться зовсім "інтеліґентською" мовою, бо воно видається для інтеліґентів, а для "хлопів" є у їх спеціяльні газети, що друкуються хлопською мовою, схожою з "радянською" (Чикаленко 2, 140 і далі; пор. також 2, 52в і 71бв). У грудні 1906 р. склад співробітників "Ради" доповнився трьома галичанами, які приїхали з М. Грушевським (М. Лозинський, Ів. Кревецький, Ів. Джиджора). Але вони за кілька місяців повернулися до Львова (Дорошенко 1949, 93).

18. На це нарікав С. Петлюра 1908 і знов 1912 року (Петлюра ", 125, 248).

Які б причини на те не склалися, а факт, що, скажімо, 1908 р. дев'ять українських часописів розходилися — в найкращому випадку — загальним накладом 20 тисяч примірників (а в дійсності, либонь, меншим) при 30-мільйоновому населенні, говорить сам за себе. Ледве чи доводиться сумніватися, що такі російські газети як "Киевская мысль" у Києві, або "Южный край" у Харкові, або "Одесский листок" в Одесі, або "Приднепровский край" у Катеринославі кожна зокрема мали більше передплатників. За бібліографічними даними Л. Бєляєвої та ін. того самого 1908 р. в самому Києві виходило 13 російських газет, у Харкові — 8, в Одесі — 20. Ця преса не була розрахована виключно на російську меншість населення, її широко читали й українці. Наклад "Киевской мысли" — газети місцевої, а не всеукраїнської — коливався між 25 і 80 тисяч. Опріч того, українці абсорбували досить поважну кількість московської й петербурзької періодики. Швидкість і розмах, з яким вибуяла українська преса, захоплювали подих, але абсолютні обсяги були невеликі. (Тут варто згадати, щоб брошур Єв. Чикаленка з сільського господарства розпродано 500 тисяч примірників!).[19]

Подібну картину спостерігаємо і в книжковій торгівлі. До 1905 р. була, так виглядає, одним-одна українська книгарня на всю підросійську Україну — в Києві (власність "Киевской старины"). На 1908 р. їх стало три в Києві (одну з нових провадив "Літературно-науковий вістник" другу — Єв. Череповський) та ще по одній у Полтаві, Кременчуці, Харкові, Катеринославі, Одесі, Катеринодарі й Ст. Петербурзі — збільшення на 900 %. Але, з другого боку, 10 книгарень для всієї підросійської України — це було свідчення низького щабля розвитку.

Не краще виглядала й видавнича справа. Петлюрі належить огляд виставки 1912 р., на якій були показані твори, видані в межах Російської імперії за попередній рік. Українською мовою вийшло 242 назви, російською — 25.526, польською — 1.664, єврейською і староєврейською разом — 965, німецькою

---

19. Ігнатієнко (1926, 50) підсумовує стан української преси після 1905 року в такій таблиці:

Рік	Загальне число українських періодичних видань	Число видань на підросійській Україні	Число видань на підавстрійській Україні
1905	39	7	28
1906	81	32	37
1907	51	11	34
1908	47	9	33
1909	59	11	37
1910	84	14	49
1911	104	16	59
1912	95	16	51
1913	48	17	21
1914	42	16	16

— 920, лотиською — 608, естонською — 519, татарською — 372, вірменською — 266 (Петлюра 2,244). Українці, друга чисельністю група населення, посіли на виставці восьме місце і то восьме місце малої ваги. Опріч того, серед українських видань знаходимо непропорційно високе число брошур та популярних книжечок.

Події 1905 р. зродили надію на українську школу. До редакції "Ради" сипнули групові листи, автори яких підтримували думку про українознавчі курси в університетах. За кілька місяців число підписів під листами пересягнуло 10 тисяч (Дорошенко 1949, 91). 1906-1907 навчального року М. Сумцов у харківському й Ол. Грушевський в одеському університеті почали читати українознавчі курси українською мовою (А. Лобода і В. Перетц у київському теж оголосили подібні курси, але російською мовою: Єфремов 101). Майже негайно влада поклала тому край. Не зроблено ані найменшої поступки і щодо запровадження української мови в школах, навіть початкових, хоч потребу цього наголошував у своїй записці й Глазов, міністер освіти (див. вище). Найліберальніша з цього погляду російська партія — конституційні демократи, — досить впливова у Першій Думі, де мала 153 місця з 524, і у Другій (98 місць з 518), неохоче, під настиком життя, включили у свою програму вимогу навчання українською мовою в початкових сільських школах та викладання української мови як предмету у середніх школах (Чикаленко 387; Петлюра 2,256; Giterman 425, 440), але члени партії не мали єдности в цьому питанні, а бажання боротися за нього і поготів.

За час від 1905 до 1914 р. не відкрито жадної української школи. Кілька приватних гімназій намагалися включити українську мову як дисципліну до своєї програми. Урядові чинники "дали дозвіл" при умові, що викладачі матимуть диплом з української мови. Влада прекрасно знала, що таких дипломів не розшукати в російській імперії (Єфремов 105). На Поділлі була спроба українізувати церковно-приходські школи. 12 жовтня 1907 р. Святіший Синод дав на це дозвіл (імовірно, бажаючи невтралізувати католицькі та польські впливи). Спроба кінчилася нічим, бо місцева влада стосувала жорстокі утиски до вчителів (докладніше у: Єфремов 103).

Крихта надії на українські школи зродила граматики української мови, видані в той період. Вийшло їх кілька. Найближче до типу шкільних підручників стояли граматики П. Залозного ("Коротка граматика української мови", частина 1. Київ 1906 і 1912; частина 2. синтаксе, Київ 1913) та Гр. Шерстюка — управителя "Ради" (Чикаленко 2,47а) — ("Українська граматика", частина 1, Полтава 1907 і Київ 1912; частина 2, складня, Київ 1909 і 1913). Друге видання Шерстюкової граматики мало навіть вправи для учнів. Детальнішими і складнішими були "Українська граматика", частина 1, Єв. Тимченка (Київ 1907), в якій розглянено деякі діялектні елементи, та незакінчена "Украинская грамматика" (Москва 1907-1908: т. I, випуски 1. 2, 6; т. II, випуск 1) А. Кримського з широким історичним коментарем. В передмові до другого видання граматики Залозного є характеристичні слова: автор пише, що рецензенти першого видання "кажуть,.. що... моя граматика не здатна для шкіл. Це правда. Алеж — де ті шко-

ли?"[20] Книжки, однак, перевидавалися. Очевидно їх уживали для самоосвіти.[21] Можливо, вони сприяли нормалізації писемної мови, бо то був час — як оповідає сучасник, — коли "за безправністю українського друкованого слова та за відсутністю преси, кожний автор писав не тільки своїм особливим правописом, але й своєю персональною мовою" (Лотоцький 3, 167).

Імовірно, що декотрих граматик уживала "Просвіта". Це товариство, створене на взірець однойменного товариства в підавстрійській Україні, мало завданням ширити письменність серед дорослих. Після 1905 р. відділи "Просвіти" засновувалися в різних місцевостях підросійської України. (У Катеринославі ще навіть перед маніфестом 17 жовтня: 8 жовтня, з філіями по селах). Приклад Катеринослава підхопили Київ, Одеса та інші міста на Україні й поза нею. Загалом відомо про існування близько сорока "Просвіт". У деяких районах їх заборонено від самого початку (Полтавщина, Харківщина), а за Столипінщини, в роках 1908-1910, практично всі "Просвіти", окрім відділів у Катеринославській губернії, закрито (обіжник Столипіна проти "инородческих" товариств видано з датою 20 січня 1910 р. — ЕУ 2, 2370; Чикаленко 2. 40а, 47 і далі, 153 і далі; Лотоцький 2, 126; 3, 87).[22] В активізації українського культурного життя "Просвіти" відіграли поважну ролю. Петлюра говорить про них, як про "єдині огнища", де "більш-менш помітно було" українське громадське життя, хоч і додає, вживаючи соціял-демократичного жарґону того часу (1908), що вони гуртували "круг здебільшого українську буржуазну інтеліґенцію", бо висока членська вкладка (але також урядові переслідування) частково змушувала активні робітничі елементи "стояти за порогом цих товариств" (Петлюра 2. 121). За короткий період існування "Просвіт" налагодився, одначе, деякий зв'язок інтеліґенції з селянством. З мовного погляду "Просвіти" стали осередками прилюдного вжитку української мови.

Православна Церква зоставалася російською. Хоч і тут не обійшлося без новини: надруковано український переклад Євангелія. Зовсім недано, у червні 1904 р., міністер унутрішніх справ В. Плеве відмовився дати дозвіл на це видання, покликаючися на "крайнюю бедность малорусского языка, совершенно непригодного для выражения отвлеченных понятий вообще и в частности высоких истин Откровения" та на "вполне удовлетворительное знание местным малороссийским населением русского языка" (Лотоцький 2, 390). А в жовтні того ж року новий міністер унутрішніх справ П. Святополк-Мірсь-

---

20. Цитовано за: В. Ващенко. Перші підручники з української мови. — "Українська мова й література в школі" 1951, 5, 84.

21. П'ята граматика, "Граматика української мови, частка І. Етимологія". Київ 1914; "Частка ІІ. Синтаксис". Київ 1914 І. Нечуя-Левицького, була радше голосом у дискусії про природу української літературної мови.

22. Виправдовуючи цей акт насильства, Столипін у зверненні до Сенату говорив, що пожвавлення українського культурного життя небажане, бо "три основні гілки східнього слов'янства і походженням і мовою не можуть не складати цілого" (цитовано в: Лотоцький 3. 87).

кий відповів на лист президента Академії Наук, що "к допущению издания перевода Четвероевангелия на малороссийском наречии с моей стороны не встречается препятствий" (18 жовтня 1904 р. Лотоцький 2, 396). Виконаний 1860 р. переклад П. Морачевського (1806-1879) уважно переглянула й скореґувала комісія з чотирьох академіків (Корш, Шахматов, Фортунатов, Коковцев) та сімох членів української громади в Ст. Петербурзі, а потім друга комісія в Кам'янці-Подільському, очолена архиєпископом Подільським (а згодом Тульським) Парфенієм Левицьким. Так, прочекавши понад сорок п'ять років слушного часу, переклад нарешті побачив світло денне в 1906-1911 рр. Одначе цього перекладу ніколи не вживали для відправи. Як інституція Православна Церква на Україні лишалася російською згори донизу. І все ж, видання Євангелія було першою пробоїною в глухому мурі. Євангеліє від Матвія за рік розійшлося в кількості ста тисяч примірників (Костяковский 139).[23]

Новим у період 1905-1914 рр. була й леґалізація де факто української мови як мови наукових творів, переважно в ділянці гуманітарних наук. Українське наукове товариство в Києві, засноване 1908 р. з ініціятиви Грушевського, влаштовувало українською мовою публічні лекції, конференції та диспути, найчастіше з історії України в найширшому розумінні (пор. Петлюра 2, 278 і далі). З 1908 р. Товариство видавало свої "Записки" наукового характеру, а в 1914 р. воно започаткувало квартальник "Україна". Щодо порушуваних тем, то вони були майже виключно історичні. Поза стінами цієї інституції українську мову й далі не допускали до вжитку в науковому світі; прикладом може служити археологічний конґрес у Чернігові 1912 р. (Лотоцький 2, 147). Український університет лишався мрією. 1914 р. в Петербурзі засновано нелеґальний вільний університет, що проіснував до революції 1917 р. Виклади відбувалися по приватних мешканнях і, хоч мали характер систематичний, перед урядовими чинниками фігурували як окремі незалежні реферати. Курси обмежувалися на кількох українознавчих дисциплінах (Лотоцький 2, 325 і далі).

Помітні поступи робила українська лексикографія. Після російсько-українського словника М. Уманця й А. Спілки (за цими ймennями ховалися М. Комаров та одеська Громада), складеного в Одесі, а надрукованого у Львові 1893-1898 рр., та теж російсько-українського словника Є. Тимченка (Київ 1897-1899), у Києві 1909 р. виходить українсько-російський словник В. Дубровського. Спеціяльні словники окремих ремесел і ділянок народної технології — В. Василенка (Харків 1902); київської групи в "Записках" Українського наукового товариства (1911-1915) та інші — були важливими для майбутнього унормування технічної термінології.

---

23. Приблизно в той самий час дозволено навчання українською мовою у двокласних приходських школах Подільської дієцезії, де населення цього бажало, що потягло за собою викладання української мови як предмету в Вінницькій учительській семінарії. (Указ Найсвятішого Синоду опубліковано в "Україні" 1907, 12, 78 і далі). Дозвіл, виданий 12 жовтня 1910 року, скасовано 1912 р. (Лотоцький 3. 102). В добу реакції той самий Парфеній перешкодив надрукувати українською мовою Апостол.

Але виняткову вагу мало видання чотиритомного українсько-російського словника під редакцією Б. Грінченка (Київ 1907-1909). Після закриття "Основи" 1862 р. зібрані з ініціятиви П. Куліша словарні матеріяли стали власністю старої київської Громади. Праця над словником не припинялася, нею керували такі науковці, як П. Житецький, а далі В. Науменко й Є. Тимченко. Для остаточного впорядкування й редакції 1902 р. запросили Б. Грінченка, його дорадниками були П. Житецький і К. Михальчук. За задумом словник мав відбивати суто народну мову, без "кованих" слів, що стали з'являтися після 1870 р. Відповідно до цього словникові матеріяли черпалися з етнографічних записів, літературних творів, друкованих до 1870-их років, або й пізніше, якщо письменник належав до старшого покоління, та попередньо друкованих словників. Таким чином хронологічні межі словника визначено роками 1798-1870, щоправда, останню дату частенько переступали. Багато уваги приділено народній виробничій термінології, тоді як недавно запозичені слова здебільшого виключено. Бувши в своїй основі збіркою запасу слів живої мови (переважно сільської), словник зумів уникнути надмірної реґіональности. Майже завжди зазначено місцевість, звідки походить слово, а ввесь матеріял нормалізовано щодо фонетки, морфології й наголосу. Завдяки такій методі словник став sui generis зведенням української літературної мови перед тим, як вона переорієнтувалася від селянина на інтеліґенцію, а також до певної міри визначив на майбутнє принципи й підвалини її стандартизації. Вагу Грінченкового словника з його 68 тисячами гнізд ледве чи можна переоцінити.[24]

Напрочуд швидке зростання виявів української культури українською мовою висунуло українське питання в цілому, а питання мови зокрема, на політичну арену. Тут українські позиції були слабкі. "Немає сумніву, — говорить Б. Кістяківський, — що з політичного погляду українці покищо є quantite negligeable" (136). Проте, сама поява їх у політичному житті викликала певне занепокоєння. У виборах до Першої Думи українці, не почуваючи себе на силі самостійно вибороти місця (фактично лише один посол був проведений від української партії — В. Шемет, з Полтави. Чикаленко 421), вступали у блъоки з російськими партіями, найчастіше кадетами, хоч українська програма останніх обмежувалася на запровадженні українських шкіл по селах.[25] Одначе, після виборів з'ясувалося, що серед послів є досить українців, і невдовзі створилася українська фракція з 44 осіб. У Другій Думі українська фракція нараховувала 47 депутатів (Чикаленко

---

24. Подробиці запрошення Грінченка для роботи над словником розповідає Чикаленко (302 і далі). З листа Грінченкової вдови Марії до О. Шахматова з 19 жовтня 1910 р. знаємо, що Грінченко не був задоволений українсько-російським характером свого словника і плянував укласти український тлумачний словник (Дзендзелівський 80). Передчасна смерть Грінченка у віці сорока шістьох років перешкодила здійснити цей намір.

25. Пор. програму Української демократично-радикальної партії, в якій поставлено вимогу автономії України та запровадження навчання українською мовою як мовою державною в освітніх установах усіх рівнів (Чикаленко 416, 418 і далі).

422 і далі). Вимоги українських фракцій були дуже помірковані, як правило фракції домагалися українських початкових шкіл на селі: так у березні 1908 р. склали про це заяву 38 депутатів Третьої Думи (Грушевський 4). У цій Думі існувала окрема комісія, що розглядала справу навчання рідними мовами, але українська мова не входила в компетенцію комісії (там таки, 10).

Вимоги українських фракцій не були ще в суті речі справжніми політичними вимогами. А проте найчутливіші носії ідеї великої Росії чи великої російської культури, налякані буйним зростом українства, вбачали за скромними групами і ще скромнішими домаганнями привид сепаратизму в ділянці культури, а там — хто знає? — і політичної незалежности, що означало б розвал Російської імперії. Одним з таких далекозорих був П. Струве. 1911 року він уважав за доцільне розпочати дискусію про українське питання. Обстоюючи тезу одности культури "великоросів", "малоросів" і білорусів, він уперто твердив, що окремішньої української культури немає, що її тільки намагаються штучно створити, і закінчував так: "Я глибоко переконаний, що, наприклад, створення середньої та вищої школи з малоросійською мовою викладання було б штучною і нічим не виправданою розтратою психічних сил населення" (Струве 1911, 187). Розвиток української культури був для нього "націоналістичним розмноженням культур" (там таки).

На цей час напади на українців та українську мову, звісно, не були чимось новим. Але звичайно вони виходили з кіл крайніх російських націоналістів типу Т. Флоринського чи І. Філевича, які репрезентували офіційний погляд про "триединый русский народ" і чиї писання межували з політичними доносами. (Межу цю переступлено в "монографії" С. Щеголєва "Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма" — на 558 сторінок! Київ 1912; і в скороченому виданні — "Современное украинство, его происхождение, рост и задачи" — 158 ст. Київ 1914).[26] Близько до таких авторів стояв київський психолог І. Сікорський. У доповіді, зачитаній 7 лютого 1913 р. в київському Клюбі російських націоналістів і виданій того ж року брошурою "Русские и украинцы", Сікорський намагався довести, що між українцями й росіянами немає психологічного бар'єра, а тому їхні мови є паралельними, тобто вони різняться звуково ("фонетично"), але збігаються духом (своєю "психологією"). Існування паралельних мов, заявляв Сікорський, є "розкішшю, якої природа звичайно не терпить". (Цитовано за: Ф. Корш, Националистическая наука, — "Украинская жизнь" 1913, 7-8, ст. 20).

Російські консервативно-націоналістичні газети — особливо починаючи з 1911 р. — рясніли гострими і брутальними нападами на український рух та вживання української мови. Я обмежуся на двох прикладах.

У "Киевлянине" з 17 листопада 1911 р. в статті під назвою "Где главный враг?" А. Савенко писав: "Польське, фінляндське, вірменське та ін. питання

26. Характеристику писань Щеголєва дає С. Єфремов, "Украинская жизнь" 1912, 4, 7-8 та 1913, 1. 2; і С. Петлюра, "Украинская жизнь" 1913, 11. Ленін 1912, 10 називає їх "Zitatensack жандармського шпигуна".

— все це питання суто окраїнні, себто другорядні. Мазепинське питання б'є Росію в саму основу її великодержавности". "Національно-державне самозбереження великого російського народу імперативно підказує нам потребу рішучої боротьби з мазепинством".

У петербурзькому "Новом времени" (ч. 12839, з 12 грудня 1911 р.) А. Меньшиков підголошував: "Усе голосніш і голосніш виступають фанатики україно-фільства, готуючи відпад від Росії величезної Малоросії"... "За найстрашнішого передвісника імперського розпаду слід уважати т.зв. мазепинство, що ревно готує повстання в Малоросії"... "Спільна мова повинна вважатися за найвище державне завдання. Щоб його здійснити, не треба зупинятися перед жадними перешкодами. ... Не лише державна мова (закону, адміністрації й суду), але і суспільна мова в державі повинна бути одна. ... Панування державної мови ми, росіяни, повинні боронити з такою ж енергією, як своє життя". Стаття закінчувалася: "Під назвою "українських громад" діють численні малорусько-польсько-єврейські гуртки, що розкладають студентство й народних учителів, прищеплюючи їм, а через них — і простолюдові найлютішу ненависть до російського народу й держави. Пора урядові не тільки помітити це явище — воно давно помічене — пора боротися з ним не на життя, а на смерть". Стаття мала назву "Национальная трещина".

Такі виступи мали на меті сіяти паніку серед реакційних російських кіл, що могла б довести до погромів українських установ та переслідувань окремих осіб, байдуже, чи з приватної ініціятиви, чи з нацьковування або акції урядових чинників. Відповідна атмосфера дійсно витворилася. Коли Савенко приїхав у Петербург з доповіддю "Мазепинское движение на Юге России", то заля Всеросійського Національного клюбу ломилася від охочих послухати, як повідомляло "Новое время" з 12 грудня 1911 р.

На тлі такої розпаношености голос Струве звучав цілковито інакше. Але, як слушно зауважив Петлюра: "Ми спостерігаємо крен російського лібералізму в бік великоруського шовінізму, що не криючися переслідує чисто зоологічну мету" ("Украинская жизнь" 1913, 3, 74). Полемізуючи з Б. Кістяківським (псевдонім — Українець), що обстоював "подальший розвиток українського народу в зв'язку і в щільній всебічній солідарності" з росіянами (132), але заперечував "основну рису, що характеризує ставлення російського суспільства до українства, це різко виражений егоїзм" (133) і не виключав розвитку повнофункційної мови, Струве виклав своє profession de foi у програмовій статті "Общерусская культура и украинский партикуляризм" (1912).

Струве мав гостре око. Він підмітив, що в той час український визвольний рух був переважно рухом інтеліґенції і що по великих містах його підтримували тільки обмежено. Але Струве також усвідомлював, що об'єднання інтеліґенції з масами річ можлива і що це означатиме кінець Російської імперії: "Якщо інтеліґентська "українська" ідея вдарить у народний ґрунт і запалить його своїм "українством", це загрожуватиме величезним і нечуваним розколом в російській нації" (85).

Безмежно наляканий такою перспективою, Струве заспокоює себе твердженням, що "капіталізм говорить і говоритиме по-російськи" і що перевага російської мови по великих містах України — процес незворотний, отже перехід на українську такий же немисленний, як перехід гамбурзьких капіталістів на долішньонімецьку (81) (забуваючи, приміром, Прагу — щоб обмежитися на одному прикладі, — де капіталізм перейшов з німецької на чеську). І все таки Струве не здатний побороти страх перед привидом другої можливости. Він доходить висновку, що українська мова має лишатися місцевою говіркою, а всі державні, культурні й політичні функції повинна виконувати тільки російська по всій території... триєдиного російського народу (Струве не вживає цього чорносотенського виразу, але в суті речі обстоює те саме).

Еволюція поглядів Струве призвела до того, що на з'їзді весною 1912 р. однопартійці відмежувалися від нього. Широке обговорення споріднених питань сколихнуло партію "кадетів" (конституціоналістів-демократів) 1914 р., але Струве вів свою лінію далі, і після вибуху війни й окупації російським військом Галичини, вповні послідовно, кинув гасло "широкої й глибокої русифікації Галичини" (цитую за Пайпсом [Pipes] 679 і далі, що подає також бібліографію полеміки. Див. теж: Лотоцький 2, 409, 411. Останній на ст. 335-345 переказує також статті Ф. Корша, який приєднався до дискусії). Якщо для політика головним у цій справі є злиття російського лібералізму з cui generis шовінізмом, то мовознавцеві згадані події говорять про те, що українська мова у ті роки вже вибивається на позиції конкуренції з російською, бодай програмово.

Сам факт дискусій про придатність української мови для ширшого вжитку вказує на її розвиток, на її дозрівання. До полеміки зацікавлено прислухалося багато зрусифікованих українців: вона допомагала їм з'ясувати власне становище, знайти своє місце, зробити вибір між позицією прихильника чи противника української мови.[27]

Ліві кола російської політичної думки теж були змушені приділити Україні велику увагу. Правда, соціял-демократи (більшовики) розглядали українську проблему не окремо, а в рамках загальної дискусії про програму з національного питання, але з Ленінових підготовчих записів ясно випливає, що саме жвавий інтерес до України був поштовхом до праці в цьому напрямі. Окрім статтей Струве й Кістяківського в "Русской мысли", Ленін прочитав і поробив виписки з горезвісної книжки Щеголєва про український рух, потім ознайомився

---

27. Типовою ілюстрацією до сказаного може бути уривок з Феденкових споминів: на ст. 12-15 Феденко описує гурток молоді в містечку Олександрія (біля Кіровограду). Члени гуртка — переважно місцеві гімназисти — в дискусіях послуговувалися російською мовою. 1912 року заснувався перший український гурток, і дехто з гімназистів у приватних розмовах перейшов на українську мову. Феденко пов'язує це з тогорічними дебатами в Думі (див. далі). Так само легко можна побачити тут зв'язок і з дискусією між Струве й Кістяківським. В кожному разі дата "Олександрійського прориву" — 1912 рік — не була випадкова.

з роботою М. Грушевського "Украинство в России, его запросы и нужды", а далі зі статтею М. Славинського "Формы национального движения". Не включені в "Полное [cis] собрание сочинений" Ленінові нотатки були опубліковані в "Ленинском сборнике" XXX (Москва, Партиздат, 1937, 8-29). Погляди Грушевського двічі затавровано тут як "реакційні" (11, 26).

Інтерес до українського питання збуджувало також обговорення справи української мови в Державній Думі та робота українських депутатів. Короткий час (див. вище) існування Першої Думи (1906) не дозволив на ширший обмін думками про українське питання. Одначе, створення Української думської громади (фракції) на чолі з І. Шрагом, до якої ввійшло 44 депутати, і поява періодичного видання громади "Украинский вестник" (російською мовою) були промовисті факти. Характеристично, що більшість у громаді складали селяни, декторі навіть неписьменні (чимало з них довідалися про українські проблеми щойно в думі. Лотоцький 3, 7, 12).[28]

Двоє депутатів виголошували свої промови по-українському (А. Грабовецький з Київщини та М. Онацький з Полтавщини. Лотоцький 3, 17, 49), імовірно через недостатнє знання російської мови (хоч Дорошенко [1949, 83] згадує, що вони добре володіли російською, а української вживали з переконання). Можна припустити, що активність українців у Думі справила враження на багатьох, але невеликий відсоток представників освіченої верстви між депутатами — що, без сумніву, віддзеркалювало дійсне становище в країні — ледве чи збільшував престиж української мови.

Українська фракція Другої Думи (1907) складалася з 47 осіб, з яких шість належали до інтеліґенції, а решта до селянства (Лотоцький 3. 22); орган фракції "Рідна справа" видавався українською мовою. Політична програма фракції відкидала ідею відокремлення України від Росії, натомість вимагала, щоб була проведена "решительная и бесповоротная реорганизация управления в смысле национальной и территориальной автономии" (Лотоцький 3. 25).

Третя Дума (1907-1912), вибори до якої проходили за новим законом і під суворим наглядом уряду, була, природно, дуже слухняна і нараховувала зовсім нечисленну опозицію. Тут навіть найскромніші вимоги українців не знайшли б підтримки. Української фракції більше не було. Інтереси українців репрезентував один науковець (проф. І. Лучицький) — за словами Чикаленка (2, 41 і далі) досить обережно — та кілька священиків. Але і в таких умовах опозиція використовувала думську трибуну для пропаґанди незалежних поглядів. Українське питання у формі домагання українських початкових шкіл виринало фак-

28. Тут не буде зайвим пригадати виступ М. Сендерка, депутата від Поділля, на засіданні Третьої Думи в 1910 році. Боронячи вживання української мови в початкових школах, Сендерко розповідав, як він читав українську книжку селянам: "Вістка про існування української літератури слухачів приємно здивувала; читання по-українськи з Євангелії, газети, [сільськогосподарської брошури] Чикаленка викликало захоплення" (Стеногр. 1910, 1, 1252).

тично кожного року, особливо під час обговорення бюджету Міністерства освіти, коли й інші національності, що входили до складу Імперії, ставили подібні вимоги. Одначе на порядку денному Третьої Думи його місце було третьорядне. З 325 сторінок звіту російських націоналістів про роботу Думи ("Националисты в 3-ей Государственной Думе") аж 146 присвячено національним проблемам, місце поважне; але про українців мова тільки на чотирьох!

Восени 1910 р. царський уряд подав на обговорення проєкт загальної початкової освіти в Росії. Проєкт викликав довгу й палку дискусію, зокрема про те, чи навчання має провадитися російською мовою, чи рідною мовою учнів. В стенограмі засідань Думи цій справі одведено 1.260 сторінок; українському питанню — ледве 21.[29] І все ж про нього виразно говорили у своїх промовах М. Чхеїдзе, А. Булат, Лучицький, Ф. Родічев, М. Сендерко, П. Мілюков і К. Завіша (Стеногр. 1910, 682, 899, 1106 і далі, 1226, 1250, 1263, 1322, 1799), не згадуючи про те, що виступи про неросійські мови взагалі, природно, стосувалися й до української мови. Наслідок дискусії був передрішений складом Думи. За поправки до урядового проєкту голосувало 102 депутати, проти них — 178 (Стеногр. 1910, 1278). Але дискусії збудили громадське зацікавлення і цілком можливо, що журналістична полеміка, розпочата Струве, якоюсь мірою пов'язана з дебатами в Думі, де консервативний депутат В. Александров так підсумував вагу проблеми рідної мови в школі: "Ми переконані, що від тієї чи тієї розв'язки даного питання залежатиме, чи буде Росія єдиною та великою неподільною державою, чи піде шляхом автономії, унії та федерації" (Стеногр. 1910, 437).[30]

У дещо менш консервативній Четвертій Думі (1912-1917) українці виступили з програмою, що включала вимогу українських початкових шкіл, викладання української мови як предмету в інших типах шкіл та допущення її до вжитку в Церкві, судівництві й адміністративних установах. Програму підтримали фракції кадетів і трудовиків (Лотоцький 3. 64). Ці питання — знов таки в

---

29. Ця статистика не зовсім точна, бо в дискусії порушено цілу низку питань — включно з такими важливими, як передача парафіяльних шкіл світській адміністрації, загальнообов'язкова початкова освіта та ін., — що стосувалися також до України.

30. Щодо шкіл, то здавна усталена практика не допускати в них українську мову на пропозицію члена Державної Ради Д. Піхна мала набрати тепер форми закону. 4 квітня 1912 р. Піхно запропонував включити в шкільне законодавство такий додаток: "Малоросійське та білоруське населення не вважається чужомовним" (Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1911-1912 годы. Сессия седьмая. Заседания 1-81. Спб 1912, ст. 2924). Піхно відкликав цей дещо наївний додаток 6 квітня (там таки), щоб заступити його 7 квітня таким: "У місцевостях з малоросійським і білоруським населенням усі предмети викладаються російською мовою з першого року навчання" (там таки, ст. 3050). Останній додаток був прийнятий 73 голосами проти 51 (там таки, ст. 3051), і створено спеціяльну "согласительную комиссию", до якої ввійшло сім членів Державної Ради і сім депутатів з Думи (там таки, ст. 3864). Див. відгук українських політиків в "Украинская жизнь" 1912, 5, ст. 30 і далі (О. Белоусенко [псевдонім О. Лотоцького] — "Lex Pichniana").

загальному обговоренні бюджету Міністерства освіти, зокрема 1913 р. у виступах А. Шінґарьова, В. Бобрінського, В. Дзюбинського, В. Ґеловані, А. Александрова, П. Мілюкова, О. Керенського і Г. Петровського.[31]

Вперше як цілком самостійна проблема українське питання стало на порядку денному в лютому 1914 р., коли міністер унутрішніх справ М. Маклаков заборонив святкувати столітній ювілей Шевченка. Подібна заборона мала місце й 1911 р. у зв'язку з п'ятдесятиліттям смерти поета, але тоді пройшла майже непоміченою. Не так тепер.

У думських дебатах кожна партія пробувала використати урядовий крок у власних інтересах. Ліві не цікавилися національним аспектом справи. Для них Шевченко був "великий русский поэт" (Ґеловані, Стеногр. 1914, 707), "замечательный русский человек" (Чхеїдзе, 1165), а інтерпеляції правили за додатковий спосіб настроїти населення проти уряду.[32] Для кадетів, як говорив Мілюков, заборона була небажана, бо підсилювала національні почуття українців і послаблювала "цей пересічний настрій, що тепер на Україні, скажу, *на щастя*, панує" (Стеногр. 1914, 905. Підкреслення моє.— Ю. Ш.). Войовничі російські націоналісти підтримували захід уряду, бо, на їхню думку, він стримував розповсюдження сепаратизму ("того руху, який так широко тепер розгортається в Австрії і перекинувся і, страшно подумати, охоплює частину народних мас у Росії" — В. Пурішкевич, Стеногр. 1914, 721). Але чулися й голоси, що згадували про прагнення українцями автономії (В. Дзюбинський, 900) і про втрачені українські вольності (Ф. Родічев, 716). Як би там не було, попри всі перекручення й непорозуміння справа України і її мови в перший раз пролунала на повну силу з найвищої трибуни Російської імперії. В наслідок дебатів Дума засудила Міністерство внутрішніх справ за незаконний вчинок (161 голос проти 115. Стеногр. 1914, 1206). Українці відповіли вуличними демонстраціями по багатьох містах.[33] Може найпромовистішою ознакою зміни ролі української мови був факт, що в Одесі крайньо реакційний *Союз русского народа* видрукував свою програму також в українському перекладі! (За А. Бур'яновим у: Стеногр. 1914, 1182).

Опріч знесення заборони друку, статус української мови в роках 1906-1914 істотно не змінився: українських шкіл не було, українське слово вперто не допускали до громадського життя. Пропаґандивний апарат урядових кіл, чорної сотні і зрусифікованих вищих кляс українського суспільства був куди потужніший, ніж пропаґандивні засоби їхніх опонентів. Престиж української мови і в Росії, і по великих містах України лишався низьким. Характеристично, що не тільки офіційно українська мова вважалася за діялект російської: у творах мало не всіх російських письменників, від Буніна до Ґорького, вона фак-

31. Стеногр. 1913, ст. 1007, 1010, 1074 і далі, 1142, 1333, 1513, 1678, 1695, 1778 і далі.

32. Це була також позиція ЦК РСДП(б) у 1913 р. Див. Тимошенко 1,243 і далі.

33. Про демонстрацію в Києві пор. спогади С. Васильченка, 320.

тично фігурує як такий нарівні з російськими говірками. Це навіть викликало роздратований протест В. Винниченка (в його "Открытое письмо к русским писателям", "Украинская жизнь" 1913, 10). Навіть українське селянство не мало одностайної думки: одні хотіли, інші не хотіли рідномовної школи; співвідношення цих груп установити тепер неможливо. М. Грушевському довелося написати серію статтей в обороні української школи. Розраховані на селян, ці статті друкувалися в газеті "Село" (1910, 1911), а згодом вийшли окремою збіркою "Про українську мову і українську школу" (2-ге вид. Київ 1913). Там Грушевський писав: "Ті, що не хочуть українського вчення, звичайно міркують так: українська мова мужицька мова, з нею нема нікуди ходу. Панських дітей будуть учити по-панському, а мужицьких дітей по-мужицькому, так панським дітям буде скрізь дорога, а мужицьким дітям нікуди" (Грушевський 30). Улюбленим маневром крайньо правих у Думі було виставити котрогось депутата від українських селян виступити проти української мови; кілька разів їм це вдалося зробити (див., напр., виступ М. Андрійчука. Стеногр. 1910, 1279). Чисельність української інтеліґенції швидко зростала, серед неї стали помічатися войовничі настрої (М. Євшан, М. Сріблянський, Д. Донцов, та ін., а також у студентських колах, див. Лотоцький 2, 125, 141, 296), але відносно інтеліґенція й далі становила незначну ґрупу; за кількома винятками, нація, як і давніше, не мала вищої верстви; великі міста й промислові райони лишалися — принаймні на поверхні — російськими. Щоб повністю перебрати на себе всенародні функції, на взірець чеської мови в Чехії, українська мусіла досягти далеко більшого, ніж те, що було здобуте. Крива безперечно повернулася догори, але це був лише початок.

Несподівана "допомога" в змаганнях за права української мови прийшла від прем'єр-міністра П. Столипіна, найаґресивнішого виразника політики російського консервативного націоналізму. У той час, як грузинська, вірменська, татарська, лотиська та інші мови, що мали статус "инородческих", одержали від уряду деякі — хоч і дуже куці — права, українська і білоруська, що офіційно вважалися за "наречия" російської, жадних прав не одержували. Хоч статус "инородцы" мав виразно принизливий відтінок, українська інтеліґенція домагалася його, щоб таким чином здобути хоч якісь права для своєї мови. 20 січня 1910 р. Столипін видав наказ про заборону всіх "инородческих" товариств, включно, — говорилося там, — з українськими і єврейськими. Свого роду lapsus calami давав українцям леґальну підставу, щоб досягти бажаного статусу, хоч російські консервативні групи й далі наполягали на теорії "триєдиного російського народу" (напр. граф В. Бобрінський. "Националисты" 141).[34]

34. Див. також Стеногр. 1913, ст. 1074 і, про підтримку лівими колами домагання українців одержати статус "інородців", ст. 1333. Російські митні закони також були вигідніші для інородців. Договір з Австрією (1906) дозволяв довозити звідти книжки, друковані іншими мовами, без мита; на російські книжки накладалося досить високе мито. Міністерство фінансів видало 9 липня 1907 р. обіжник, згідно з яким українські книжки, видані в Галичині й Буковині, мали розглядатися, як російські (Лотоцький 2, 244).

Висхідний рух української мови перервано на самому початку вибухом війни з Німеччиною й Австро-Угорщиною. Війна почалася 18 липня (старого стилю) 1914 р. і Правобережжя (Київська військова округа) відразу опинилося під військовою владою. Уже через два дні, 20 липня, єдину українську щоденну газету "Рада" закрито, а наклад щойно надрукованих чисел "Світла" й "Літературно-наукового вістника" сконфісковано в друкарні, хоч жадне з них не містило нічого проти війни й уряду. 9 січня 1915 р. всі українські (так само, як єврейські) періодичні видання припинено (Петлюра 2. 312), за винятком "Рідного краю", що мусів перейти на російський "ярижний" правопис (Дорошенко 1, 11). Українці й євреї явно вважалися за ворожий елемент. Ніколи формально не відкликаний указ 1876 р., здавалося, знову набирав сили. Українське наукове товариство в Києві, хоч офіційно не розпущене, змушене було припинити діяльність (Дорошенко 1969, 36). Деякий час нові закони не розповсюджувалися на Одеську військову округу, але незабаром стали чинними й там. Після третього числа стримано видання місячника "Основа", який виходив в Одесі замість забороненого "Літературно-наукового вістника" (Дорошенко 1969, 77). Тижневик "Промінь", що його був прихитрився видавати в Москві Винниченко у листопаді 1916 р., у грудні того ж року закрили. Циркулярний наказ міністра внутрішніх справ Ол. Протопопова з 11 грудня 1916 р. підсумовував і потверджував попередні заходи.

Швидко після початку війни російське військо розгорнуло великий наступ і 22 серпня зайняло Львів. Скоро вся Буковина й частина Галичини аж до Перемишля опинилися під російською військовою й цивільною владою, що принесла на окуповані території режим тотального нищення всього українського. Українську мову заборонено вживати в громадському житті. Українські інституції й періодичні видання (окрім москвофільських) закрито. Видатних діячів, а серед них і митрополита Андрея Шептицького, депортовано. Заповітна мрія російських правил кіл — стерти з лиця землі українську культуру й мову разом з їхніми твердинями у Львові й Чернівцях, мрія, про яку не криючися згадував не один делегат Думи ще в 1912-1913 рр. (напр., Гр. Лашкарьов. Стеногр. 1913, 1084 і далі) і яку плекали такі товариства як Галицкорусское общество, Русское собрание, Клуб общественных деятелей і Славянское благотворительное общество (Лотоцький 2, 463 і далі), здавалася близькою до здійснення. Витворену ситуацію привітав П. Струве, вбачаючи в ній спроможність придушити прагнення українців, зокрема щодо мови (Петлюра 2, 297). Русифікацію щойно окупованих земель розпочали — вповні послідовно — з організації спеціяльних курсів, де галицькі й буковинські вчителі мали вивчати російську мову. Курси відкрили мало не в кожному місті обох провінцій, а крім того, в Києві та Петербурзі (Дорошенко 1, 9). Символічно, сам цар прийняв одного з чільних діячів галицьких москвофілів В. Дудикевича (Дорошенко 1, 6), а напровесні 1915 р. одвідав Львів. Ні на схід, ні на захід від Збруча не було ніяких помітних антиурядових виступів аж до осени 1915 р., коли група київської молоді зачала видавати нелеґальний часопис "Боротьба" (Дорошенко 1. 18). Російське військо протрималося в Галичині й

Буковині до травня 1915 р., але ранньої осени того ж року Росія повторно окупувала східну Галичину, а у червні 1916 — всю Буковину. (На чолі другої окупаційної влади стояв генерал-губернатор Ф. Трепов, що керувався в роботі "Тимчасовими правилами", затвердженими начальником штабу генералом М. Алексєєвим. Тепер політика змінилася: дозволено відновити навчання в українських початкових школах, тернопільській і чернівецькій гімназії та вчительській семінарії в Тернополі. Навіть привезено з підросійської України — де вони не були дозволені — українські підручники, включно з Шерстюковою граматикою. Дорошенко 1969, 76 і далі, 72).

Воєнні перемоги чергувалися з поразками, поразки з перемогами. Одним з наслідків коливання лінії фронту була велика кількість полонених солдатів російської армії, а серед них українців, по таборах у Німеччині й Австрії. Завдяки клопотанням Союзу визволення України (Відень) з грудня 1914 р. почалася акція відбору українців і переведення їх в окремі табори. До 80 тисяч осіб перейшло через ці табори, що перетворилися на осередки широкої освітньої роботи. Вихованці російських шкіл, полонені мали нагоду читати українські книжки й газети (для полонених видавалися окремі українські газети: "Розвага" у Фрайштадті, "Розсвіт" у Раштаті, "Шлях" у Зальцведелі), слухати курси українською мовою, а менше грамотні — навчитися читати й писати по-українському. Культурну роботу провадило чимало галичан і буковинців, а серед них деякі видатні, як от В. Сімович. Саме для полонених видає тоді Сімович свої легкоприступні брошури типу "Як стати по-українському грамотним" (Зальцведель 1919) і дещо складнішу "Практичну граматику української мови" (Раштат 1918), зародок його поширеної згодом "Граматики української мови" (Ляйпціґ s. a. 1921).

Остання була в свій час найповнішою й найавторитетнішою українською граматикою і відіграла ролю в стандартизації літературної мови. Оперта на традиції С. Смаль-Стоцького, вона водночас свідчила про авторові зв'язки з підросійськими українцями і в якійсь мірі узгоджувала обидві традиції. Саме в цьому її вплив на норми літературної мови був найвідчутніший і переважно позитивний. Таким чином історичний епізод з таборами полонених полишив свій знак на внутрішньому розвитку української літературної мови.

Трудніше оцінити вплив Галичини й Буковини на українців, що служили в окупаційних частинах російської армії. Чикаленко (2, 9б) згадує за одного солдата, що, потрапивши до Галичини, перейшов з російської на українську мову в щоденному житті. Ми не знаємо, наскільки типовим був цей випадок. Чикаленко говорить, що після окупації Галичини й Буковини продаж українських книжок на підросійській Україні "підскочив до нечуваних розмірів".

Деякий вплив на українську мову мала ще й друга подія воєнного часу: створення в серпні 1914 р. в Австрії військової частини Українських січових стрільців. З мовного погляду це дало змогу відновити й усталити українську військову термінологію та фразеологію після півторастолітньої перерви.

Поза цим роки Першої світової війни не принесли українській мові нічого доброго. Але вони були й занадто короткими, щоб звести нанівець здобутки

попереднього десятиліття. Ті здобутки, як уже згадувалося, полягали головне в можливості подеколи вживати української мови в громадському житті та вести досить широку пропаґанду на її користь серед українців і в певних колах російської інтеліґенції.

Події перших шістнадцятьох років XX сторіччя мусіли мати і мали вплив на усталення літературної мови і на саму її структуру. Стало конечним зважати на ролю інтеліґенції як споживача і творця літературної мови; відмовитися від орієнтації на село, що виявилася занадто вузькою; переглянути діялектні зв'язки літературної мови і пристати на їх послаблення. І, нарешті, треба було устійнити взаємини центрально-українського різновиду мови з "австро-угорським", а практично галицько-буковинським у вигляді львівського койне. Останнє набуло особливої ваги, коли "загорожа" між Росією й Австрією, якщо і не зникла зовсім, то стала легкопрохідною. Справа єдиної загальноукраїнської літературної мови наглила. Всі ці питання вимагали обговорення, а оскільки не було авторитетної центральної установи, яка дала б можливість розв'язати їх в усній полеміці, то дискусія розгорнулася в пресі.

Після 1905 р. мовні проблеми набувають і суто практичного значення. Новонароджена українська преса на підросійській Україні мусіла їх розв'язувати кожного дня і зовсім не теоретично. Яких слів уживати, як висловити певне поняття, як писати те чи інше слово? — ці питання зморою налягали на журналістів. Читачі теж не лишалися осторонь, вони або схвалювали нове, або протестували проти нього. Отож, мовна дискусія цікавила не лише мовознавців, а всіх освічених українців. Саме з огляду на практичні вимоги, які ставило життя, в центрі дискусії опинилося питання про міру перенесення галицьких мовних елементів у мову підросійської України. Адже українська журналістична мова і журналістичний досвід існували тільки на підавстрійській Україні. Модест Левицький пише про це так: "Коли з р. 1906 настала змога видавати часописи й на російській Україні, то довелося перенести з Галичини трохи не ввесь той лексичний матеріял, що виробився там протягом тих тридцяти [від указу 1876 р.] літ" (Левицький 1918, 8). І впертий ворог усього галицького в мові Нечуй-Левицький змушений, хоч і в іншому тоні, визнати те саме: "Видавництва київських "Записок" [Наукового товариства]", "Села", "Засіва", "Літературно-наукового вістника" — це щось схоже на галицькі мовні школи, заведяні на Україні для навчіння книжньої галицької мови, стиля й правопису" (1912, 35).

Галицькі мовні елементи у центральноукраїнській пресі зроджували ще й політичну проблему. Вони робили пресу малозрозумілою для читача, що не звик до галицьких газет. Не випадково питання мови обговорювалося навіть на партійних з'їздах. Наприклад, на з'їзді Української демократичної партії восени 1905 р. багато уваги приділено правописові, яким мали друкуватися майбутні газети, і ухвалено "після довгих дискусій" певні рішення (Чикаленко 412).

Запозичення галицьких мовних елементів полегшував і "новий погляд", згідно з яким літературна мова не повинна була пристосовуватися виключно до селян. Властиво, галицькі елементи робили її відповіднішою для потреб но-

вої інтеліґенції, зв'язаної вже не стільки з селом, скільки з містом. Це явище теж не втекло від уваги сучасників. "Наші молоді письменники, — бурчав Нечуй-Левицький, — вже одбилися од народньої мови, живучи в великих містах, стали міськими, кабінетними людьми" (1907, 45). Але і представник нового покоління М. Коцюбинський відзначає: "Старші письменники, учителі наші (ніде правди діти), більш прислухалися до живої народної мови, більш придивлялися до неї, ніж молодші, особливо ті, що одірвані од села, од народу, і беруть за зразок не живу мову, а книжку, часто-густо покалічену та занечищену" (Коцюбинський 322).

Ділові потреби журналістики й усвідомлення зміни орієнтації літературної мови зробили засвоєння нових елементів, — отже, й галицьких — доконечними. Закоренілі противники всього нового, типу Нечуя-Левицького, ставали винятками. З'явилися перекинчики з табору опонентів. Наприклад, Б. Грінченко, що 1891 р. перший виступив проти галицизмів (див. розділ 2), у брошурі "Тяжким шляхом" (1907) доходить висновку, що "з усіх діялектів витворюється літературна мова" і так формулює свій мовний ідеал: "Мова тоді тільки буде і найкращою і найрозумнішою, коли в основі її буде народна мова наддніпрянської України з потрібними додатками з народної мови буковинців та галичан" (42, 88). Згідно зі зміною своїх поглядів Грінченко включає до свого словника цілу низку слів з галицьких джерел, хоч і далі послідовно відкидає слова, на його думку, невиправдано запозичені з інших мов — польської, російської чи німецької (там таки, 49).

Як глибоко галицькі елементи проникли в літературну мову, дається виміряти цікавим фактом, що вони трапляються навіть в офіційних виданнях російського уряду для українців: в перекладі маніфеста 17 жовтня 1905 р., зробленого з ініціятиви консервативного октябриста М. Родзянка (Чикаленко 2, 153в), і в брошурі Міністерства фінансів "Забезпечення прибутків і капіталів державними ощадничими касами" (1910). Це викликало обурення чорносотенних російських кіл (Щеголев 304).

Але протестували не тільки росіяни. Нова журналістична мова була дійсно тяжкою, на початках, для пересічного читача. Чикаленко пояснює малий успіх першої в Києві щоденної української газети "Громадська думка" (1906) передусім тим, що "публіка, як інтеліґентна, так і не інтеліґентна не звикла зовсім до української газетної мови. ...Це видно і з листів, які нам пишуть, і з розмов з нашими читачами. Не звикли вони до абстрактних понять, яких нема у народу. Мова нашої газети для них зовсім чужа, нею обурюються й люди, які щиро хотіли б, щоб розвинулася наша преса" (467).

Речником таких настроїв — цілком логічно — став запеклий ворог всього нового Нечуй-Левицький. 1907 р. він публікує свій "трактат" "Сьогочасна часописна мова на Україні", а 1912 р. другий — "Криве дзеркало української мови". Роздратований і гнівний старий Нечуй-Левицький (нар. 1838), втративши відчуття дійсности, не може зрозуміти причин, що викликали зміни в мові. Йому ввижається, що українська мова руйнується чи то заходами галичан, чи то їхнього знаряддя — проф. М. Грушевського (що редаґував "Літера-

турно-науковий вістник", "Село" та ін.). А галицька мова, мовляв, дуже погана і антинародна (Нечуй-Левицький не пояснює чому саме). Можна тільки здогадуватися, що все зло в її окрайності та засміченості чужинецькими мовними впливами: "Скрізь в Європі за ґрунт і основу книжньої мови були взяті осередкові мови, маючі в своїх фомах і лексиці найбільший район, а не усякі дрібні підмови й чудернацькі говірки, а часом мішанки на краях, межуючих з сусідніми націями" (1912, 82). Нечуй-Левицький готовий перейняти від галичан "тільки трохи більше десятка неологізмів" (переважно, *здійснити, вражіння, переважувати, зміст, вплив, пересвідчитися, неможливий*. 1912, 44). але, очевидно, не набагато більше.[35]

Виступи Нечуя-Левицького викликали доволі широкий розголос. Ів. Стешенко слушно показує причини допливу нових слів до літературної мови: "Час ішов, і Галичина робила вплив і на Україну: молодші українці засвоювали галицькі мовні придбання, бо других не було... Старші патріоти, що тепер, подібно Нечую, ганять мову нашої преси, не створили для України вищої мови; а чим же пресі та інституціям треба було користуватися" і провадить далі: "Силує не Грушевський до сії мови, а його й других потреба вислову духа, — та стихійна сила, перед якою нічого не значить лемент людей, що низькооко хотять затримати нашу націю, для домашнього обиходу, при мові баби Палажки" (Стешенко 315).[36]

М. Жученко виступає переважно з позиції малоосвіченого читача, якому галичанізми утруднювали сприймання тогочасної української мови; завдання української літератури й мови він обмежує на популяризаторських, на 1912 р. підхід уже застарілий. Але, всупереч власній засаді, Жученко розуміє, що галицьке нашарування в мові не можна відкинути, і його висновки не цілком узгоджуються з вихідною тезою: галицькі елементи слід прийняти, а тоді поволі й поступово замінити. (Можна запитати навіщо, якщо вони вже прийняті).

Модест Левицький зреаґував на обидва виступи Нечуя-Левицького: на перший (1907) він відповів статтею 1909 р., а на другий (1912) — брошурою 1913 р. Левицький стоїть на позиції компромісу, закликає до поєднання галицьких і наддніпрянських елементів у єдиній літературній мові, бо інакше, "не дай Боже, доживемо до того сумного явища, що колись буде дві українські мови" (1913, 11).[37]

---

35. До речі, галицьке походження декотрих із цих слів сумнівне.

36. Палажка, дійова особа оповідання Нечуя-Левицького, проста недалека селянка, що говорить кольоритною хутірською говіркою.

37. Детальніше в Shevelov 1966, 83-90. Крім наведеної бібліографії, до "мовної дискусії" стосуються також: "Кілька язикових уваг" (редакційна), "Діло", 27 серпня 1913 р. (мені неприступна); Лесь Мартович — "Причинки до статті "Кілька язикових уваг", "Діло", 2 вересня 1913 р. Великою мірою ці самі питання порушує Ф. Корш, хоч дискутує він не з українськими, а з російськими авторами. Бібліографія статтів Корша є в Тимошенка 2, 231 і далі і, повніша, в Лотоцького 2, 334 і далі.

Мовна дискусія була неминуча й потрібна, з огляду на зміни, що відбувалися і в самій мові і в житті. Але перебіг її не відзначався високим рівнем, бо й початковий виступ Нечуя-Левицького і відповіді його опонентів надто часто спиралися на випадкові враження або суб'єктивні оцінки, їм бракувало розуміння природи мови та суті нових явищ. Одначе, об'єктивне значення дискусії не можна заперечувати. Вона виявила відсутність переконливих арґументів проти іновацій у мові та галицьких елементів у ній. Таким чином, зміни мимохіть стверджено. В суті речі, проти них могли виступати або цілком нетямущі, або ті, що одверто орієнтувалися на Росію, як, наприклад, читач, лист якого цитує Грінченко: "Одкиньте набік всю Галичину, бо вона нам хоть і рідна сестра, рідніша конечно, як Московщина, але живе од нас далеченько, та ще до того вона, вештаючись між разними слов'янськими народами, ввела в свою літературу багато таких слів, що вони для нашого народу на перший час покажуться трудно понятними і чужішими од "московських", бо з цими ми мусіли поневолі зріднитися" (68). В такому ж стилі відбулася й розмова, яку наводить Чикаленко (467). Читач "Громадської думки" з обуренням запитував: Що таке *рух*? що таке *уряд*? А, діставши пояснення, відповів: от і треба було написати *движеніе, правительство.*

Мовні дискусії 1907-1909 і 1912-1913 рр. не змінили напряму розвитку літературної мови. Письменники й журналісти середнього й молодшого покоління як правило підхоплювали все, що допомагало урбанізувати літературну мову й ширити її діялектну основу з центральної на центральнозахідну. З цього приводу слушно писав В. Гнатюк 1911 р.: "Кожний селянин знає всесторонньо свою мову (розуміється практично), але лише свій діялект. Кожний діялект може дати основу до витворення літературної мови, але сам не може нею бути, бо він занадто бідний, щоб міг доставити всі поняття, потрібні культурним людям. Ті поняття беруться з інших діялектів, з інших мов, нових і старих, живих і мертвих, а надто творяться самостійно на загальних основах мови. Так поставали всі літературні мови".[38] Подібну думку стосовно загальної культури — частиною якої є мова — знаходимо в Петлюри: "Якщо нація видає з себе сили, що можуть розвивати вищу національну культуру, було б цілковито марним, а для справи розвитку народніх мас і шкідливим, скеровувати ці сили в річище "популяризаторства". І свідоміші елементи народніх мас чудово розуміють усе величезне значення вищої національної культури, на блага якої вони вже ставлять свої вимоги й попит" (Петлюра, 235 [1912]). Свого роду лінґвістичний коментар до цих думок знаходимо в Нечуя-Левицького: "Я ж часто зустрічаюся з студентами, і вони усі говорять народною українською мовою, тільки один студент С. Петлюра і справді балакав зо мною так, що я спитав його, чи не з Галичини він" (1912, 12).

---

38. Взято з Тимошенка 2, 213. Подібну думку висловив і Ф. Корш, говорячи про неузгодженість галицьких елементів з іншими елементами української літературної мови: "Ці розбіжності неминучі на початку творення будь-якої писемної мови" ("Националистическая наука", - "Украинская жизнь" 193, 7-8, 32).

Але Петлюра не був одиноким. Сімович згадує про Лесю Українку, що вона виявляла великий лібералізм щодо літературної мови і тільки про Грушевського відзивалася, що він "аж надто вже таки свою мову погаличанив" (1938, 50). У творах Лесі Українки багато західноукраїнських, а зокрема галицьких, елементів.[39] Майже таку саму позицію посідав і М. Коцюбинський. Він походив з Поділля, і його рідноговіркова мовна стихія була близькою до галицької. Одначе, Коцюбинський не писав подільським діялектом. Він багато й систематично працював над своєю мовою, прагнучи створити мову наддіялектну, що ввібрала б у себе елементи різних говірок, аби стати гнучкою, багатою, сучасною. Вводячи у твори цілу низку менше знаних слів,[40] Коцюбинський, проте, не спускає з ока критерій зрозумілости і всеукраїнськости літературної мови. Звідси його негативне ставлення до діялекту в художніх творах. В листі до В. Гнатюка з 10.XI. 1899 з приводу оповідань С. Ковалева Коцюбинський пише: "Поминаючи вже те, що самі оповідання написані не дуже вдатно, мова їх вражає занадто льокальним характером і навіть мені, який вважає галицьку мову рідною, годі часом зрозуміти те, що пише в тих оповіданнях д. Ковальов" (Коцюбинський 238). Так само вважав Коцюбинський недоцільним без потреби завантажувати текст місцевими словами. Упорядковуючи свій альманах, він звертається до Ольги Кобилянської з проханням дозволити йому замінити деякі буковинські слова в її новелі на загальноприйняті в літературній мові (25.X.1902. Коцюбинський 273). Сам Коцюбинський найчастіше використовує галицькі слова, пов'язані з міським життям. У цій ділянці підросійська Україна не виробила власної лексики, і Коцюбинський збагатив мову своїх творів, а тим самим потенційно і взагалі українську літературну мову, чималою кількістю міждіялектних запозичень. Однак мова Коцюбинського не стала галицькою, вона лишилася синтетичною. І як вимогливий автор, і як український патріот Коцюбинський уважав за свій обов'язок будувати нову українську мову на многодіялектній основі.

Більшою чи меншою мірою ця характеристика стосується й до інших тогочасних письменників — Миколи Вороного, Гната Хоткевича, Миколи Чернявського. Так сталося, що преса й книжки стали потужним провідником галицьких мовних впливів, а Київ, а не безпосередньо Львів, центром їх розповсюдження. Галицькі елементи перетворилися на невід'ємну частину сучасної української мови і не тільки тому, що просто в ній з'явилися, а й тому, що вплинули на саму структуру мови в її послідовному відході від традицій етнографізму, притаманних мові XIX століття, особливо доби народництва.

Галицьке забарвлення мови, типове для кіл передової інтеліґенції 1900-1913 р., стає модним і серед деяких представників новоутворюваної тоді української міської буржуазії. У романі "Божки" такий тип влучно (хоч і дуже іронічно) змалював В. Винниченко:

---

39. Деякі з них розглянуто в Shevelov 1966, 93 і далі.

40. Вибірку їх з коментарями дано в Shevelov 1966, 103 і далі.

В цей час якраз прийшов Скалозуб. Це був стрункий, сильно й гарно збудований, молодий ще чоловік, бездоганно по-европейському одягнений, в смокінгу, рукавичках, в лякованих черевиках з верхом із жовтої замші. Трохи грубувате, але з виразно окресленими рисами лице його було чисто виголене... Зо всіма він поводився з якоюсь витонченою, підкресленою, офіціяльною чемністю. Говорив він як галичанин, хоч сам був у Галичині разів два, та й то дуже недовго. Любив уживати мало відомі на Україні вирази й трохи тим сам милувався. І одягався, й поводився по-европейському і балакав з зловживаннями галицизмів Скалозуб не стільки з власного нахилу до цього, а теж з ідейности, з принципу. Звичайно українців вважають за мужичу, грубу націю. Українець це, іншими словами, мужик... Через це Скалозуб ніби взяв на себе обов'язок доводити прикладом самого себе, що українці не тільки мужики, що єсть навіть і такі по-европейськи одягнені, виховані люди з українською мовою, яка хоч і українська, але не мужича. Будучи чоловіком багатим, власником многих тисяч десятин землі, заводів і копалень, він прапор своєї европейськости ніс досить певною рукою. Сам він колись належав до певної течії в українському громадянстві, яка ставила собі завданням боротьбу з русифікаторством... Україна для українців, геть руських, поляків, жидів і іншу погань! Це була їхня програма. (Твори 244 і далі).

Внаслідок згаданих процесів українська мова на 1914 рік не могла вже виправдати своє існування приступністю для селянства. Чи були сучасники свідомі того, чи ні, а мова перетворилася передусім на засіб охорони національної культурної традиції, що виявляла себе в літературі, на політичний прапор нації, яка перебувала в стадії формування, або, може слід сказати, в стадії відродження на новій, модерній основі. Як висловився І. Франко 1907 р., літературна мова "робиться справді репрезентаткою національної єдности, спільним і для всіх діялектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну цілість" (Франко 338).[41]Арґумент, що, мовляв, неосвічений селянин не розуміє вищої української мови, перейшов тепер в руки ворогів українства. (Див., напр., виступ К. Рудіча в Державній Думі 12 грудня 1914 р. Стеногр. 1914, 778). Вони, одначе, забували, що вища російська мова так само, коли не більше, незрозуміла російським селянам.

41. Хоч приблизно в той самий час (1905) він повертається до старого гасла "працювати для того народу, користуючися його мовою" (Франко 355). Такі хитання від старих гасел до нових і назад типові для інтеліґенції того часу. Лотоцький, приміром, цілком згоден з арґументом, що українській людності "популярна книжка є сповна доступною тільки при умові, якщо написана живою народною мовою", але обурено відкидає постулят Т. Флорінського, що українська мова "мусить відмовитися від домагання стати засобом вищої освічености" (Лотоцький 2, 285, 379).

4. Доба Визвольних Змагань (1917-1920)

Так звана Лютнева революція, що властиво відбулася 12 березня 1917 р. за новим календарем, спалахнула в Петербурзі. Вона була викликана соціяльними й економічними конфліктами, які нуртували переважно у власне-російському суспільстві. Та коли цар зрікся престолу, а монархія фактично перестала існувати, то це не могло не сколихнути й підросійську Україну. Негайно відроджується політичне життя, що зростає з небувалим і чимраз більшим розмахом і силою, відкриваючи нові можливості для прилюдного вжитку української мови. Відразу формується український уряд, відновлюються або засновуються різні партії. Дуже швидко українська мова шириться на такі ділянки життя, які досі були більше чи менше, а не раз і цілковито, поза її засягом: військо, фінанси, судівництво, освіта, наука.

Перший крок до створення українського уряду зроблено вже 17-20 березня 1917 р. в Києві. Товариство українських поступовців (ТУП, засноване 1908), єдина українська політична група, що існувала — спершу леґально, а згодом напівлеґально — на Україні після вибуху війни 1914 р., створило Українську Центральну Раду, на початку монопартійну організацію, яка відразу посилилася місцевими київськими соціялістами, що хотіли вважати себе виразниками всенародних настроїв. Склад Центральної Ради був збільшений і доповнений на Всеукраїнському Національному Конґресі 17-21 квітня 1917 р. На Конґрес з'їхалися делеґати від численних організацій та установ, що вже існували на той час: політичних, професійних, кооперативних і т.п., таким чином репрезентуючи всі прошарки суспільства, крім великих землевласників та промисловців. Сама Президія ЦР нараховувала тоді десять членів ("Вісти ЦР", 1, ст. 1), Два Всеукраїнські військові з'їзди (18-21 травня і 18-23 червня 1917) підтримали Центральну Раду й вислали до неї своїх представників. Не будучи державним урядом у строгому розумінні слова, Центральна Рада вела переговори з російським Тимчасовим Урядом про автономію України. Невдовзі після того, як 28 червня Тимчасовий Уряд відкинув ці домагання, виникає зародок майбутнього українського уряду — Генеральний Секретаріят. У склад Генерального Секретаріяту входили генеральні секретарі у справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, національностей, юстиції, освіти та ін., але не було секретаря зовнішніх справ і зв'язку: ці ділянки залишено російському урядові. Після угоди з Тимчасовим Урядом, який офіційно визнав Центральну Раду й Генеральний Секретаріят репрезентативними органами влади на Україні, до їх складу наприкінці липня ввійшли представники національних меншин: росіян, євреїв і поляків. 12 листопада Генеральний Секретаріят доповнено секретарями праці, торгівлі й промисловости та зв'язку, а 20 листопада проголошено Українську Народню Республіку у федерації з іншими республіками, що виникли на руїнах Російської імперії. Величезна перемога українців у виборах до Всеросійських Установчих Зборів (27-29 листопада) немов потверджувала цей акт. І нарешті 22 січня 1918 р. розірвано

зв'язки з федерацією, проголошено незалежну Українську Народню Республіку, а генеральних секретарів іменовано міністрами. 29 квітня затверджено конституцію УНР і обрано президента (Михайла Грушевського). Конституція була складена українською мовою, але в ній нічого не говорилося про права української мови (чи будь-яких інших мов).

Історичні події першого року революції, які ми коротко нагадали, розвивалися стрімко по висхідній. Вони, одначе, не вплинули на вживання, статус і внутрішній розвиток української мови так сильно, як можна було б сподіватися. Причиною цьому був не тільки короткий час: за рік можуть статися великі політичні чи навіть соціяльні зрушення, але мова не реаґує на них відразу. Дійсне становище в країні та характер діяльности Ради були значущими факторами. Рада зосереджувала увагу головне на програмових дебатах, на устійненні основних принципів. Куди менше робилося, щоб здійснити затверджену програму. Органи виконавчої влади не були налагоджені, якщо взагалі існували. Деякий час губернських комісарів призначав російський Тимчасовий Уряд без уваги на ЦР. Коли нарешті призначено українських комісарів, то їхні зв'язки з Києвом були зовсім слабкими (Дорошенко 1969, 180). Міські управи всіх великих і навіть більшости малих міст були байдужі або ворожі до ЦР. Вільні, справді демократичні вибори місцевого самоврядування влітку 1917 р. ситуації не змінили. Розглядаючи наслідки виборів у двадцятьох навмання вибраних пунктах, бачимо, що тільки в п'яти з них українські партії здобули перевагу (Єлисавет, Ромен, Лохвиця, Миргород, Конотоп) та ще в п'ятьох вони одержали понад третину місць (Харків, Полтава, Чернігів, Черкаси, Проскурів). В Києві українські партії мали 20 % мандатів, у Катеринославі — 10 %, в Одесі — 4 % (Дорошенко 1, 144).

Соціяльною базою ЦР були селяни й солдати, тобто підтримка приходила в основному з села. Міста ще треба було завойовувати, а час на це не дозволяв. На додаток, консервативні елементи міст поповнилися втікачами з Росії, зокрема після більшовицького перевороту 7 листопада 1917 р., що переважно належали до вищих кляс, мріяли про відновлення Російської імперії, а тому ставилися вороже до ідеї автономної, а тим паче незалежної України. З другого боку, нижчі верстви міського населення гуртувалися навколо рад робітничих і солдатських депутатів, що з кожним днем міцніли, водночас все більше й більше підпадаючи під вплив більшовицької аґітації й пропаґанди, які теоретично ніби підтримували національно-визвольні рухи, а практично зосереджувалися тільки на соціяльно-економічних домаганнях і майже завжди користалися російською мовою, сприяючи її поширенню.

У самому Києві змагалося за владу три ворожі сили: українські партії, російські консерватори і, в суті речі, теж російські більшовики. 11 листопада 1917 р. російські націоналісти зняли повстання. Його вдалося придушити і ЦР утрималася, але ціною тимчасового союзу з більшовиками. По інших містах становище українських сил було ще гірше; зв'язки ЦР з провінцією були слабкі й ненадійні. Навіть кордони країни не були чітко визначені. В первісній угоді з російським Тимчасовим Урядом згадано п'ять губерень: Київську, Полтавську, Чернігівсь-

ку, Волинську й Подільську. Проголошуючи УНР в листопаді 1917 р., ЦР включає до території Республіки Херсонщину, Харківщину, Катеринославщину (що охоплювала більшу частину Донецького басейну) і Таврію (без Криму). Справу приєднання заселених українцями частин Курщини, Холмщини і Вороніжчини мав вирішити пребісцит (Третій Універсал. Передруковано, напр., у Дорошенка 1.179 і далі). Одначе зв'язки ЦР навіть з первісною вужчою територією були великою мірою ілюзорні, засновані радше на ідеології й моральних засадах, аніж на діяльному адміністративному апараті.

А якщо додати до цього ще й загальний стан дезорганізації й неспокою в країні, то стане зрозуміло, чому колосальні набутки на українському політичному, культурному й мовному полі в добу ЦР були все таки менші, ніж можна було б сподіватися.

Загальне становище в країні також зумовлювало настрої армії. По Лютневій революції в армії починають формуватися окремі українські частини, спершу наперекір волі вищого командування, а пізніше з його згодою. Вважають, що створено до шістнадцятьох дивізій. Частини творилися на добровільних засадах і не відзначалися стійкістю. Декотрі з них не були допущені на Україну, декотрі розпалися внаслідок деморалізації, ще інші згодом пристали до більшовиків. Українізовані частини на українській території нарочито розпускали або демобілізували. Соціялістично настроєна ЦРада й Генеральний Секретаріят ставилися байдуже до думки про українську армію, замість неї вони вважали за доцільніше творити відділи Вільного козацтва, територіяльні одиниці, формовані з місцевого населення в межах села або округи. Показово, що Вільне козацтво підлягало Міністерству внутрішніх, а не військових справ. На жовтень 1917 р. відділи досягли ледве 60 тисяч козаків. Весною 1918 р. на вимогу німецького командування Вільне козацтво роззброєно. Перші спроби організувати реґулярну армію роблено в кінці 1917 й на початку 1918 р., коли УНР вже воювала з Росією й більшовики наступали з Росії на Київ. Більшовицький лідер В. Антонов-Овсєєнко оцінював число оборонців Києва у 20 тисяч, а справді їх було значно менше (Дорошенко 1, 279). У всякому разі, 16 січня 1918 р. Центральна Рада вирішує замість армії формувати "народню міліцію". Аж у квітні 1918 р. розгортається планова робота над створенням Української армії, що мала складатися з вісьмох корпусів піхоти та чотирьох з половиною кавалерійських дивізій. За даними Вс. Петрова (ЕУ 1, 1178) Українська армія того часу нараховувала приблизно 15 тисяч солдатів. Такі обставини не надто сприяли розробці військової термінології й номенклятури. Праця в цьому напрямі щойно починалася. (Див. далі).

Православна Церква в добу Центральної Ради лишалася по-старому російською. 1917 р. в Києві постала Всеукраїнська Церковна Рада, що мала на меті осягнути автокефалію української Православної Церкви, але ієрархи російської Церкви відмовилися висвятити єпископів для української і справа затрималася на кілька років (до кінця 1921 р.)

Грошову систему України започатковано декретом Центральної Ради з 6 січня 1918 р. про випуск українських банкнот, які вводилися в обіг побіч російських.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. позбавив ЦР влади. Проголошено монархію у формі Гетьманату, а Павла Скоропадського гетьманом. Українську Народню Республіку замінила не окреслена "Українська Держава". Новий режим позвільняв з уряду "політиків", заступивши їх фахівцями. Фахівці дуже часто були росіянами — зокрема есдеками, — вороже наставленими до автономії чи незалежности України. Вони навіть вимагали, щоб російська мова була державною мовою (нарівні з українською). Якщо українська мова не витиснула російську як засіб спілкування в добу Центральної Ради, то вона не мала ніяких шансів зробити це за гетьмана (хоч українське культурне життя за нового режиму розвивалося жваво. Див. далі). Тепер кордони країни були точно визначені і добре охоронялися (німецькою армією, що нараховувала до 800 тис. вояків), але в самій країні знову таки змагалися за владу дві сили, цього разу українська й німецька. Німці не допустили до організації українського війська. Лишилося всього кілька частин та новостворена дивізія сердюків, решту роззброєно й розпущено. Переговори уряду гетьмана з німцями в липні 1918 р. про створення української армії не дали наслідків. В наявних військових з'єднаннях служило чимало російських офіцерів, що, звісно, не збільшувало престижу української мови. Можна думати, що політика гетьмана щодо армії й адміністрації була розрахована на поступове виховання українських кадрів у школах, а в межичасі на допомогу російських фахівців. Та це була ризикована гра, бо росіяни могли легко перебрати все в свої руки, а час не дозволяв на повільний розвиток. Так за влади гетьмана поширення української мови на ділі загальмовано.

14 грудня 1918 р. гетьманський режим повалено, а 19 грудня відновлено Українську Народню Республіку, якою тепер керувала Директорія з п'ятьох осіб. Директорії одначе не було коли втілювати в життя свою політику: всю її увагу поглинала боротьба, з одного боку, з внутрішніми ворогами, повстанськими загонами анархістського й комуністичного ґатунку, що оперували на просторах Катеринославщини, Херсонщини, Поділля, Київщини та Чернігівщини, а з другого боку, ворогами зовнішніми: в Одесі висадилися франко-грецькі війська, з південного сходу наступала біла армія ген. А. Денікіна, а на півночі 17 листопада, десь тиждень по революції в Німеччині, розгорнули наступ російські більшовики. Харків упав 3 січня 1919 р., Київ — 5 лютого. Землі під владою Директорії скоротилися до Західної Волині й Поділля, тимчасовою столицею стало Рівне, а згодом Кам'янець-Подільський. Влітку 1919 р. більшовики мусіли відступити під натиском денікінців, українська армія, що виросла до 85 тис. вояків, 31 серпня підійшла під Київ, але незабаром війська Денініка посунулися на захід аж до Збруча; однак, не витримавши атаки більшовиків, у грудні 1919 р. вони вийшли за межі України. Тепер з північного сходу українську територію окупували більшовики, із заходу — поляки. Уряд УНР мусів відмовитися від реґулярної війни і вдатися до партизанських дій (4 грудня 1919). В наслідок союзу з Польщею і польсько-російської війни українські військові частини 7 травня 1920 р. ввійшли в Київ, але затрималися там лише місяць. 11 листопада того ж року останні реґулярні з'єднання армії

УНР перейшли Збруч і були інтерновані. Польща визнала радянський уряд урядом України. Отже, в добу Директорії більша частина українських земель перебувала в руках денікінців, або більшовиків, або поляків і навіть румунів (українські райони Басарабії).

Денікін жорстоко душив українське культурне життя, мову, політичні спроби. Під поляками було не краще; про ситуацію під більшовиками дивись розділ 5. На теренах під владою Директорії українська мова мала, звичайно, всі права, але не було коли з них користати: хистке становище уряду не дозволяло ні на що інше, крім дипломатичних і мілітарних зусиль.

Отже, з трьох періодів боротьби за незалежність — Центральна Рада, Гетьманат, Директорія — відносно найспокійнішим був середній. Правда, з мовного погляду його характеризували сильні російські впливи на всіх щаблях державного апарату, і все таки статус української мови за критичні 1917-1921 роки змінився разюче, а багато в чому вирішально, порівняно з попередніми десятиріччями. По майже двостолітній перерві українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська і зборів. Правда, на різних рівнях державного апарату були помітні різниці. Сільська й центральна адміністрація вживали української мови, а міська дуже часто — російської. І старі міські думи, і новостворені міські й містечкові ради депутатів цупко трималися в роботі російської мови. Короткий час і хитке становище Української держави не сприяли тому, щоб українська мова в адміністративному житті стала самозрозумілим і загальновизнаним фактом. Нерідко вона звучала більше як виклик, аніж "природна" річ.

Другим незаперечним здобутком української мови, поруч з поширенням її в ділянці урядових і громадських зносин, стала функціональна різноманітність. Прямих відомостей про розповсюдження української мови в містах немає, але посередні — число українських шкіл, число українських видань — досить промовисті, хоч, звичайно, у великих містах, особливо периферійних, що тільки вряди-годи і то недовго перебували в кордонах Української держави (Харків, Катеринослав, Миколаїв, а зокрема Одеса й Донбас), російська мова нічого не втратила як засіб громадського спілкування. У клясовій припасованості мов становище ледве чи змінилося. Зате в політичному житті, багатому на новозасновані партії, української мови вживали тепер куди частіше, ніж перед тим, у прилюдних дискусіях і полеміці. Якщо на початок 1917 р., окрім ТУПу, не було ніяких політичних напрямів, то тепер з'явилися всі відтінки політичної думки: від українських монархістів, через ліберальов та різного типу соціялістів, аж до анархістів і комуністів. Характеристично, що в той час майже кожна партія на Україні існувала в двох варіянтах: українські есдеки й російські есдеки, українські есери й російські есери і т. д. Серед переважно російських анархістів і комуністів були невеликі групи й окремі особи, що боронили права бодай української мови. Ймовірно, що в професійному житті українська мова також мала здобутки, але точні дані важко розшукати.

Більше й докладніше відомо про українські школи, періодичну пресу, книжки й культурні інституції.

Питання науки в українській школі не було простим. Бракувало досвіду, підручників, досвідчених викладачів українознавчих предметів і просто вчителів, які володіли б українською мовою. По містах поширеним явищем були протести батьківських комітетів проти навчання українською мовою. (Чи бувало таке й на селі, нам не відомо). У квітні 1917 р. російський Тимчасовий Уряд видав розпорядок про школи на Україні: в початкових школах дозволялося навчання українською мовою, а російська ставала обов'язковим предметом з другої кляси; у вчительських семінаріях заводилися курси української мови, літератури, історії й географії; у вищих школах засновувалися катедри української мови, літератури, історії й права (Дорошенко 1, 389). 8 серпня затверджено законопроєкт про відкриття двох державних українських гімназій (там таки, 396). Другий Всеукраїнський Учительський З'їзд (10-12 серпня) ухвалив цілком ділові резолюції, в яких вимагав українізації початкових шкіл з 1 вересня 1917 р. та жадав, щоб були організовані літні курси, де вчителі гімназій готувалися б до переходу в майбутньому на викладання українською мовою (Дорошенко 1, 395). До осени 1917 р. відкрито 53 українські гімназії (Дорошенко 1, 388; за ЕУ 1, 933 їх було 80). Загальне число гімназій на Україні доходило тоді до 800, на кінець 1918 р. їх було 828 (Крилов 35). У російських гімназіях запроваджено курси української мови, літератури, історії й географії, але поза цим гімназії лишалися російськими (осінь 1917). Протягом літа 1917 р. відбулося коло сотні курсів українознавства для вчителів (Дорошенко 1, 396), 5 жовтня відкрито в Києві Український народній університет, а 7 листопада Науково-педагогічну Академію (Дорошенко 399 і далі). За видання шкільних підручників взялося приватне "Товариство шкільної освіти", засноване в березні 1917 р. Для освітньої роботи серед дорослих створено густу мережу "Просвіт", що мали свої бібліотеки, влаштовували лекції тощо. Уважають, що число їх досягало 5 тисяч (ЕУ 2, 2370).

Загалом, організація шкільництва в добу Центральної Ради відбувалася без посміху, помірковано, з розрахунком на поступовий успіх протягом років. Наскільки обережною була шкільна політика видно з виступу генерального секретаря освіти Ів. Стешенка 8 жовтня перед начальниками шкіл і головами батьківських комітетів Києва. Починаючи промову, — а було це аж у жовтні 1917 р. — він пояснив, що говоритиме української мовою, бо вона тепер офіційна мова країни (Дорошенко 1, 397). З цього можна зробити висновок, що перед тим постійно вживано тільки мови російської. Подібне становище було й в адміністрації. Дорошенко (1969, 174) згадує, що коли він виконував обов'язки губернського комісара Центральної Ради в Чернігові, то єдиний, хто присилав йому телеграми, складені українською мовою, був комісар Ніжина. Очевидно, інші районові комісари всі зверталися по-російськи. З-поміж вищого командного складу такі генерали як І. Омелянович-Павленко та О. Греков говорили російською мовою (там таки, 199).

Освітня політика не змінилася після встановлення Гетьманату. У погодженні з декларацією гетьмана прем'єр-міністер Ф. Лизогуб заявив, що, дотримуючися духу часу, українську мову лишають державною, але російської теж

можна вживати, бо багато хто не опановує української (державні урядовці, одначе, зобов'язані були опанувати українську)[42] (Христюк 3, 35 і далі). Щодо освіти уряд дотримувався двох основних засад: сприяти українізації початкових шкіл; спонукати організацію нових середніх і вищих шкіл з українською мовою викладання, одночасно зберігаючи наявні російські. На кінець 1918 р. число українських гімназій дійшло 150 (Дорошенко 2, 348), Працювали літні курси українознавства. Російськомовні вищі школи залишалися, як були, при них лише відкривали катедри українознавства; одночасно засновано українськомовні вищі навчальні заклади: університет (неповний) в Кам'янці-Подільському, що мав близько тисячі студентів; зародок університету в Полтаві (історично-філологічний факультет), приблизно 200 студентів; Народній університет у Києві реорганізовано в Український державний університет (коло трьох тисяч студентів — Дорошенко 2, 349, 356, 360). Утворено деякі державні інституції, що підносили престиж української мови й культури: Академію Наук, Національну бібліотеку та ін. Педагогічна Академія, Академія Мистецтв і Національний Театр існували ще з доби Центральної Ради. Роблено заходи, щоб створити в Києві державну Національну оперу (Дорошенко 2, 367). Число "Просвіт" зросло до 952 (Дорошенко 2, 344).

За Директорії воєнні дії призводили до безнастанної зміни кордонів і не дозволяли приділяти багато уваги освітній та культурній праці. Кілька гарячкових спроб зверхньої українізації — як наказ замінити у три дні всі російські вивіски на крамницях українськими (Дорошенко 1969, 400) — значення не мали.

Становище української преси було зумовлене, з одного боку, політичним пробудженням читачів (і журналістів!), а з другого, воєнною, політичною й економічною нестабільністю і суто технічними перешкодами: браком паперу, відсутністю електрики і т. п. Кількісно преса зросла нечувано. Число періодичних видань українською мовою, за Животком (147), досягло 106 назв у 1917 р.[43] і 212 у 1918 р. У самому Києві навесні 1917 р. почало виходити шість щоденних газет. Хронологічно першою була "Нова рада", наступниця передреволюційної "Ради" (з 25 березня), незабаром до неї долучилися соціял-демократична "Робітнича газета" й есерівські "Народна воля" та "Боротьба" (остання починала як тижневик), а трохи згодом "Громадське слово" і "Промінь". Важливими рисами тогочасної преси були її територіяльна розкиданість (усі губернські центри та чимало менших міст, включаючи міста на Кубані і в українських районах Вороніжчини й Курщини, мали свої часописи. Вважають, що виходило близько тридцяти містечкових українських або українсько-російських щоденних газет, які читало приблизно сто тисяч осіб [Вечерницький 78]. Це число разюче збільшилося 1918 року; політична диференціяція (репрезентовано всі політичні партії того часу); і про-

42. Правило, що рідко проводилося в життя (Христюк 3, 75).

43. Дорошенко 1, 403 називає число 63.

фесійна розмаїтість (видання вчительські, студентські, жіночі, дитячі, лікарські, історичні, військові, сільськогосподарські і т. д. аж до видань для сестер-жалібниць і поштових службовців, часописи літературні, бібліографічні, театральні, мистецькі, кооперативні, церковні. Виходило три журнали сатири й гумору). Новиною були урядові бюлетені, започатковані "Київськими губерніяльними вістями" (двомовні українсько-російські) та "Вістями з Української Центральної Ради". Такі бюлетені видавали згодом Генеральний Секретаріят, Штаб армії й різні міністерства. Серед видавців знаходимо політичні партії, кооперативи, державні установи, "Просвіти", земства (тепер народні управи), професійні організації і, звичайно, приватні особи. Навіть за найтяжчих умов, коли уряд опинився аж у Кам'янці-По-дільському, преса вражає своїм багатством.

Одначе, буйний розквіт преси мав і тіньовий бік, про який не слід забувати. Багато видань виявилися короткотривалими, а то й одноразовими; редаґування багатьох було невправне, мова ненормалізована; переважна кількість органів була розрахована на неосвіченого читача (хоч декотрі трималися на доброму професійному рівні, наприклад, "Нова рада", яку редаґував А. Ніковський, "Робітнича газета", редаґована В. Винниченком, "Наше минуле" з Павлом Зайцевим на чолі і низка інших); про наклади видань відомостей мало або й зовсім немає. Можна однак з певністю твердити, що українська преса не витиснула російську з її давньою традицією; до таких газет, як "Киевская мысль" або "Южный край", за Гетьманату долучилися "Русский голос" у Києві й "Голос юга" в Одесі, органи російських еміґрантів-монархістів. Вплив української преси на престиж мови був, очевидно, двоякий. З одного боку, преса поширювала знання мови і сфери її вжитку в щоденному житті, а з другого — вона підривала престиж мови, друкуючи не завжди грамотні, недостатньо відредаґовані матеріяли. З цього приводу ходило в той час чимало злісних анекдот.

Щодо книжок, то 1917 р. вийшло 747 назв, 1918 р. — 1.084, а 1919 р. — 665; число видавництв 1917 року було 78, а 1918 — 104 (ЕУ 1. 975 і далі). Подиву гідні цифри, якщо пригадати, що протягом, наприклад, 1911 року з'явилося тільки 242 книжки (див. розділ 3). Щоправда, серед виданого в 1917-1919 роках було чимало дрібних брошур. З-поміж книжок найважливіше місце посідали шкільні підручники. Граматика для першого року навчання вийшла (1918) накладом 950 тисяч (Дорошенко 2, 369). У місячнику "Книгарь" (1917, 3. 160) є дані про наклади деяких інших видань: за чотири місяці розпродано 80 тис. примірників брошури М. Грушевського "Якої ми хочемо автономії"; приблизно за місяць 19 тис. його ж "Ілюстрованої історії України"; "Про народне самоврядування" В. Королева розійшлося в кількості 50 тисяч.

Далеко не все, що тоді друкувалося, стояло на належному рівні щодо мови й технічного виконання. Попит на книжки був такий великий, що видавниче діло стало прибутковим заняттям. Як сказано в редакційній статті "Книгарь" (1917, 2):

> Десь навіть по маленьких місточках з'являються нові видавництва, не знайомі з добрими нашими традиціями дев'ятсот п'ятого року

> і тим більше — ранішими, не свідомі літературних звичаїв і крамарсько-книгарської етики. Вони видають книжечки з бездарними віршиками по карбованцю за півтора аркуші безграмотного друку... і пачкарським шляхом намагаються загрібати своєю свербляючою долонею свіжу, хоч і папіряну копійчину (ст. 49-50).

В небувалій кількості з'явилися книжки, присвячені українській мові. Бібліографічний покажчик Червінської й Дикого наводить 59 назв робіт, розрахованих правити за посібники при вивченні української мови в школі чи самотужки. (Нагадаємо, що за попередні сто літ книжок такого типу вийшло одинадцять). Деякі роботи писані російською мовою: "Краткое руководство к изучению украинского языка для знающих русский язык" І. Блажкевича, 39 ст. (1918), або "Для русских на Украине. Наиболее легкий и скорый способ практического изучения украинского языка" І. Крока (Київ 1918). Пересічний обсяг видань становив 50-60 сторінок, лише тринадцять мали понад сто сторінок і тільки роботи І. Огієнка — як і роботи Сімовича закордоном — понад двісті. Книжки ці з'являлися переважно в Києві, Харкові й Одесі, але декотрі надруковано і в таких містах як Черкаси. Козятин, Брацлав, Ромен, Херсон та ін. Авторами були і відомі вчені, і цілком незнані особи. Між працями перших виділяється історія української мови, написана видатним російським славістом С. Кульбакіном "Украинский язык" (Харків 1919). Безприкладне пожвавлення видавничої справи говорить про великий попит на такі книжки. Коли давніше підручники складалися з патріотичних міркувань, то тепер, безперечно, відограють ролю і корисливі мотиви. Широкий ринок збуту посібників є посереднім свідченням того, що українська мова набирає ваги бодай як потенційний засіб спілкування та що її престиж, очевидно, зростає.

Скласти словник бере довше, ніж написати граматику. І все ж, за роки 1917-1919 словників видано чимало. У Червінської й Дикого знаходимо три українсько-російські (434, 435, 440)[44] і — дуже прикметно — п'ятнадцять російсько-українських (443, 444, 446, 448, 449, 452, 453, 454, 456, 459, 460, 466, 468, 469, 503), доказ того, що російськомовні групи населення переходили, хоч і пасивно, на українську мову. Звертає увагу багатство термінологічних словників: 4 медичні (473, 474, 578, 587); 4 з фізики й хемії (491, 527, 582, 588); 2 мовознавчі (502, 591); 3 з природознавства й географії (511, 547, 593); один військовий (515); 4 технологічні (594-597); один математичний (602); і не менше восьми з правничої та адміністративної термінології — показник того, що бюрократична машина вперше за двісті років користувалася українською мовою. Для розгляданого періоду дуже типовою є перевага російсько-українських словників над українсько-російськими і цілковита відсутність словників інших мов та самої української мови. Перехід з російської на українську

44. В цьому абзаці числа в дужках є порядковими нумерами бібліографічного покажчика Червінської й Дикого.

набував розгону. Він заторкував не тільки російськомовні кола, а й ті кола українців, де звичайно переходили на російську, коли доводилося говорити про речі, для яких у хатній українській мові не вистачало слів. Словники різнилися якісно, але загалом їхній рівень був невисокий. Як правило, вони складалися похапцем, щоб задовольнити нагальну потребу, а їхнім упорядникам часто-густо бракувало лексикографічних знань.

Та не лише поспіх і фахова непідготованість зумовили хиби тодішніх словників. Не менш поважною причиною був сам стан української мови, в якому її застали події 1917 і наступних років. Десятиліттями, а то й століттями виключена з багатьох сфер життя, вона мусіла за короткий час виповнити утворені прогалини. Мова потребувала стандартизації/нормалізації й — до певної міри штучного — заповнення прогалин, — ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольняти найрізнорідніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діялекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори.

В роки боротьби за незалежність плянувати мову було важко, а ще важче в обставинах постійного неспокою запроваджувати пляновane в життя. Все таки деякі кроки в цьому напрямі зроблено, вперше відколи Україна опинилася під Росією. Насамперед, при Міністерстві освіти створено правописну комісію з трьох осіб: І. Огієнка, А. Кримського й Є. Тимченка. 24 травня 1918 р. міністерство затвердило запропоновані комісією "Найголовніші правила українського правопису". Вони вийшли окремою відбиткою 1919 р. в Києві, після того як були надруковані в журналі "Вільна українська школа" 1918-1919, ч. 10. Ці "правила" стосувалися лише до кількох найбільше дискутованих питань і вміщалися на вісьмох сторінках. Але це був зародок централізованого мовного плянування.[45] З'явилися також термінологічні словники, рекомендо-

---

45. Точніше, централізованого з України. Ще 1907 р. Російська Академія Наук у Санкт-Петербурзі пробувала упорядкувати український правопис. Безпосереднім приводом до цього було пляновane видання Грінченкового "Словника". 6 січня 1907 р. так звана "Малороссійская Комиссія" під головуванням видатного російського мовознавця Ф. Фортунатова розглянула проєкт П. Стебницького і затвердила пропоновані норми правопису, зажадавши, одначе, ширшого обговорення. В основному Комісія прийняла найчастіше вживаний у той час правопис (включно з літерою ґ) з деякими виразно русифікаційними змінами. Так, замість апострофа мав би писатися м'який знак, а замість йо і ьо літера ё. Грінченко запротестував, наполягаючи на тому, що такі зміни порушили б абетковий порядок розміщення слів у готовому до складу "Словнику". Чимало українців приєдналися до протесту. Преса теж виступила проти ("Рада", ч. 33 за 9 лютого 1907 р.). Запропоновані Російською Академією рекомендації ніколи не були запроваджені на практиці. Проєкт Стебницького і постанову Комісії опубліковано в "Известиях Императорской Академии Наук", серія VI, 1907, ч. 9, ст. 225-241. У Дзендзелівського 70-79 надруковано (з цензурними купюрами) відгуки Грінченка й П. Житецького.

вані відповідними міністерствами, наприклад, Міністерство шляхів видало свій "Термінологічний збірник" (Київ 1918). Якою мірою такі видання зобов'язували, тяжко сказати. Автор схильний вважати, що не дуже.

Питання про те, як розроблялась і впорядковувалася термінологія, з яких джерел поповнювалися прогалини, ніколи не було об'єктом ґрунтовного вивчення. Тут можемо запропонувати лише кілька спостережень і попередніх висновків, зроблених на основі обмежених відомостей.

Так виглядає, що переважав романтичний напрям у двох відмінах: романтизм історичний і романтизм етнографічний. Представники історичного романтизму схилялися до відновлення термінології козацької держави XVII століття. Ця тенденція найопукліше проступала в ділянках державного апарату, війська і т.п. Відповідно урочисті оголошення Центральної Ради звалися *універсали,* парлямент мав називатися *сойм,* державний секретар — *генеральним писарем,* губернії ставали *землями.* Грошовими одиницями були *карбованець, гривня* і *шаг.* Військові ранґи починалися з *ройового,* а далі йшли: *чотовий, бунчужний, півсотенний, сотник, курінний, полковник, отаман (бриґади, корпусу* і т.д.). Після падіння першої Української Народньої Республіки сам титул *гетьман* взято з історії. За Гетьманату зроблено деякі поступки новітній термінології: утворено *раду міністрів, землі* знову стали *губерніями, генеральний суд* замінено *державним сенатом;* але охорона гетьмана звалася *сердюки* і військові ранги були: *гуртковий, ройовий, чотовий, бунчужний, хорунжий, значковий, сотник, булавний старшина, осавул, полковник, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний* та *генеральний обозний* (Гнатевич 391, 428). За другої Української Народньої Республіки збережено чимало термінів з доби першої, але *директорія, трудовий конґрес* чи *рада народних міністрів* ніяк не в'язалися з козацькою державою сімнадцятого сторіччя (хоч *головний отаман,* титул С. Петлюри, походить звідти).

Використання державної, правничої й військової термінології козацької держави мало зразок також у ближчому минулому. З 1900 р. в Галичині існували руханково-протипожежні товариства *Січ,* а в 1913-1914 р. утворено парамілітарне об'єднання Українські *Січові стрільці.* Самі назви *січ, січовий* пов'язані з традиціями XVI-XVII ст., а не з галицькою дійсністю XX віку. На колишню російську Україну ідею "січовиків" заніс Є Коновалець, що восени 1917 р. зформував у Києві *Курінь Січових стрільців.* Рушійною силою намагання відновити термінологію козацької доби було бажання створити цілком національну номенклятуру. Тюркське походження великої кількости цих термінів не мало значення.

Засади історичного романтизму мало надавалися, або й зовсім не надавалися для інших ділянок життя. Там виступав наперед романтизм етнографічний. Провідна думка полягала в тому, що основну масу термінології слід опрацювати на базі діялектних словникових запасів. Для відсутніх у народі понять треба поступово надавати нового значення відомим словам або творити нові терміни, беручи за підставу поширені в сільській мові морфеми. Більш-менш такою була позиція, скажімо, О. Янати, коли він запропонував 1917 р. розгор-

нути широке збирання в народі (себто на селі) термінологічних матеріялів, які, мовляв, стануть підвалиною термінології різних галузей науки.

Янаті заперечив М. Грушевський у тому самому тижневику "Промінь". Погляд Грушевського полягав у тому, що обставини не дають змоги на таку довгу працю, що час не жде, що вчити дітей і дорослих треба негайно, — отже, доводиться скористатися з тієї термінології, яка вже є. Практично це означало, що термінологія складатиметься з елементів народних (зафіксованих у різних словниках, зокрема у словнику Грінченка), з елементів, уживаних у Галичині, а також і запозичених з інших мов (західноевропейських і російської). Прикметно, що Грушевський не виступає проти пропозиції Янати з теоретичних міркувань. Можливо, він погодився б з нею, якби не реальні потреби часу.

Коли 11 серпня 1918 р. створено спеціяльну термінологічну комісію при київському Науковому товаристві, то вона, мов послухавши поради Грушевського, відразу зазначила серед джерел своєї праці і "матеріяли Львівського Наукового Товариства, галицькі шкільні підручники, праці І. Верхратського та інших галицьких учених" (Холодний). Отже — термінологія мала бути еклектичною, але ніхто не заперечував, що етнографічна основа для неї найбажаніша, де тільки це можливо практично.[46]

Застосування принципів історичного й етнографічного романтизму не було притаманне лише українцям. Майже кожна літературна мова в період становлення (відродження), коли швидко поширюються сфери й обсяг її вжитку, вдається до такого засобу. Так сталося з мовами чеською, словацькою, сербською, хорватською, литовською, лотиською та багатьма іншими. Різнилося тільки співвідношення між двома орієнтаціями.

Оскільки принцип етнографічного романтизму широко прикладався при мовному плянуванні пізніше, в добу українізації, то й конкретні приклади, як його застосовували, будуть наведені далі в відповідному розділі (шостому).

У період Визвольних Змагань (1917-1920) Галичина майже не впливала на розвиток літературної мови, якщо не рахувати активнішого засвоєння на землях на схід від Збруча деяких галицьких мовних елементів, зумовлене щільнішими контактами галичан з Україною (наприклад, марші так званої УГА — Української галицької армії). У самій Галичині розвиток мови сильно загальмовано. Передусім через воєнні дії. 18 жовтня 1918 р. проголошено незалежність західноукраїнських земель. 1 листопада відбувся збройний переворот, і Українська Національна Рада у Львові захопила владу. Майже негайно виник воєнний конфлікт з поляками. Через три тижні Львів упав. Українсько-

46. Народницький підхід до мови тримався на Україні вперто і то не лише в питаннях термінології. Ще 1917 р. В. Самійленко, відомий поет, найвищим критерієм оцінки мови літературного твору вважав порівняння з тим, "як говорить простолюдин середньоукраїнського діялекту", хоч і не цурався тих іншомовних слів, що не чужі мові "кожного, навіть (неписьменного) селянина" (Самійленко 367, 371).

польська війна тяглася з перемінним успіхом, поглинаючи всю енергію населення й уряду, аж до половини липня 1919 р., коли український уряд змушений був виїхати закордон, спершу до Кам'янця-Подільського, згодом (у листопаді 1919 р.) до Західної Європи. Протягом восьмимісячного існування ЗУНР українська мова була офіційною державною мовою, хоч національні меншини мали право звертатися до урядових установ своєю власною. Однак новий статус української мови не дуже позначився на її розвитку з кількох причин: короткий час, постійне звуження території, безперервні воєнні дії, а з другого боку — відносно добра підготованість української мови в Галичині до виконування ділових функцій.

На Буковині незалежний український уряд (у спілці з Галичиною) протримався всього-на-всього п'ять днів — з 6 по 11 листопада, — після чого країну окупували румуни. В Басарабії 23 січня 1919 р. спалахнуло сильне антирумунське повстання під українськими національними гаслами (район Хотину), але його швидко придушили (Дорошенко 1969, 420).

На Закарпатті по містах і містечках створилося кілька національних рад, а 21 січня 1919 р. їхній "Собор всіх Русинів, живучих на Угорщині", що зібрався в Хусті, виявив свою волю приєднатися до УНР. Але в тому самому місяці Закарпаття окупували Чехо-Словаччина, Румунія й Угорщина. Мавши вибір з-поміж цих окупантів, Центральна Народна Руська Рада 8 травня 1919 р. проголосувала за об'єднання з Чехо-Словаччиною. Мирова конференція в Сен-Жерменському договорі 10 вересня 1919 р. санкціонувала перехід Закарпаття до Чехо-Словаччини.

Події 1918-1919 рр. не сприяли розвиткові української літературної мови ні в одному зі згаданих країв. Посередньо це виявилося в тому, що за ті бурхливі роки там не видано жадної граматики або словника. (Книжки галичанина В. Сімовича не становлять винятку: вони друкувалися в Німеччині й складалися для потреб полонених з підросійської України. Див. про них у розділі 3).

Отже, в добу Визвольних Змагань розвиток української мови на колишній підросійській Україні виявився вирішальним не тільки для цієї території, а й для всіх українських земель. Там дійсна незалежність тривала найдовше, статус мови змінився найбільше, сфери її вжитку поширилися найразючіше.[47] Ні один з цих процесів не був завершений перед тим, як Україна втратила незалежність, всі вони були пригальмовані совєтизацією країни, що вийшла

47. "Робітнича газета" з 14 червня 1917 р. так переказує промову С. Петлюри на Всеукраїнському 2-му військовому з'їзді: "Вояки-громадяни, члени організацій, повинні завжди стояти на сторожі здобутків революції та виховати з себе дійсних синів свого народу і розмовляти виключно по-українському, також писати додому листи виключно рідною мовою" (Петлюра 2, 372). Не має значення, чи наївне сполучення завдань охороняти здобутки революції й говорити українською мовою належить Петлюрі, чи репортерові газети. Важливо, що це сполучення було типове для перших місяців революції.

переможно насамперед у наслідок інвазії російської Червоної армії. Одначе повністю і негайно спинити ці процеси не було можливо, і саме вони великою мірою визначили зиґзаґи радянської мовної політики на Україні в майбутньому, як рівно ж і зміни в українській мові на землях, окупованих Польщею, Румунією й Чехо-Словаччиною.

Якою мірою воно застаріло на кінець боротьби за незалежність? Цікаво, що Конституція Української Народньої Республіки, яку Центральна Рада прийняла напередодні гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. (отже, яка ніколи не була запроваджена в життя), не визначає українську мову державною та і взагалі не порушує питання мови (передрукована в: Христюк 2, 175). Те саме стосується до всіх чотирьох Універсалів Центральної Ради (повністю передруковані в Дорошенко 1, 89, 115, 179, 264). Що в добу УНР і Гетьманату знання української мови — бодай пасивне — поширилося, не влягає сумніву. Інша справа, якою була ця мова в устах неофітів. Дуже часто це була химерна суміш українських і російських слів з додатком чималої кількости гібридів, не вживаних ні до, ні після того. Декотрі з них, з усної мови або листування, наводить Соловей (112). Тогочасна газетна мова з цього погляду не вивчена. Напевне вона дала б щедрий збір.

Яскравим прикладом тодішньої газетної мови може бути брошура С. Мазлаха і В. Шахрая "До хвилі" (Саратов 1918). Завзяті оборонці українських прав і талановиті журналісти, автори пишуть мовою, пересипаною русизмами та псевдоукраїнськими словами, що в дійсності є нічим іншим як перекрученими російськими (напр., *наслідок* в розумінні "спадщина", під впливом російського *наследство; особистий* в розумінні "особливий", під впливом російського *особенный* тощо. — Мазлах 7).

Те, що українська мова ширилася в усіх сферах життя, збільшувало її престиж, але її неспроможність повністю задовольнити нові потреби, її скалічені форми в устах непідготовлених, некваліфікованих ту пошану підривали. Останнє породило зливу неприязних, глузливих анекдот. Деякі з них наводить Соловей (112).

5. Радянська Україна до українізації

У цьому розділі розглядаємо три стадії окупації України радянською Росією. Перша окупація тривала від січня до березня-квітня 1918 року; друга — від січня до серпня 1919; третя — з грудня 1919 р. (а в деяких районах на півдні України з лютого 1920) — до початку політики українізації, що її Рада Народних Комісарів (Раднарком) формально проголосила 23 липня 1923 р., а фактично почала впроваджувати з квітня 1925 р. Отже, тут буде мова про роки 1918-1924 за винятком періодів часу, коли радянське військо було змушене покинути Україну. Три окупації України радянською Росією можна розглядати сукупно, бо політика щодо української мови лишалася майже незмінною, так само як не дуже мінявся й статус мови.

На російський характер основної маси окупаційних сил, якщо це потребує доказу, ясно вказує — вже не згадуючи про інші джерела — Ленінова телеграма, вислана 22 лютого 1920 р. Сталінові: "Харків, Сталінові. Конче треба негайно запровадити перекладачів у всіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно всіх приймати заяви й папери українською мовою. Це безумовно потрібне — щодо мови всі поступки й максимум рівноправности" (Ленін 51, 141 і далі). Звичайно, українське військо не потребувало б перекладачів. В завуальованій формі тут також наявні дві засади комуністичної політики, що лишатимуться незмінними довгі роки, а саме: поступки щодо мови, але не чогось іншого; підкреслення рівнорядности, а не панування, української мови, іншими словами, визнання російської мови однією з двох мов на Україні.

Всі три російські інвазії супроводилися масовим терором, часто вживаним як запобіжний захід. До терору вдавалися військові частини (особливо під командуванням М. Муравйова за першої окупації) та Чека, Всеросійська Надзвичайна Комісія для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією (12 грудня 1917 — 6 лютого 1922 р.), У перебігу цього терору загинуло чимало українських активістів, серед них Гр. Чупринка, популярний у ті роки поет, загинуло багато й таких, що ніколи не виступали проти радянської влади (див., напр., Майстренко 41; Мазепа 1, 42; Винниченко 2, 271 і 3. 311). Проте специфічно антиукраїнські акції часто-густо були наслідком радше особистого ворожого наставлення (доволі поширеного) того чи того комісара до українців, ніж загальної спрямованости терору Чека. Чека розправлялася з противниками радянської влади — дійсними й уявними — та з представниками колишніх упривілейованих кляс. Щоправда, всупереч назві системи, скрізь по Україні владу тримали в руках не місцеві ради — яких зовсім не було по містечках і селах і які були цілковито безсилі по великих містах, — а призначені ad hoc революційні комітети та уповноважені комісари, що діяли самовільно. Затонський писав 1918 року:

> Кожна організація, майже кожний член партії за свій страх і риск вирішував всі питання, що торкалися тактики відносно українсько-

го національного руху, котрий все ріс і ріс, і ставав чим далі крупнішим фактором політичної боротьби на Україні (цитую з: Левинський 13).

1920 р. М. Скрипник згадував, що йому відомо близько двохсот випадків судових розправ за вживання української мови, вчинених на власну руку (Скрипник 17).

Важливо, одначе, що ніхто не карав запопадливих індивідів за їхні безвідповідальні вчинки, хоч би вони й розбігалися з загальною настановою, зформульованою (аж 1919 р.!) Леніном. Як визнавав 1926 р. Затонський, радянська Україна була збудована, "не вважаючи на підозріле відношення значної більшости (треба таки правду сказати) робітничої кляси й з початку навіть частини селянства" ("Будівництво" 11). Практично всі українські установи закрито й розігнано, включаючи численні відділи "Просвіт" (1922), приватні видавництва, кооперативи і т.д. Проте під час першої окупації Києва далі виходила "Нова рада" (хоч було закрито орган правих російських кіл "Киевлянин" та "Киевскую мысль", Дорошенко 1969, 320). Дорошенко наводить у спогадах цікивий деталь, а саме, що Рада депутатів мала свій фірмовий папір обома мовами — українською і російською — і сторони могли вибирати один чи другий (1969, 228). Українську Академію Наук не зліквідували, але вділили їй мізерний бюджет, зокрема на початку третьої окупації (990 карбованців у 1921 р. "Звідомлення" 1921, 63), і обмежили можливості друку. Таке становище в країні не могло не зродити почуття загального страху, а, отже, й боязнь прилюдно вживати українську мову.

Натомість радянське законодавство, починаючи з другої окупації (перша була надто короткою, щоб видавати закони), перейняте іншим духом. Воно не накладало заборони на українську мову. В конституції "Української Соціялістичної Радянської Республіки", ухваленій 3 березня 1919 р. Всеукраїнським З'їздом Рад і затвердженій Центральним Виконавчим Комітетом 19 березня, немає згадки ні про українську, ні про будь-яку іншу мову. Там лише сказано, що будь-які національні привілеї чи національні утиски недопустимі, та ще висловлено бажання розчинити Україну "в складі єдиної міжнародної Соціялістичної Радянської Республіки, як тільки складуться умови для її створення" ("Политика" 116, 113). Посередньо це означало толерування української мови, але не більше. (Прийнятий державний герб мав написи українською й російською мовами).

21 грудня того ж року опубліковано звернення, підписане Г. Петровським, В. Затонським та Д. Мануїльським, у якому читаємо: "У трудовій школі Української Радянської Соціялістичної Республіки українська мова стане могутнім і дійовим засобом визволення українських трудящих мас від темноти та неуцтва" ("Политика" 118), з чого можна зробити висновок про допущення освіти (початкової?) українською мовою. Але як і кожне звернення, так і це не мало, звичайно, сили обов'язковости.

Починаючи з весни 1919 р. видано цілу низку декретів на користь української мови. Ось найважливіші з них: українську мову, а також історію й геогра-

фію України мусять викладати в школах (9 березня 1919 р., Третій з'їзд Рад); — у всіх державних установах і закладах українська мова мусить бути допущена нарівні з російською (21 лютого 1920 р., ВУЦВК, і 2 травня 1920, Четвертий з'їзд Рад); — українські дисципліни мусять викладатися в учительських семінаріях і на вчительських курсах (4 травня 1920, Народний Комісаріят Освіти: "не в старому, переважно філологічному напрямкові, а стати джерелом живого зрозуміння сучасного соціяльно-економічного і культурно-побутового стану України", "Збірник" травень 2-12, 1920, ч. 9, 220); — українська мова мусить бути запроваджена як предмет у школах і повинна вживатися в державних закладах та установах (21 вересня 1920, Раднарком); — рекомендується провадити навчання в школах українською мовою та послуговуватися нею в кіні, а також організувати курси української мови для службовців (19 лютого 1921 р., Раднарком); — 3 березня 1921 П'ятий з'їзд Рад схвалив роботу Народного Комісаріяту Освіти, "спрямовану на усунення національної ворожнечі на розвиток української мови як мови більшости трудящих мас України", а 22 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив "Кодекс законів про народню освіту в УСРР", в якому сказано (§ 25):

> Українська мова як мова більшости населення України, особливо на селі, і російська мова як мова більшости населення в містах і загальносоюзна мова, мають в УРСР загальнодержавне значення і повинні викладатися у всіх навчально-виховних закладах Української Соціялістичної Радянської Республіки (Дурденевський 159);

13 березня 1922 р. введено в дію Кримінально-процесуальний кодекс, де в § 22 сказано, що леґальні процеси "проводяться однією з двох державних мов, українською або російською" (Дурденевский 78); 27 липня 1923 р. Раднарком видав новий декрет "Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ", а 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і Раднарком видали спільну резолюцію "Про заходи забезпечення рівноправности мов і про допомогу розвиткові української мови" ("Собрание узаконений" 1919, 3, ст. 347 і далі; 1920, 4, ст. 5; 1920, 24, ст. 713; "Збірник узаконень" 1920, 9, ст. 220; 1923, 29, ст. 896 і далі; 1923, 29, ст. 913 і далі).

Не бракувало й партійних постанов з цього питання ні в Харкові, ні в Москві. Ось деякі з них: резолюція ЦК РКП(б) і Восьмої конференції РКП(б) "Про радянську владу на Україні" 3 грудня 1919 р.; резолюція Десятого з'їзду РКП(б) "Про сучасні завдання партії в національній політиці" 15 березня 1921 р.; резолюція Першої всеукраїнської конференції КП(б)У з національного питання 2-4 травня 1921 р.; резолюції пленумів ЦК КП(б)У 6 лютого та 17 жовтня 1922 р.; Сьомої всеукраїнської конференції КП(б)У 9 квітня 1923 р.; Дванадцятого з'їзду РКП(б) 25 квітня 1923 р.; попереджені програмовими "Задачами 12 съезда РКП(б)" Л. Троцького (Москва 1923), де автор підкреслює вибухову силу націоналізму й визнає невдачу комуністичної партії об'єднати народи, сприяючи розвиткові національних культур (широко цитовані в Садовського 45);

резолюція пленуму ЦККП(б)У 22 червня 1923 р. про українізацію внутрішньопартійної освіти й пропаґанди ("Культурне будівництво" 229 і далі) та ін. Перед цим пленумом і на самому пленумі українська меншість партії (під проводом Ол. Шумського?) змагалася за справжнє впровадження політики українізації в щоденне життя; зокрема наполягано на тому, щоб українську мову — нарівні з російською — визнано державною мовою радянської України. На засіданні прелімінарної комісії ця пропозиція пройшла більшістю голосів, не зважаючи на протести Г. Петровського й М. Фрунзе, але на загальній сесії її відкинули і термін "державна мова" замінено на "дві загальновживані мови" (Бабій 283).

Сама кількість декретів та резолюцій майже однакового змісту вказує на те, що становище в суті речі не мінялося, закони й постанови лишалися на папері. На неохоту або ворожість до української мови склалося кілька причин: свіжі спомини про війну з українськими урядами, пасивний спротив російських та зрусифікованих груп населення. Та найголовнішу, в дійсності вирішальну, ролю відігравала ситуація в середині самої КП(б)У, партії, що тримала в руках апарат диктатури. І за політичною орієнтацією, і за культурними зв'язками, і навіть за особистим складом КП(б)У була фактично російською партією на Україні. Офіційні статистичні дані показують, що й пізніше — на 1923 рік — лише 23,3 % членів партії складали українці (Борис 89), а 1918 р. їх було всього 3.2 % (Всесоюзная Коммунистическая Партия [большевиков], "Социальный и национальный состав ВКП[б]. Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г.", Москва 1928, ст. 158).

Кілька років до цього один з керівників української партійної організації Затонський прямо сказав: "Тут партія большевиків, як і більшість промислового пролетаріяту, складається, головним чином, із руських (великоросів), якщо не по національності, то по культурі" ("Комуніст" 1918, 3-4. Цитую з: Левинський 14). Отож не дивно, що ні керівники, ні більшість рядових партійців не прагнули українізації. Не один член партії думав так, як і Євгенія Бош, що заявила: "Робітник і селянин України вимагає і домагається єдиної Радянської Росії" (Е. Бош, "Национальное правительство и советская власть на Украине", Москва 1918. Цитую з: Левинський).[48]

Найяскравіша постать української й проукраїнської фракції партії Микола Скрипник, послідовний оборонець українізації, перебував в абсолютній меншості, а справді в опозиції. Показово, що його не обрали до ЦК на Першому,

48. Загальне становище яскраво відбилося у виборі мови для офіційного видання самого уряду. Розпочате як російськомовне "Собрание узаконений...", воно з четвертого випуску (21-25 березня 1920 р.) стає двомовним "Збірником узаконень..." з паралельним українським і російським текстом, знов перетворюється на одномовно російське з ч. 22 (1-10 серпня 1920 р.), щоб пізніше повернутися до двомовности і врешті стати одномовним українським. Про певні особливості в текстах законів 1919-1924 рр. див. наступний розділ, де ці закони порівнюються з леґальними текстами 1925 р.

Другому й Третьому з'їзді партії, ані до Політбюра на Четвертій, П'ятій та Шостій конференції. Скрипник став повноправним членом Політбюра аж на Дев'ятому з'їзді у грудні 1925 р., дарма що він належав до провідних засновників партії. Другий український діяч КП(б)У Юрій Лапчинський очолив опозиційну фракцію (т. зв. федералістів), а В. Шахрай у 1919-20 рр. був близький до того самого. Затонський, натомість, підтримував офіційну лінію в національному питанні (що не врятувало його від розстрілу в 1937 р.). Але таких людей було мало.

Становище почало трохи мінятися, коли в КП(б)У влилися ліві елементи українських соціял-демократів (група Єв. Нероновича, близько 40 осіб) у 1918 р.; декотрі члени УКП в 1925 р.; та українські есери, т.зв. боротьбісти, в 1920 р. Останніх було майже аж до чотирьох тисяч, але вже на 1923 р. залишилося в партії, як твердять, тільки 119 (Майстренко 45, 67, 72 і далі). Можна припустити, що декотрі постанови українського радянського уряду 1920-21 рр. були зумовлені діяльністю колишніх боротьбістів. З 1920 р. боротьбіст Г. Гринько очолював Наркомос, аж поки його не зняли 1923 р. за "надмірну [хоч на ділі дуже поміркована] українізацію". (На його місце призначено Затонського, а 1925 р., коли справді почалася активна українізація, наркомом освіти знову став колишній боротьбіст Ол. Шумський).

І зиґзаґи політики радянського уряду щодо української мови, і розбіжність між законами й практикою в ці роки залежали певною мірою від прихованого, але постійного конфлікту активної української меншости з проросійською більшістю в центральних органах партії й уряду. Офіційний історик УКП М. Попов (265) характеризує 1921-1923 роки як добу сповільненої українізації в порівнянні з роком 1920. Можливо, це було пов'язане з призначенням Гринька наркомом освіти 1920 р. й дальшими виступами русофільських елементів проти його лінії. В листопаді того самого 1920 р. на П'ятій конференції КП(б)У емісар ЦК РКП(б) Г. Зінов'єв так пояснює політику українізації:

> У чому суть національної політики на Україні?.. Зробити так, щоб ніхто не міг підозрівати, що ми хочемо заважати українському мужикові говорити українською мовою... Кінець-кінцем, через скільки років переможе та мова, яка має більше коріння, яка є життєвіша, культурніша. Отже, наша політика є в тому, щоб не словом, а ділом, щиро й чесно показати українському селу, що радянська влада йому не заважає говорити й вчити своїх дітей якою завгодно мовою (Цитую з: Попов 236).

Українську мову зведено тут до консервативної сільської говірки, а політику щодо неї — до збереження такого стану. Факт, що ніхто з присутніх не виступав проти такої заяви (Попов 277), не менше промовистий, ніж сам виступ.

Голова Раднаркому радянської України в 1919-1923 рр. Х. Раковський (болгарин з походження), виступаючи в Харкові й Києві (січень та лютий 1919) з

роз'ясненням політики радянського уряду, обійшов мовчанкою ставлення до української мови. Коли його запитали, як він уявляє статус української мови, він відповів:

> Відповідаючи на вимогу декларувати офіціяльну державну мову України, я з усією повнотою відповідальности... говорю від імени тимчасового робітничо-селянського уряду України, заявляю: це шкідливо для української революції (Цитую з: Попов 184).[49]

Раковський посилався на чисельність росіян та російськомовного населення в Києві, Одесі й центрах скупчення пролетаріяту та на гадану обопільну зрозумілість української й російської мов.

Він відстоював свій погляд на українську мову також у статті "Безнадійна справа" ("Известия" з 3 січня 1919), заголовок якої — всупереч розповсюдженій думці — стосується не до мови, а до воєнних дій Директорії. Тут Раковський писав:

> Звичайно, цим ми зовсім не думаємо "заперечувати" ні української мови, ні певної української національної самосвідомости, але це покищо є потенційна сила, розвиткові якої форма радянської влади не тільки не заважатиме, але, навпаки, створить для неї умови повного розквіту. (Уривки з його промови та статті наведено в Христюка — 4, 173 і Мазлаха 196 і далі, правда, вибір цитат не зовсім об'єктивний).

Отже, у мовній політиці Раковський дотримувався засади юридичної рівности мов (тобто української й російської). В наступні роки, не відмовляючися від давніх переконань, Раковський навіть виступає по боці української мови. В промові на Дванадцятому з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. він говорив: "Доводилося мені чути товаришів, що називають вигадкою українську мову — вигадкою галичан. Чи не пробивається тут, врешті, великодержавне почуття росіянина, який ніколи не знав національного гноблення, а, навпаки, пригноблював сотні років?" ("Двенадцатый съезд" 579).

Одначе, між висловами Раковського в 1919 і 1923 році явної суперечности немає. Як 1919 р. він не заперечував існування української мови, — у "Безнадійній справі" він писав: "Побоювання русифікації при українській радянській владі є абсолютно безпідставні. Оскільки для українських селян і для українських робітників потрібні будуть школи й адміністративні органи, вони забезпечать це за собою набагато ліпше за радянської влади, ніж це зробить українська інтеліґенція з новоспечених урядовців..., що

49. Група колишніх соціял-демократів незалежників вимагала проголосити українську мову державною (Borys 260).

бачать в українській самостійності не так умови для культурного розвитку українського народу, як умови для свого власного бюрократичного панування", так 1923 р. він не схилявся до проголошення української мови державною і до її поширення коштом російської. А все ж досвід унутрішніх українсько-російських взаємовідносин в Раднаркомі й КП(б)У навчив Раковського дечого.

Українсько-російські тертя в середині партії й поза нею, що впливали на статус української мови, відбилися також на невиразному леґальному становищі радянської України. У часі другої радянської окупації це була, формально, незалежна держава (Борис 297). Так її називає Ленін ("РКП стоїть на позиції визнання самостійности України", Ленін 39, 334). Цей погляд прийнято в резолюції ЦК, його також висловив Ленін у своєму "Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном": "Незалежність України визнана і всеросійським Центральним виконавчим комітетом РСФСР і Російською комуністичною партією" (Ленін 40, 42). Про те саме говорить і Троцький у проклямації до частин Червоної армії, що вступали на Україну (Винниченко 3. 494; Мазепа 2, 186). 12 грудня 1920 р. ця формально незалежна держава вступила в союз з радянською Росією, втративши суверенітет у справах військових, фінансових, економічних, зв'язку та праці, але зберігаючи окреме громадянство і право незалежних зовнішніх зносин (Борис 301 і далі). Одночасно з грудня 1917 р. вважалося, що всі декрети Раднаркому Радянської Росії мають силу й на Україні; 2 травня 1918 р. комісар національних справ у Москві видав наказ про створення українського відділу при Наркоматі на чолі з якимось Єв. Петренком ("Политика" 109); в половині 1919 р. Всеросійський Виконавчий Комітет (тобто політичне тіло Росії) видав декрет "Про об'єднання радянських Республік: Росії, України, Латвії, Литви й Білоруси для боротьби з міжнародним імперіялізмом" ("Политика" 11), що б це не означало — чи політичний, чи воєнний союз; російська армія окупувала країну (вже 16 грудня 1917 р. верховний головнокомандувач збройних сил радянської Росії М. Криленко наказав припинити українізацію військових частин. "Политика" 108); керівна партія була частиною російської партії, і російський уряд засилав на Україну численних комісарів — за одними джерелами їх було до тисячі (Борис 255), за другими — до трьох тисяч (Майстренко 61), — що фактично тримали владу в своїх руках. Те саме можна сказати й про перших секретарів ЦК КП(б)У: після Ю. П'ятакова були це Ф. Сергєєв (партійна кличка Артем), Е. Квірінґ, С. Косіор, В. Молотов і Д. Мануїльський, всі, крім останнього, — неукраїнці.

Це створювало таку юридичну плутанину, що Затонський у березні 1921 р. визнав: "Я особисто не знаю, які в нас тепер стосунки з РСФСР, у нас, що живуть тепер на Україні, я особисто повністю не зорієнтувався. Що ж казати про широкі маси!" ("Десятый съезд" 208). А в резолюції Першої всеукраїнської наради ЦК КП(Б)У — травень 1921 р. — читаємо: "В історії радянської української державности бували моменти повної незалежности й самостійности УРСР.., моменти федеративного зв'язку.., політичної самостійности

на основі воєнного і економічного об'єднання з РСФРР....Державні відносини між двома братніми республіками перебувають лише в процесі оформлення і не вилилися покищо в певні сталі форми" ("Резолюції" 125). Треба додати, що за федерації ніколи не були виразно окреслені права кожного партнера, ані точно зформульовані засади, на яких вона творилася, як слушно зауважує Винниченко (3. 306). Цей юридичний клубок розплутано аж у грудні 1922 — червні 1923 р., коли створено Союз Радянських Соціялістичних Республік і затверджено його конституцію. Україна стала складовою частиною Союзу, втративши права окремого громадянства, зовнішніх дипломатичних зносин і багато ще інших прав. Але навіть у квітні 1923 р. Раковський мав підставу сказати: "Немає такого кроку, який можна було б зробити національній республіці і про який заздалегідь можна було б сказати, що його можна зробити" ("Двенадцатый съезд" 582). Теоретично такі юридичні умови можна було в рівній мірі використати і на користь української мови, і проти неї.

На практиці в перші роки панування радянської влади, 1918-1924, спостерігаємо двоїсте ставлення до української мови, поступки одній стороні чи другій, піднесення й спади. З одного боку, як уже згадувалося, центральний уряд ніколи її не забороняв. З другого боку, тому самому урядові, а особливо партії, в багатьох випадках вона була небажана. З огляду на природу матеріялу, неможливо статистично оцінити, якою мірою радянська адміністрація користувалася — усно й письмово — українською мовою. Тут доводиться здаватися на враження сучасників. А втім, вони одностайні, незалежно від того, хто говорить, ворог чи діяч ладу. Я обмежуся на трьох прикладах. Винниченко (3. 309): "Фактично ж заводиться мова руська, нею провадиться все діловодство, нею говорить увесь уряд, українська ж висміюється й називається "собачою" (це про 1919 р.). Гринько в 1923 р.: "Держапарат наш згори донизу працює російською мовою, за зовсім невеличкими винятками в периферійному апараті Наркомосу й деяких інших. Наша кооперація, принаймні на 60-70 відсотків працює російською мовою" (Попов 270). І не хто інший, як Квірінґ, пер-

За даними Книжкової палати УРСР на Україні виходило газет:

Рік	Українських	Російських
1918	127	227
1919	60	228
1920	87	266[50]
1921	45	95
1922	30	102[51]
1923	28	86
1924	36	95

Загальний наклад у тисячах примірників був такий:

Рік	Українські	Російські
1918	не подано	не подано
1919	не подано	не подано
1920	35	147
1921	99	199
1922	83	353
1923	80	492
1924	176	752

("Преса" 174)

ший секретар ЦК і протягом довгих років упертий противник українізації, так підсумовує становище: "Ми повинні сказати, що наша влада досі ще надто не національна, ще надто не українська, і що в цій справі ми в усякому разі ані трохи не переборщили" (Попов 272).

Найвище співвідношення на користь українських газет знаходимо 1919 року (можливо, тому, що в загальне число враховано й газети, видавані за інших режимів, а не тільки радянського. Про це точно не сказано). Це єдиний рік, коли число українських назв перевищує половину російських. В інші роки кількість українських газет становить приблизно третину російських, а в кількох випадках — зокрема коли йде про наклади — падає до однієї п'ятої.[52] Якщо врахувати, що російськомовні газети масово приходили на Україну ще й з-поза її кордонів (статистичних даних про це немає), то нечисленність українських видань вражає ще більше. Також не слід забувати, що частину газет

50. Цілковито інші числа подано в ЕУ1, 591:73 і 151.

51. Зовсім інші дані подає Животко 158, посилаючися на Ігнатієнка: 173 і 222.

52. Для періодики, включно з газетами, Ігнатієнко 1926, 70 наводить таку таблицю:

Рік	Загальне число українських видань	З того на підросійській Україні	З того на австрійській Україні	Російських періодичних видань на Україні
1917	172	106	21	751
1918	252	218	15	321
1919	243	173	49	222
1920	139	79	36	151
1921	181	77	55	188
1922	168	43	68	287

видавали боротьбісти й УКП і то не лише в Києві, а і в Харкові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському. (Всі "буржуазні" газети закрито невдовзі по ствердженні радянської влади). Орган комуністичного уряду "Известия" з 1921 р. став виходити українською мовою як "Вісті ВУЦВК", але орган ЦК КП(б)У "Коммунист" лишався російськомовним до кінця періоду (вряди-годи друкуючи статті українською мовою). Хронологічно першою партійною газетою українською мовою був орган Київського губкому КП(б)У "Більшовик" (з березня 1919 р.). 1921 р. почало виходити кілька українських газет для селян, але більшість їх не протрималася до 1923 р. (Попов 267).

Отже, українських газет було мало; проте, якщо пригадати, — як це робить Майстренко (36), — що 1917 р. КП(б)У не мала жадного українського видання ("Вістник Української Народної Республіки", який виходив у Харкові з 19 грудня 1917 р., мав українську назву, але майже всі матеріяли друкував російською мовою. Животко 159), то поступ стає очевидним. За Ігнатієнком (1926, 73) комуністичні періодичні видання щодо мови розподілялися так:

Рік	Українських	Російських
1917	—	4
1918	1	6
1919	21	30
1920	63	120
1921	75(?)	169 (?)
1922	43 (?)	146 (?)
1923	62	160

(Дані за 1923 р. додано з "Літопису українського друку" 1924, 2).

Становище української преси (навіть якщо деякі числа, виділені знаком запитання, не вповні точні) правдиво віддзеркалює ставлення до української мови на радянській Україні: її до певної міри терпіли, але не більше.

Подібний стан спостерігаємо і з журналами. В перші роки радянської влади переважали неперіодичні альманахи: "Червоний вінок" 1919; "Ґроно" і "Зшитки боротьби" 1920; "Штабель" і "Вир революції" 1921; "Жовтень" 1922; "Штурм" 1923; "Квартали", "Плуг" та "Жовтневий збірник" 1924 (Лейтес 1, XIII і далі). Періодичні видання, що засновувались у 1919-1922 рр., майже відразу й закривалися, і то не обов'язково з політичних причин. З даних Лейтеса (1, XIII і далі) виходить, що тільки чотири утрималися довше: літературний "Шлях мистецтва", педагогічний "Шлях освіти", студентський "Студент революції" та "Сільськогосподарський пролетар", професійний журнал. Протягом 1923 р. з'явилося кілька стабільніших видань: літературно-політичний місячник "Червоний шлях", ілюстровані двотижневики "Глобус" та "Нова громада", а також

науково-популярний двотижневик "Знання". Наклади журналів так само, як і їхнє число, були дуже низькі. Проте видання журналів ніколи не припинялося цілковито, а з 1921 р. ситуація — хоч і дуже поволі — міняється на краще.

Найкраще характеризує статус української мови на радянській Україні того часу наставлення упорядників альманахів та редакторів журналів, що мов би соромляться українських видань, а тому або шукають їм виправдання, або намагаються містити матеріяли кількома мовами, як це найпослідовніше зробив М. Семенко в збірнику "Семафор у майбутнє", де поєднано твори українською, російською, англійською, французькою й німецькою мовами (передруковано в Лейтес 2. 107 і далі). М. Хвильовий, М. Семенко та інші пробували спільні українсько-російські зачинання (Лейтес 2. 67). Альманах "Жовтень" (1921) попереджала декларація, в якій між іншим сказано:

> Ми тут, на Україні, почуваємо себе тільки часткою всесвітньої душі робітничої поза межами держав і націй. Мову Українську беремо яко певний і багатий матеріял даний нам у спадщину тисячолітними поколіннями батьків наших — селянства Українського (декларацію підписали М. Хвильовий, В. Сосюра, М. Йогансен; передруковано в Лейтес 2, 66).

Спілка письменників "Гарт" заявила:

Спілка Гарт має на меті об'єднання пролетарських письменників України, котрі стремлять до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури, користуючися українською мовою як знаряддям творчости — [і далі:] — Цим означалася ударність, важливість роботи пролетарських письменників тією мовою, якою говорять десятки мільйонів селян, що їх треба підпорядковувати ідеологічним впливам пролетаріяту (підписано В. Блакитним; передруковано в: Лейтес 2, 95).

Про завдання журналу "Червоний шлях" говорилося так:

> Нарешті, сама українська мова являється величезним чинником в процесі творчости нового життя і вимагає невпинного вдосконалення й поширення, щоб задовольнити ті потреби, які ставить перед нею культурний підйом працюючих мас (передруковано в: Лейтес 2. 98).

У цих деклараціях почуття вини за послуговування українською мовою химерно сплітається з затятою гордовитістю за відвагу так чинити.

Щодо книжкової продукції, то ми маємо в своєму розпорядженні порівняльні дані лише для творів красного письменства (див. таблицю нижче). Оскільки в ті часи літературних перекладів з української мови російською робилося мало, а з російської на українську теж не багато, то співвідношення видань з таблиці можна вважати приблизним показником фактичного розподілу мов

(треба було б ще ввести поправку на твори, перекладені з інших мов):

Рік	Українська література	Російська література
1918	304	52
1919	149	98
1920	106	61
1921	62	72
1922	71	128
1923	48	73
1924	153	82

("Преса", 96 і далі)

Відносно високе число українських публікацій в 1918-1919 рр. ймовірно пояснюється тим, що приараховано книжки, видані не за радянського режиму. Загальний спад у роках 1921-1923 є наслідком руїни народного господарства й ліквідації приватних видавництв (якоюсь мірою це змінилося після проголошення "Нової економічної політики" в березні 1921 р.). Одначе найпромовистішим є те, що в 1921-23 рр. російські видання значно переважають українські. Це, безперечно, вказує на статус української мови й культури в той період та на неефективність урядових постанов щодо їхньої охорони. Також не слід забувати, що серед українських радянських видань — особливо в роки 1920-22 — було чимало дрібних пропаґандивних брошур, спрямованих проти українців, як от "правда про петлюрівські брехні", "Про Петлюру, панську шкуру" (1920) і т. п. (Сірополко 181).

Той самий висновок можна зробити з таблиці, що дає загальну книжкову продукцію:

Рік	Українських книжок	Російських книжок	% укр. до загальної продукції
1918	1084	386	64,4
1919	665	726	47,0
1920	457	369	53,1
1921	214	448	32,0
1922	385	927	29,3
1923/24	855	1848	31,0
1924/25	1813	2535	40,2

(Сірополко 184, що взяв таблицю з даних "Книгаря" 1923.2; "Радянського книгаря" 1932, 31; і Ю. Меженка "Українська книжка часів великої революції", Київ 1928)

В добу, коли проголошувалася політика рівности української й російської мов, в ділянці освіти найкраще зберігалося навчання українською мовою в початковій школі. Я не маю статистичних даних за всі роки. Попов (266) говорить, що 1920 р. "багато сільських початкових шкіл перейшли на викладання українською мовою" (радше треба було б сказати, що цим школам не боронили далі провадити навчання українською мовою; перехід стався перед совєтизацією). Сірополко (201), посилаючися на звіт Наркомосу на Шостому з'їзді Рад у грудні 1921 р. (цей документ мені неприступний), наводить такі цифри: 1921 р. по всій Україні 63 % шкіл були українські, з них приблизно вісім десятих працювало на Поділлі, Київщині й Полтавщині, решта на Харківщині і в Донбасі; у великих містах відсоток українських шкіл був значно нижчий: в Києві — 25 %, Катеринославі — 20 %. За Затонським на 1923 рік 95 % сільських початкових шкіл Київщини й Полтавщини були українськими (наведено в Попова 268), а на Донбасі — як твердить Попов (268) — українських шкіл не було зовсім. (Чи їх ліквідували 1922 р.?) Раковський у 1923 р. говорив, що число українських початкових шкіл відповідає вазі українського населення скрізь, за винятком Донбасу й Харківської области (Попов 270).

Проте міські школи в цей період майже всі були російськими. У червні 1923 р. Скрипник доповідав, що українську мову не викладають у них навіть як предмет. Також, за його словами, "у більшості високих шкіл виклади відбуваються російською мовою, відсоток шкіл нижчих і середніх, де викладання провадиться російською мовою, у нас значно вищий, як відсоток російської людности" (Скрипник 50). Можна припустити, що фабзавучі (фабрично-заводські училища) теж були цілковито російськомовними. Не зважаючи на домагання Скрипника (39 і далі), 1924 року не краще стояла справа і з армією та військовим вишколом. Щоправда, відкрито дві Школи червоних старшин: одну в Харкові ще 1920 р. (Майстренко 114), другу значно пізніше (1927?) в Києві (Попов 267).[53]

За такого стану освіти контраст між містом і селом ставав ще різкішим, а престиж української мови нижчим: витворювалося враження, що це мова відсталої другорядної культури і що вивчати цю мову не має великого сенсу. Такий погляд висловив, наприклад, Дм. Лебедь, другий секретар ЦК КП(б)У з 1921 по 1923 р.: "Ми знаємо теоретично, що неминуча боротьба двох культур. В нас на Україні через історичні обставини культура міста — це російська культура, культура села — українська", з чого він робить висновок, що слід підтримувати російську, а не українську мову й культуру ("Коммунист", 4 квітня 1923 р. Цитую з: Попов 269. Див. також примітку 56 нижче). Центральні партійні органи скритикували погляди Лебедя, хоч ті погляди в суті речі точно фіксують стан культурного відчуження між містом і селом, яке виникло в наслідок дійсної політики тих років.

---

53. Пор. список військових шкіл на 1926 рік "Киевский краснознамённый. История краснознамённого киевского военного округа 1919-1972". Москва (Военное издательство Министерства обороны СССР) 1974, ст. 79.

Становище української мови і ставлення до неї найкраще ілюструють дані про видання українських граматик. У 1920-1921 рр. не надруковано жадної, 1922 р. — 1, 1923 р. — 7, 1924 р. — 5; разом за п'ять років 13, тоді як за три роки Визвольних Змагань, 1917-1919, їх вийшло 59. (Підрахунок зроблено на основі бібліографії Червінської й Дикого). Також показово, що з 13 граматик, 8 були складені для початкових шкіл і тільки 5 для шкіл вищого типу та самоосвіти.

Такі самі висновки напрошуються з даних про словники (знов таки використано бібліографічні списки Червінської й Дикого). 1920 р. не видано жадного словника, 1921 р. — 2, 1922 р. — 1, 1923 р. — 5, 1924 р. — 7, разом 15 за п'ять років, в порівнянні до 45, виданих протягом 1917-1919 рр. за нерадянських урядів. З 15 згаданих словників два були загальні українсько-російські (439, 442), три загальні російсько-українські (461, 462, 465), а решта спеціялізовані: два медичні (474, 578), три правничої й адміністративної термінології (478, 501, 561; в 1917-1919 рр. таких словників вийшло 8!), один хемічний (532), один математичний (577), один технологічний (584, з цукроварства, ймовірно, призначений для селян), один з анатомії (603) та один геологічний (601).[54]

Небагато зроблено і для усталення правопису. Народний комісар освіти Гринько затвердив короткі "Правила", складені за Гетьманату (1919), в які тепер Академія Наук внесла незначні поправки,[55] і цю брошурку на 16 малих сторінок двічі видруковано протягом 1921 р. Цікаво, що Академія — як зазначено на виданні — схвалювала ці "Правила" на трьох сесіях: 17 травня й 12 липня 1919 р. та 29 лютого 1920. Очевидно, велося обговорення, ймовірно були запропоновані зміни, та про це нічого не відомо. Знаємо лише, що головою комісії був Г. Голоскевич. Сорокатисячний наклад правил розійшовся до кінця 1921 р. ("Звідомлення" за 1921 р., 19; Огієнко 13; Багмет 130). Варто звернути увагу, що друк 16 сторінок узяв рік часу.

Праця над правописом не була єдиною публікацією Академії, що мала значення для української літературної мови. Зі згаданих вище словників кілька підготовано в Академії. 1921 р. при Академії створено Інститут української наукової мови, на чолі якого до 1925 р. стояв А. Кримський. Завдання Інституту полягало в складанні термінологічних словників, переважно російсько-українських. У розгляданий період надруковано два: геологічний П. Тутковського і хемічний О. Курило, обидва 1923 року (Gregorovich поз. 3. 4. Про засади укладання словників див. наступний розділ).

Теж під керівництвом Кримського розпочала працю Комісія для складання словника живої української мови. Перший том "Російсько-українського словни-

54. Числа в дужках відповідають нумерації в Червінської й Дикого.

55. В Академії "Секцію правопису" на 1920 р. очолювали В. Дурдуківський, педагог, і В. Тутковський, знаний як син академіка Павла Тутковського, геолога. Секція правопису належала до Правописно-термінологічної Комісії під головуванням А. Кримського і (в 1918 р.) А. Ніковського ("Звідомлення" за 1921. 82).

ка" (А-Ж) опубліковано 1924 р., підготували його В. Ганцов, Г. Голоскевич і М. Грінченко під загальним наглядом А. Кримського. (В 1919 р. у роботі брали участь також А. Ніковський і О. Синявський). У Комісії словника працювало шість постійних співробітників та 75 принагідних. У 1921 р. відповідні числа були 10 і 13. у 1922 вони впали до 4 і 5, а в 1923 стали 4 й 16 ("Звідомлення" за 1922 р., 8; за 1923 р., 50). В передмові упорядники зазначають, що вони ставили собі за мету скласти словник літературної мови, особливо старанно враховуючи зміни, які зайшли після 1905 р., а надто за останні п'ять років. Одначе, у списку джерел не знайдемо жадного автора радянського періоду, жадного періодичного видання того часу (єдина газета в списку — "Нова рада"). Фактично єдине радянське джерело — український переклад "Азбуки коммунизма" М. Бухаріна; та ще широко цитується переклад Євангелій. Щойно 1924 року з'являються витяги з творів деяких сучасних письменників: М. Хвильового, Г. Косинки, М. Рильського, П. Тичини та ін. ("Звідомлення" за 1924 р., 36).

Всупереч заяві редакції кожен, хто користуватиметься словником, відразу помітить, що поряд матеріялу з літературних творів — від Котляревського починаючи — включено численні етнографічні записи з Східної й Центральної України, тобто виразно продовжено традицію народницької лексикології, а передусім Грінченкового словника 1909 р. Таким чином Академічний словник шукає компромісу між народницьким напрямом з його орієнтацією на мову села і новою течією, яка враховує також мову інтеліґенції і допомагає її формувати. Можливо, що ця двоїстість відбиває різницю в поглядах двох відповідальних редакторів: Кримського, чий нахил до народництва просвічує з усіх його праць, та Єфремова (останній формально не брав участи в підготові першого тому; щоб прискорити видання, Кримський відповідав за т. I і II, а Єфремов з квітня 1924 р. за т. III і IV).

Перший том словника складено на основі багатої збірки лексичних та фразеологічних карток (близько 400 тисяч). Подано численні синоніми й фразеологічні звороти та — хоч і рідко — стилістичні характеристики слів. Це було нове слово в українській лексикології. Проте, коливання від літературних форм до діялектних, від міських до хутірських, а не раз і фолкльорних робили словник досить еклектичним. Бажання нормалізувати мову часто-густо заходило в суперечність із прагненням використати якнайбільше наявного матеріялу. Як відзначає сама редакція, "в окремих своїх слова Словник буває часом не зовсім оброблений, нагадуючи більше "матеріяли до словника" (ст. IX). Наприклад, для російського *видеть* знаходимо: *бачити, вбачати, виділи, зріти.* Після *виділи* стоїть "західне", але не уточнено, чи це діялектне слово, чи реґіональне, що не є те саме. Для перекладу російського *внутренности* знайдемо, окрім інших слів, такі вульґаризми, як *скиндеї, бандури, бельбахи* без жадного застереження. У фразеології до слова *вода* російський вираз вода *журчащая* перекладено *дзюркотонька,* а *большое скопление воды — дунай.* Таким чином стилістично невтральні російські звороти набули сильного фолкльорного забарвлення, бо наведені українські відповідники зустрічаємо тільки в народних піснях, інколи як елемент сталих словосполучень (таким,

правдоподібно, є *дзюркотонька,* що потрапила в Грінченків словник з поеми П. Куліша, а в Академічному подана без документації й стилістичної характеристики). Романтично-народницький підхід та звичайний брак лексикологічного вишколу в декого з укладачів безперечно знижували практичну цінність словника. Але сам факт, що Академія розпочала таке видання, зміцнював престиж української мови, так само як і інші публікації Академії.

З ними справа виглядала так: після 12 дорадянських публікацій 1918-19 рр., протягом 1920 р. не було видано нічого. 1921 р. видано 3 назви, 1922 р. — 2, 1923 р. — 22, і за самі перші місяці 1924 р. — 19 ("Звідомлення" за 1923 р., 162 і далі), не зважаючи на те, що державні дотації були мізерні: в 1924 р. тисяча карбованців місячно на всі оперативні видатки ("Звідомлення" за 1924 р., 7), а в попередні роки і того менше. Число платних співробітників Академії зменшилося з 600 до 147 на початок 1922 р., і до 117 на кінець 1923 року ("Звідомлення" за 1924 р., 7). До речі, саме фінансова скрута була головною причиною затримки видання другого і третього томів Академічного словника; вони стали з'являтися (випусками) щойно від 1927 р.

Судячи з видань, Академія виглядала цілком українською установою, навіть якщо не була такою зсередини. У "Звідомленні" за 1921 р. сказано, що історико-філологічний Відділ ВУАН має усіх співробітників українців, "щодо Відділу наук математично-природничих, то тут навпаки: українського елементу дуже мало, навіть надто мало, і пригнічуюча більшість академічних співробітників Математично- природничого Відділу найчистіші росіяни. Відповідно до складу співробітників, всі засідання на Історично-філологічному Відділі та здебільша й усі засідання на Відділі економічно-соціяльних наук одбуваються мовою тільки українською, а на Відділі математично-природничих наук — тільки мовою російською" (ст. 2), і далі: "Алеж згідно зі статутом Української Академії Наук друкуються абсолютно всі праці мовою українською... і таким чином результат академічної праці на всіх відділах однаково є український" (там таки). За приклад може правити список доповідей у "Звідомленні" за 1922 р. (46 і далі): з 52, виголошених членами Зоологічної секції, сім були українською мовою, а решта російською. Протягом 1924 р. акад. К. Воблий, чільний економіст, опублікував 18 позицій, чимало у виданнях з українськими назвами, з яких тільки одна вийшла українською мовою. Ця одна з'явилася у збірнику ВУАН ("Звідомлення" за 1924 р., 53). (Починаючи зі "Звідомлення" за 1925 рік, назви всіх доповідей подаються українською мовою, а тому неможливо встановити, скільки з них в дійсності прочитано по-українськи).

Певний вплив на статус української мови мали літературні об'єднання. Багато видатних дореволюційних письменників еміґрувало (Винниченко, Олесь, Самійленко, Черкасенко, Вороний, щоб назвати лише деяких), багато замовкло. Але з часом стали озиватися нові голоси, не опозиційні радянській владі. Окрім кількох недовговічних груп і перегруповань футуристів, створилися дві стійкіші літературні організації. Першою хронологічно був "Плуг" (1922). Згідно з тогочасною партійною політикою, що приймала українську мову як мову села, але не вживала ніяких заходів, щоб поширити її серед

містян та індустріяльних робітників, "Плуг" проголошує себе спілкою селянських письменників, зазначаючи, що трудове селянство є майбутнім пролетаріятом і тому завдання спілки є згуртувати у своїх лавах письменників "революційно свідомого селянства" (Лейтес 2, 74).

Відповідь не забарилася. Ті, кого ображало ставлення до української мови й літератури як до хутірських, хто прагнув, щоб вони завоювали і місто, і клясу, яка офіційно вважалася найпередовішою, якій належало майбутнє і яка в сучасному тримала диктатуру, — пролетаріят, оголосили себе речниками робітництва. Очолені колишнім боротьбістом В. Блакитним, вони заснували в січні 1923 р. спілку "пролетарських" письменників "Гарт". На відміну від плужан, що далі плекали традиційні народницькі теми, стилі та мову, бодай деякі члени "Гарту" зверталися до тематики міської, порушували проблеми універсальні та наважувалися на доволі сміливі експерименти (М. Хвильовий, П. Тичина та ін.). Не виступаючи одверто проти партійної лінії, вони на практиці розсували межі вжитку української мови геть далі, ніж офіційно передбачалося, і таким чином вносили суттєву корективу в саму партійну лінію, одночасно пропаґуючи комуністичну ідеологію в загальній політиці й світогляді.

Отак, на кінець розгляданого періоду, нова радянська інтеліґенція через пресу, журнали й книжки, через науку й літературу пробує відсунути загорожі, що мали б не випустити українську мову поза хутірську околицю. У суті речі, це є повторенням того, що намагався робити М. Коцюбинський з однодумцями на початку століття і що спинила радянсько-російська окупація. Такий стан провіщав потребу певних змін у партійній лінії, чи то політиці. Зміни приніс 1925 рік. Намагання придушити українську мову за першої і частково за другої окупації, а також спроба її обмежити не дали сподіваних наслідків. На іспиті 1918-1924 рр. українська мова засвідчила свою життєздатність.

Але, якщо подивитися з другого боку, то українська мова в ті роки виразно виявила свою недостатність і в суспільному сенсі, і у внутрішньо-мовному. Ця недостатність стала особливо відчутною, коли українська мова втратила державну підтримку. В суспільному житті вона й далі лишалася мовою села та інтеліґенції гуманітарного напряму — вчителів, письменників, мистців. Мовний поділ в середині ВУАН, про який згадано вище (гуманітарні науки проти точних), відтворював стан цілого суспільства. Щоправда, тепер і на високих щаблях партійної ієрархії були промотори української мови: деякі давні члени КП(б)У, колишні боротьбісти тощо. Вони, одначе, становили меншість, і партія лишалася в своїй істоті російською організацією. В робітничому середовищі основним засобом спілкування лишалася, як і давніше, російська мова, і можна припустити, що сільський елемент, який поповнював виробничі кадри (не надто численний у той період), радше підпадав русифікації, ніж українізував кадри старих робітників.

Щождо самої української мови в собі, то вона тоді ввібрала в себе численні совєтизми, особливо в ділянках адміністративній та ідеологічній. Були це переважно кальки російських термінів, хоч сліпе копіювання тоді ще не набрало сили (так російський *комбед* — комитет сельской бедноты — став ук-

раїнським *комнезамом* — комітетом незаможних селян; російський *дом крестьянина* — українським *селянським будинком* і т. п.). Розповсюджували такі слова передусім газети (часто редактори мови були їхніми творцями), а потому усна пропаґанда. Проте в ділянках, де вплив газет відчувався менше, тобто поза ділянками державного управління й політичної аґітації, запозичення з російської не були притаманні українській літературній мові (не-літературна ними рясніла).

В справі наукової нормалізації мови зроблено небагато. Але там, де праця велася, мовознавці намагалися використовувати власні ресурси, а не вдаватися по допомогу до запозичень. Саме такої засади трималися вчені, згуртовані навколо Академії Наук та її Інституту української наукової мови, що після кількарічного животіння, зумовленого великою мірою браком фондів, отже і співробітників (напр., 1922 р. Інститут мав єдиного платного робітника. "Звідомлення" за 1922 р., 9), 1924 р. знов активізувався, коли Г. Холодний став його фактичним директором. Основною методою в розробленні наукової й технічної термінології в широкому розумінні слова було збирання діялектних матеріялів і вибір "влучних" слів та виразів, щоб запровадити їх у вжиток або без зміни, або з модифікованим значенням (напр., *прогонич,* тонкий металевий прут, яким замикають віконниці, отже предмет селянського побуту, набрав індустріяльного забарвлення й почав означати всякий металевий стрижень для скріплення будь-чого, став відповідником до російського *болт.* Див. Shevelov 1977, 255). Якщо матеріялу для подібних семантичних зсувів бракувало, якщо в мові не щастило знайти слова, що добре відбивало б суть нового поняття, тоді воліли вдатися до творення слова на базі власномовних складових частин, ніж переймати російське. Зайво згадувати, що в розгляданий період більшість таких слів не вийшли поза картотеку Інституту. (Докладніше про цю методу нижче, в шостому розділі).

Підсумовуючи, треба сказати, що мовне розходження між містом і селом, злагіднити яке протягом попереднього періоду не було ні часу, ні сприятливих умов, за перші п'ять років радянської влади ще поглибилося й загострилося. Це також вимагало зміни.

6. Доба українізації (1925-1932)

Якщо брати за основу офіційні документи, декрети й резолюції, то зародки українізації можна простежити від 1923 р., як дехто й робить, чи навіть від 1920. Однак, як низка практичних заходів, запроваджуваних послідовно й наполегливо, ця політика простежується щойно з 1925 р. Має рацію Попов (282), коли говорить: "Широка робота партії в галузі українізації розгорнулася... десь за літа 1925 року". Не без підстави і Л. Каганович згадує в червні 1926 р. річницю українізації ("Будівництво" 48). На цей час на Україні визріли передмови для такої політики: з'явилася нова інтеліґенція міського типу, не надто численна, але в кількості, що на неї треба було зважати; витворився, хай і дуже незначний, український елемент в партії. Крім того, 1925 р. закінчено відбудову народного господарства, зруйнованого в час громадянської війни, і на XVI з'їзді ВКП(Б), у грудні, проголошено курс на індустріялізацію країни, що мало вести до напливу селян у промислові центри. Питання про те, чи прийшлі селяни зрусифікуються, чи, навпаки, українізують міста, висунулося на порядок денний і мало накласти свою печатку на наступні десятиліття.

Цей стан, що витворився був на Україні, був спільний для всіх неросійських частин СРСР. Проте, діяли ще й інші причини всесоюзного маштабу — і в дійсності вирішальні, — які змусили ЦК ВКП(б) погодитися на українізацію й наполягати на якнайшвидшому проведенні її в життя. Вони призвели до падіння в грудні 1925 р. Е. Квірінґа, першого секретаря ЦК КП(б)У, лотиша, що в минулому, починаючи з 1918 року, активно виступав проти українізації, а 1925 р. був — у найкращому випадку — байдужим до неї. На його місце прислано Л. Кагановича, що мав виконувати спеціяльну місію: діяльно просувати нову політику, а водночас наглядати, щоб вона не перейшла межі, визначені партією: не обернулася на сепаратизм у політиці чи навіть у питаннях культури. Каганович, вивірений і випробуваний за різних обставин і в різних місцях — Саратов, Гомель, Нижній Новгород, Вороніж, Туркестан, — з 1922 р. працював у Москві. Чи не єдиний перший секретар ЦК КП(б)У, що опановував українську мову і вживав її деколи публічно, він був стовідсотковим партійцем, що вмів навести лад у найвразливіших місцях. Каганович обійняв посаду 6 чи 7 квітня 1925 р. ("Вісті", 8 квітня 1925, ч. 79). Ще раніше болгарина Х. Раковського вислали радянським послом до Лондону, а українця В. Чубаря призначили на його місце головою Раднаркому УРСР, хоч Раковський начебто й не був противником українізації. Він, наприклад, підписав декрет з 8 серпня 1923 р., який дуже сприяв *справжній* українізації ("Збірник узаконень" 1923-29, ст. 919; крім Раковського декрет підписали Петровський і Буценко).

Нову політику ЦК ВПК(б) викликали крах сподівань на пролетарську революцію в індустріяльних країнах та стабілізація Европи. Партія переносить тепер увагу на колоніяльні країни, підтримуючи там визвольні рухи, вона розраховує послабити цим Захід і довести його до занепаду. На XII з'їзді РКП(б)

у квітні 1923 року Сталін, не згадуючи про перший мотив, досить одверто висловився про другий. Він сказав:

> Одне з двох: або ми глибоке запілля імперіялізму — східні колоніяльні й напівколоніяльні країни — розворушимо, революціонізуємо й тим прискоримо падіння імперіялізму, або ми промажемо тут і тим зміцнимо імперіялізм, і тим послабимо силу нашого руху... Увесь Схід дивиться на Радянський Союз як на дослідне поле. Або ми в рамках цього союзу правильно розв'яжемо національне питання в його практичному застосуванні, або ми тут, у рамках цього союзу встановимо справді братерські стосунки між народами, справжню співпрацю [...] — і тоді ввесь Схід побачить, що в нашій федерації він має прапор визволення, має передовий загін, слідами якого він повинен іти, і це буде початком краху світового імперіялізму.
>
> ("Двенадцатый съезд" 480)

Між іншим, він згадав і про те, що "раніше гноблені національності займають найпотрібніші для господарського розвитку райони й найважливіші з погляду військової стратегії пункти" (481).

Національні республіки повинні бути стати зразком такого розвитку. Сталін не крився, що навіть найменша азійська республіка важлива для нього більше, ніж Україна ("Якщо ми на Україні зробимо маленьку помилку, цього не відчує так болюче Схід. А варт одну малу помилку зробити в малій країні, в Аджарістані [120 тисяч людности], як це відчується в Туреччині і відчується на всьому Сході", 659), але Україна мусіла іти в ногу. Загальна політика "коренізації" (звороту до національного коріння) набула тут форми українізації, навіть якщо, на думку Сталіна, це було зайве.

Але виступи Сталіна треба доповнити (а в дечому й скореґувати) матеріялами П'ятого конґресу Комуністичного Інтернаціоналу. Три сесії на конґресі — 30 червня і 1 липня 1924 р. — були спеціяльно присвячені національному питанню. Головним доповідачем був Д. Мануїльський. В ухваленій резолюції наголос цим разом зроблено не на Далекому Сході, а на Центральній Європі та Балканах. Після ствердження, що "національне питання по світовій війні набрало нової ваги і сьогодні є одним з найважливіших політичних питань у Центральній Європі й на Балканах" ("Cinquième congrès" 427), окремий розділ присвячено українському питанню в Польщі, Чехо-Словаччині та Румунії. Розділ починається так: "Українське питання є одним з найважливіших національних питань Центральної Европи" (430). Резолюція проголошувала, що треба шукати спільної розв'язки цього питання для всіх українських земель, окупованих названими країнами; подібно до того, як колоніяльні рухи Азії й Африки вважалися вирішальним чинником у наближенні бажаного розвалу великих західних держав, українське питання розглядалося як ключовий засіб розчленування Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії. Кінцевою ме-

тою політики, затвердженої на Конґресі, було об'єднання всіх західноукраїнських земель і прилучення їх до УРСР.

Каганович, уже на керівному становищі в Україні, так формулює цю думку:

> Якщо для східніх народів у нас, може, й мусять бути прикладом республіки Узбекістанська, Туркменістанська, Казахстанська т.ін., то для західніх народів Україна мусить служити зразком і прикладом розв'язання пролетаріятом проблеми національного визволення пригнічених мас, проблеми державного будівництва національних республік в рамках радянської системи ("Будівництво" 41; також 42, 50).

На 1925 р. згадані проблеми ще більше загострилися. З одного боку, Сталін, ведучи жорстоку боротьбу в партії, намагався здобути всяку можливу підтримку, включно з підтримкою — хай не надто численних — націонал-комуністів (так його підтримав, наприклад, Скрипник. Скрипник 114), і зовсім не випадково його майбутній опонент на Чотирнадцятому з'їзді партії в грудні 1925 р. Зінов'єв теж запобігав ласки у цих "товаришів" ("Двенадцатый съезд" 604). З другого боку, до пожвавлення політики коренізації на Україні штовхало Сталіна несприятливе міжнародне становище: в Англії прийшов до влади антирадянськи наставлений консервативний уряд С. Болдвіна (1923); 1 грудня 1925 р. підписано Льокарнські угоди, що, з погляду Радянського Союзу, виглядало як замикання ворожого кільця. Нарешті, деякий вплив саме на Україну могли мати і події в Польщі, які передували державному перевороті Ю. Пілсудського 1926 року.

Таким чином, як наслідок внутрішньо-партійних, а особливо міжнародних подій українська меншість КП(б)У опинилася в становищі, коли її давно вимріяну ідею українізації почали не тільки толерувати, а й підтримувати. Той факт, що українізацію сильніше спонукали причини зовнішні, що навіть в середині країни на ній наполягали більше в ВКП(б), ніж КП(Б)У, що вона не виникла як масовий рух, — пояснює її силу і слабкість — про що мова далі, — а пізніше розмірно безболісне (для партії) її припинення. Українізація не була рухом українців проти Москви, а, великою мірою, подальшим закрутом кремлівської політики. Мав рацію Петлюра, коли 3 листопада 1923 року писав у листі до М. Шумицького: "Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків; коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть" (2, 542).

Наче передбачаючи рішення XII з'їзду РКП(б), Сьома конференція КП(б)У, що відбулася 4-10 квітня 1923 р. в Харкові, говорила про "їх [радянських республік] цілковиту самостійність у справі національно-культурного розвитку і достатню самодіяльність в галузі господарського будівництва" ("Резолюції" 221). У квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У зроблено широкий огляд стану українізації, а в червні 1926 р. черговий пленум видав "Тези про підсумки українізації", які протягом найближчих п'яти років виконували ролю політич-

них директив. Відтоді ледве чи відбувся хоч один ширший пленум ЦК КП(б)У, на якому не обговорювали б це питання. За посереднє свідоцтво того, якої великої ваги йому надавали, може правити промова С. Косіора — з липня 1928 р. генерального секретаря ЦК КП(б)У — на пленумі ЦК в листопаді 1928 року. Був це рік колективізації, і їй присвячено 13 сторінок промови, тоді як українізації відведено 34! (Косіор 21 і далі).

Не меншу увагу приділяв українізації уряд. Особливо значущі були декрети ВУЦВКу й Раднаркому з 30 квітня 1925 року "Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату" та декрет Раднаркому з 16 липня того ж року "Про практичні заходи до українізації радянського апарату" ("Збірник узаконень" ч. 26, 6 червня 1925, 202 і далі; ч. 56, 10 серпня 1925, 653 і далі). До них додано кілька інших, що спинялися на деталях, приміром: "Про форму написів (вивісок) на будинках, де містяться радянські установи" (10 жовтня 1925), "Про порядок заведення на території УРСР вивісок, написів, блянків, штампів і етикет українською мовою" (31 грудня 1925), "Про правильний випуск друкованих видань українською мовою" (та сама дата) ("Збірник узаконень" 78, 1925, ст. 653, 983 — Відділ 1; 27, ст. 486, 483 і далі — Відділ 2); про українізацію канцелярської роботи на товарових біржах з 15 червня 1926 р. (Дурденевский 158) та інші. 1926 року Раднарком видає цілу книжку декретів та директив: "Українізація радянських установ (Декрети, інструкції і матеріяли, ч. 2)" (Харків). Усі декрети й закони зібрано й наново потверджено у великого обсягу тексті "Положення про забезпечення рівноправности мов і про сприяння розвиткові української культури" (Дурденевский 145-154).

Якщо порівняти партійні резолюції й урядові декрети 1925-1927 рр. з резолюціями й декретами попередніх років, то не можна не зауважити деяких важливих змін у формулюваннях і змісті. 1919 року "всі місцеві мови проголошуються рівноправними" ("Собрание узаконений" 1919, 23, ст. 347); 1920 говориться про те, що "українська мова повинна вживатися нарівні з великоруською" ("Собрание узаконений" 1920, 1, ст. 5); 1923 р. таке наставлення виразно відкидається: "Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською — недостатня" ("Збірник узаконень" 1923, 19, ст. 914). Тепер від державних урядовців вимагають цілковитого переходу на українську мову — і то не пізніше 1 січня 1926 р., — а ті, що не можуть чи не хочуть виконати розпорядження, мають бути звільнені ("Збірник узаконень" 1925, 26, ст. 381); не дозволяється приймати на працю нікого, хто не знає української мови; кожен, хто хоче вступити в університет, інститут або вищу школу, повинен скласти іспит з української мови (Дурденевский 149).

Змінилося саме вмотивування українізації. Спершу це була потреба пристосовуватися до селянства (див. розділ 5). Ще навіть 1923 року українську мову пов'язували з селом. У резолюціях пленуму ЦК КП(б)У з 22 червня знаходимо такі вимоги: "В аґітроботі *на селі* користуватися переважно українською мовою: у виступах, при організації курсів-з'їздів, виданні листівок, стінних

газет, кіноплякатів, в роботі шефів на селі і т.д."; "В губкомівських журналах матеріяли, що стосуються до *роботи на селі,* як офіціяльні, так і статейні, давати українською мовою" ("Культурне будівництво" 231 і далі; підкреслення мої. — *Ю. Ш.*), з чого ясно випливає, що в партійному житті, поза контактами з селом, послуговуватимуться російською мовою, як і давніше.

Тепер таку поставу рішуче відкидають, оскільки вона, мовляв, ховає в собі натяк на нижчий ступінь розвитку української культури й мови і передбачає їхнє заникання при змаганні з буцімто вищою культурою й мовою російською, як це зформульовано в "теорії боротьби двох культур", яку офіційно приписувано Д. Лебедеві (див. розділ 5), усуненому з України одночасно з Квірінґом 1925 року.[56] В 1926 р. пов'язування української мови й культури з селом рішуче відкинено ("Будівництво" 12), як і твердження про вищість російської культури й мови. Затонський заявляє, що такий погляд виник на підставі помилкового припущення, наче носієм російської культури є пролетаріят, а української — селянство ("Будівництво" 16). Мов на глум, коли Скрипникові зробили докір за утиск російської мови на Україні, — явно маючи на думці становище в містах, — він відповів, що це неправда, бо "в районах, на селі" партійна і державна машина послуговуються російською мовою, якщо район чи село російські (Скрипник 55). Ця постава питання ввійшла до резолюції ЦК КП(б)У з 19 липня 1927 р. з вимогою, щоб райони, заселені російською національною меншістю, мали досить "...літератури руською мовою, беручи на увагу особливості сільського господарства руського селянства на Україні..." ("Будівництво" 204). І Скрипник і ЦК оминають мовчанкою політику українізації, спрямовану на усунення російської мови в містах, а в загальних настановах з 6 липня 1927 р. (§8) прямо сказано, що міста й містечка не можна перетворювати на окремішні "національно-територіяльні адміністративні одиниці" (Дурденевский 146). Мусіли також існувати неопубліковані обіжники. Так з однієї статті ми довідуємося, що в Артемівській окрузі Донецької области була ви-

---

56. "Теорію", в якій його обвинувачують, Лебедь виклав у статті "Некоторые вопросы партийного съезда", "Коммунист" ч. 59 за 17 березня 1923 р. Головна теза така: "Поставити собі завдання активно українізувати партію, а, значить, і робітничу клясу (а за цю справу партія не може взятися, не поширивши своєї праці і на робітничу клясу) тепер буде для інтересів культурного руху заходом реакційним, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і робітничій клясі, при теперішньому політичному, економічному та культурному пропорційному розподілі між містом і селом — це значить прийняти погляд нижчої культури села супроти вищої культури міста".

Лебедь пропонував допускати українську мову лише в тих випадках, коли цього бажають українські селяни, і вважав, що в майбутньому українську культуру — вкупі з мовою — поглине культура російська.

Першим з різкою критикою Лебедевих поглядів виступив О. Шумський. Його стаття "По поводу одной формулы", як і відповідь на неї Лебедя "Поменьше поспешности", надруковані в "Коммунисте" ч. 78 за 4 квітня 1923 р.

значена квота для закупу книжок у книгозбірнях: 75 % мусіли бути українською мовою (Хвиля 1930, 40).

Програмові партійні документи того часу скупо згадують теоретичні підстави політики українізації. Воно й не дивно, бо цю політику справді важко узгіднити з рештою комуністичної програми, для якої національні питання мають лише тактичний інтерес. Так фактичний наглядач над цією політикою, якщо не її творець, Л. Каганович у своєму програмовому звіті на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 р. міг згадати тільки про міжнародне становище і "нашу відповідь імперіялістам та їхнім прихвосням дрібнобуржуазним демократам" ("Будівництво" 150). Посередньо це було визнанням українізації як тактичного ходу.

Практичні заходи, що склалися на українізацію, були спрямовані, з одного боку, на запровадження української мови в державному апараті, а з другого — на користування нею в культурному житті в широкому сенсі слова. Зайве згадувати, що в обох випадках це означало дерусифікацію міст та індустріяльних центрів і стосувалося виключно до урбаністичних осередків країни: село українізації не потребувало. Вся діяльність була централізована й зосереджена в Центральній Комісії для українізації державного апарату. Комісію очолював голова Раднаркому В. Чубар. Створено Комісію 16 липня 1925 року з відділами в адміністративних центрах країни ("Збірник узаконень" 1925, 26, 384).

Українізація була обов'язкова для всіх працівників державних установ. Кожен службовець мав скласти іспит з української мови й культури. Для тих, хто не знав української мови або знав її недостатньо, були організовані спеціяльні курси. На початку курси були безкоштовні, але зайняття відбувалися після праці, розтягуючи робочий день на добрих дві години. З 1927 р. особи, що відставали в українізації, мусіли платити за навчання ("Правила" з 6 липня 1927, § 65. Дурденевский 153). Тих, що уникали навчання чи після прослухання курсу не могли скласти іспиту, звільняли з праці без права одержувати допомогу на безробіття (там таки, § 72). Ті, що склали іспит, мусіли користуватися українською мовою, письмово й усно, у взаєминах з українськими відвідувачами та організаціями ("Українізація" 12, 23 та ін.). Інструкторські курси при установах підлягали Центральним курсам українознавства в Харкові, які складали програми і надсилали інспекторів перевіряти перебіг українізації в різних установах та інституціях.

Армія в масі лишилася російськомовною. А все ж, окрім двох україномовних шкіл Червоних старшин — у Харкові й Києві, — створено Кінний корпус Червоного козацтва України в Гайсині на Поділлі. Скрипник домагався реорганізації армії у так звані територіяльні частини, пов'язані з місцевістю, з якої набирали рекрутів (Майстренко 115 і далі), одначе з цього нічого не вийшло.

У ділянці освіти незвичайний успіх мала українізація початкових шкіл. Якщо 1922 року українських шкіл було 6.105, а частково українських (тобто російсько-українських) — 1.966, то 1925 року їх стало відповідно 10.774 і 1.128 (загаль-

не число: 12.109 у 1922 р. й 15.209 у 1925 році. "Українізація" 62). На 1930 рік кількість українських початкових шкіл зросла до 14.430, російських — до 1.504; для семирічок відповідні числа були — 1.732 і 267 (Скрипник 210 і далі). У всіх неукраїнських школах українську мову викладали як предмет. За Сірополком (25) на кінець 1927 року 77 % людности навчалося в цих школах, що майже дорівнювало відсоткові українців серед населення — 80,1 %.

По інших типах шкіл зріст не був таким динамічним, але також помітним. Серед профшкіл число українських становило 65,8 %, на двомовні українсько-російські припадало 16 %, а на російсько-українські — 5,3 % (стан на 1 листопада 1927 р. Сірополко 61). Щодо фабзаучів, то навіть найсуворіший закон про українізацію — правильник з 6 липня 1927 р., — що вимагав української мови для всіх типів шкіл, був обережніший, наполягаючи тільки на "рідній мові" учнів (Дурденевский 149). Не зважаючи на це, навіть тут — у той самий час — було 42 українські школи, 48 російських і сто двомовних (Сірополко 72). Так званих робітфаків було тоді ж 48 українських, 7 російських і 18 двомовних (Сірополко 77); інститутів — 14 українських, 2 російських і 23 двомовні (Сірополко 92). За спеціяльністю інститути ділилися так: сільськогосподарські — 3 українські, 6 двомовних; педагогічні — 6 українських, 4 двомовні; але технологічні й медичні мали всього 2 українські, 2 російські і 7 двомовних (Сірополко 204). Скрипник (184) згадує, що 1929 року інститути були українізовані десь на 30 %. Оцінюючи наведені цифри, зокрема для вищих та виробничих шкіл, слід пам'ятати, що в двомовних школах найважливіші предмети здебільшого викладали російською мовою, а українською читали такі другорядні дисципліни як політосвіта тощо.

Українізація преси досягла 68,8 % 1930 року, 87,5 % — 1932 р. (Сірополко 191). Великою подією була українізація центрального органу ЦК КП(б)У газети "Комуніст" — 16 червня 1926 р., видання з того ж року української газети для робітників "Пролетар" та українізація обласної одеської газети "Известия", що з 31 серпня 1929 р. почала виходити під новою назвою "Чорноморська комуна" (Скрипник 134 і далі, 142, 148). Згідно з Майстренком (112) на 1930 рік лише три великі газети ще виходили російською мовою: "Вечерние известия" в Одесі та газети в Сталіному (тепер Донецьк) і Маріюполі (тепер Жданов). Наклад "Комуніста" досяг 1930 року 122 тисячі примірників, "Пролетаря" — 79, "Вістей" — 90. Зате газета для селян "Радянське село" мала наклад 600 тисяч (Скрипник 24). Заводські багатотиражки 1930 р. на 63,4 % були українськими. В деяких випадках українізація призводила до зменшення накладів, в інших навпаки — до збільшення, як, наприклад, у Кривому Розі (Косіор 27).

Швидко зростало число журналів і ставали вони різноманітніші. Якщо 1923 року єдиним літературно-політичним "грубим" журналом був "Червоний шлях", то тепер можна було похвалитися місцевими виданнями: "Життя й революція" в Києві, "Зоря" в Дніпропетровському, "Металеві дні" в Одесі, "Літературний Донбас" в Артемівську — Сталіному. З'явилися журнали окремих літературних організацій: "ВАПЛіте", "Літературний ярмарок" і "Пролітфронт" групи, очоленої Миколою Хвильовим; "Нова ґенерація" групи футуристів М. Семен-

ка; "Західня Україна"; "Молодняк" і "Гарт" — ВУСППу та інші. Стали виходити журнали політичні, технічні, наукові, ілюстровані, театральні, музичні; журнали, присвячені літературній критиці, кіну, гумористичні. Загальне число в 1929 році сягнуло 326 назв (Сірополко 191).

Українські книжки в загальній книжковій продукції становили 45,8 % 1925-1926 рр.; 53,9 % 1927-1928 і 76,9 % 1931 року (Сірополко 184). Скрипник (212) говорить, що в 1931 році українські назви видань виносили 65,3 % загального числа, але наклад їх був 77 %, що ясно вказує на масові тиражі пропаґандивних брошур. Наукові видання були українськими на 50 %, підручники для вищих шкіл на 79,4 %.

Російські театри, включно з оперою, були фактично витиснені з України. Театральні приміщення в центральних дільницях міст перейшли тепер до українських труп, які в минулому тулилися переважно по околицях і нерідко грали на погано пристосованих сценах. Часом це викликало спротив, як у випадку Одеської опери з її довголітньою італійською, а згодом російською традицією. 1931 року в країні існувало 66 українських, 12 єврейських і 9 російських стаціонарних театрів (ЕУ 2, 3328). Міцніла українська кінематографія (36 фільмів, 1928), у роках 1924-1925 з'явилося українське радіо.

По довгих роках убозтва шугнув догори бюджет Всеукраїнської Академії Наук у Києві. Хоч технічна база її видавництва не була ще належною, Академія протягом 1925 року видала 46 книжок ("Звідомлення" за 1926 р., 5, 11), число видань зросло до 75 в 1926 році (там таки, 125 і далі), до 93 в 1927 р. ("Звідомлення" за 1927 р., 15), лишилося на рік незмінним: 90 у 1928 р. і підскочило до 136 в 1929 р. (ЕУ 2, 3336). Приблизно в такому відношенні зростали й штати Академії.

Українізація перехлюпнулася поза межі Української РСР і досягла тих мільйонів українців, що жили по інших радянських республіках, зокрема в Росії. Особливого розмаху набула вона на Кубані. Але не тільки там, а і в інших місцевостях відкривалися українські школи та клюби, починали виходити українські газети.

Проте, найістотніше завдання українізації полягало в дерусифікації великих міст і промислових центрів України. Вперто, навально, часом наосліп, тяжка машина державного тоталітаризму била у ці твердині російської мови й культури. На першій порі чулися окремі голоси, що одверто говорили про українізацію робітництва (напр., В. Затонський 1926. "Будівництво" 13 і далі; Хвильовий — 1926. — Шевельов 1978, 40), але такі вимоги було ризиковано висувати як гасло: з нього бо легко випливало б, що українізація проводилася не пролетаріятом, а поза ним і навіть всупереч його бажанню. Однак, у провінційній пресі такі гасла надибуємо. Так, наприклад, в обласній газеті "Диктатура труда" (що виходила російською мовою!) в Сталіному, читаємо про "пришвидшення українізації мас" і "просування справи дійсної українізації пролетаріяту Донбасу" (цитую з: Хвиля 1930, 49 і далі).

На допомогу прийшов Скрипник з теорією двох типів російськомовних робітників на Україні: одні, українського походження, зазнали часткової русифі-

кації й розмовляють мішаною мовою; другі — справжні росіяни. Першій, численнішій групі, українізація допоможе вийти з непевного стану "ні тут, ні там"; національні почуття другої групи слід шанувати, а людей з її середовища прихиляти до української культури й української мови, що є засобом вияву тієї культури, їхнім блиском, привабою, без будь-якої примусовости ("Будівництво" 31, 61 і далі; Скрипник 151). Цю досить сумнівну тезу включено у програмовий партійний документ: тези пленуму ЦК КП(б)У в червні 1926 року "Про підсумки українізації".[57]

Загалом, у теорії дозволялося стосувати примус тільки до державних службовців і лише в ті години, коли вони виконують службові обов'язки. Одначе, на практиці українізацію провадили (а, мабуть, і заплянували) як фронтальний наступ проти мови та культурних навичок і звичаїв міста. Українізуючи ту чи ту газету, запроваджуючи в життя якийнебудь захід, неможливо було розрізнити дві групи робітників, та й взагалі ніяк було їх розмежувати (адже навіть російська мова робітників-росіян мала в собі певну домішку українізмів), і ніхто й не питав робітників-неросіян, хочуть вони чи не хочуть повернутися в лоно незайманого українського раю.

Косіор (1929, 25) наводить дані опиту робітників Артемівська (тепер Донецька область). До 84 осіб звернулися з запитом, яке їхнє ставлення до українізації. Вступні питання виявили, що 49 з них розуміють українську мову добре, а 14 погано, з чого можна зробити висновок — хоч про це ясно не сказано, — що 21, або 25 %, не розуміли української мови зовсім. Читати по-українському могло 35, писати — 19, говорити — 18, слабко говорити — 2. Українську пресу передплачувало 18, українські книжки й журнали читало 24. Відповідаючи на головне питання, ймовірно не без впливу напутніх виступів преси й радіо, 59 сказали, що бажано організувати для робітників гуртки, де викладали б українські предмети; 14 хотіло, щоб українські книжки були дешевшими. Ці відповіді начебто повинні означати, що 73 особи підтримували українізацію. Чи справді воно було так? Шість висловилося проти, п'ять ухилилося від відповіді.

Хвиля (1930, 54) наводить фразу комсомольського активіста: "Потрібна мені українізація, як вам єврейський талмуд..." та інші подібні і протиставить їм вислови на користь українізації. Прихильники могли бути щирими, противники без сумніву були такими, але немає способу оцінити, скільки людей дійсно підтримувало українізацію. Як-не-як, це була офіційна лінія, кампанія велася завзято, а в комуністичній системі немає нічого простішого, як забезпечити бажаний відгук.

Світова історія знає випадки, коли в процесі індустріялізації, під натиском села, мова міста мінялася. Прага віднімечилася, так само Рига і Таллін. Але

---

57. Скрипникова теорія українських робітників, що забули рідну мову, разюче схожа на "теорію" румунів, що втратили матірну мову, якою румунське законодавство виправдувало румунізацію буковинців. Див. розділ 8, частину 2.

такі процеси вимагають часу, принайменше віку одного покоління. Можна гадати, що з огляду на гасло індустріялізації, кинуте на XV конференції ВКП(б) в листопаді 1926 року, до якого рік пізніше — у грудні 1927 р., на XV з'їзді ВКП(б) — долучилося гасло колективізації, промотори українізації з українців відчували, що не можна гаяти ні хвилини. Вони хотіли бачити індустріяльні центри України українськими ще до початку масової міґрації селян до міста, щоб новоприбулі не розчинилися в новому для них російськомовному оточенні. Керуючися давнім більшовицьким переконанням, що маси податливі, а страх і тиск — основи політики, вони в своєму запалі виявляли запопадливість, яка межувала з насильством, а інколи, може, й з наївністю. Як зразок останньої, можна навести звернення Косіора до членів партії: "На зборах, засіданнях, при зустрічах з товаришами — розмовляйте українською мовою" (Косіор 23). Трудно не пригадати подібний заклик С. Петлюри у червні 1917 р., наведений вище в розділі 3 (Петлюра 2, 372).

Вплив політики українізації на становище української мови і ставлення до неї був складний і не раз унутрішньо суперечливий. Заява Хвильового: "Українізація... є результат непереможної волі тридцятимільйонної нації" (Шевельов 1978, 17) є — в найкращому випадку — вислів прагнення. Започаткована в Москві, підхоплена і впроваджувана комуністичною партією звичними для партії методами, українізація викликала прихильність і підтримку одних прошарків населення та сторожке вичікування других. У самій партії вона була бажана для меншости і нею проводилася. Згідно з офіційними даними в 1925 році українці становили 37 % членів партії, а в 1926 р. — 47 % ("Тези ЦК КП(б)У", червень 1926. "Будівництво" 61). До даних про зростання числа українців у партії треба ставитися обережно: тоді українців нерідко просували вгору швидше, ніж неукраїнців, тому не один кар'єрист міг назватися українцем, не будучи ним справді. А скільки з отих старих і нових українців щиро підтримували українізацію? Є досить свідчень про сильний спротив українізації і в середині партії (напр., Чубар, "Будівництво" 37), і в профспілках (див., приміром, Косіор 1929, 26), і в державних установах; про те, що навіть у добу українізації до українців у партії інші партійці часто ставилися недобре (напр., Шумський 1927. "Будівництво" 134). Звідси — закиди, що українізація — це тільки позірна політика, і то часто проваджена неукраїнськими руками (напр., Шумський, 1927, Чубар 1926. "Будівництво" 135, 37). І, нарешті, російська меншість — а по великих містах і промислових центрах вона часто-густо становила більшість — за невеликим винятком, де тільки могла, намагалася ігнорувати чи бойкотувати українізацію.

Отже, наслідки політики були далеко не прості. З одного боку, більше, ніж будь-коли, людей опанувало українську мову, ознайомилося до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб щоденного спілкування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовости й штучности збуджував почуття ворожости до української мови. З'яви-

лася маса анекдот, на жаль, не зібраних і не виданих, що брали українську мову на глум.

Міцної соціяльної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтеліґенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво й середня кляса були в кращому випадку байдужі. Не збереглося жадних відомостей про якийбудь ентузіязм селянства. Тут слід застерегтися. На ділянках, вільних від партійного впливу, українізація проходила скоро і бурхливо. Однією з таких ділянок була Церква. Заснована після кількарічної підготови в жовтні 1921 р. Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) швидко набувала впливу й зростала — не тільки на селі. 1927 року вона нараховувала 1.050 парафій (Власовський 151) супроти 8.324 традиційної Російської Церкви (Curtiss 223). Більшість українських парафій розвинули жваву діяльність і втішалися підтримкою населення.

Правда, найміцніше стояла УАПЦ на Поділлі та ще в Київській, Полтавській і Чернігівській областях, а Харківщина мала всього 12 парафій, Дніпропетровськ — Запоріжжя — 29, Одеса — Миколаїв — Херсон — 6 (Власовський 152). Питома вага парафій УАПЦ досягала лише 11 % загального числа (там таки, 154). Треба, одначе, не забувати, що період існування УАПЦ був короткий, постання її неканонічне, серед єпископів були одружені, а до всього уряд безнастанно її переслідував (там таки, 155 і далі). Кількість українських парафій збільшиться, коли врахувати, що тоді існували ще дві українські церковні організації: Українська Автокефальна Церква на чолі з Феофілом Булдовським (там таки, 194) і так звана Діяльна Христова Церква, яку підтримував радянський уряд у боротьбі проти УАПЦ (там таки, 164).

Другим річищем, у яке спрямовували свою енерґію селяни, була кооперація. На 1928 рік працювало 41.734 кооперативи, і в них зосереджувалося 74 % роздрібної торгівлі (ЕУ 2, 1126). Такі кооперативні союзи, як Вукопспілка, Сільський господар та інші були дуже міцними.

Ні УАПЦ, ні сільська кооперація українізації не потребували. Вони були українськими в своїй істоті, бо селяни говорили українською мовою "спонтанно". Підтримуючи й розвиваючи свою Церкву й кооперацію, селяни мало цікавилися офіційною українізацією. Їх не обходило, чи лист Наркомфіну до Наркомюсту писано по-українськи чи по-російськи, так само як не дуже болісно, котрою мовою ведеться комуністична пропаґанда.

Імовірно підтримка українізації могла б прийти від української інтеліґенції, не пов'язаною з партією, передусім від учених, учителів, письменників. Повернення на Україну в 1924-1926 роках М. Грушевського, М. Вороного, В. Самиленка та інших вказувало на добру волю тих груп співпрацювати в здійсненні нової політики. Але радянська влада сприймала хворобливо-підозріливо всяку не контрольовану нею ініціятиву на полі українізації. Вивчаючи події в хронологічному порядку, не можна позбутися враження, що за кожен здобуток українізації довелося платити втратою української сили або потенціяльної української сили.

Перші удари прийняли на себе щирі прибічники українізації з-поміж партійців. Обвинувачення в "націоналістичному ухилі" М. Равича-Черкаського — першого офіційного історика КП(б)У, єврея з походження, — в роках 1923-24 (Майстренко 101); переслідування М. Хвильового, з ініціятиви самого Сталіна, у 1925 році; розгром редакції "Червоного шляху", члени якої майже всі були партійні, в 1926 році ("Будівництво" 101); вислання Шумського і Гринька в Росію 1926-27 років; ліквідація історика М. Яворського та його школи в 1930 році (Полонська 1. 66), — це тільки деякі заходи, застосовані державою, а було їх багато більше. 1930 року Скрипник заявив, що викрито — ні більш, ні менш — як дев'ять "контрреволюційних організацій" (Скрипник 222).

З 1927-1928 років починаються атаки на непартійну інтеліґенцію. Ці процеси найдокладніше описані в випадку науковців, згуртованих коло Всеукраїнської Академії Наук у Києві, та в випадку письменників. Побіжний перегляд становища в Академії такий. До 1926-1927 років академіки і співробітники одержували платню від уряду, але були розмірно вільні у своїй праці. Зміни запровадив особисто Скрипник. Відвідавши Академію 1927 р. й познайомившися ближче з її працею, він наказав усунути двох академіків: К. Харламповича і Ф. Мищенка (Полонська 1, 53). Приблизно в той самий час (березень 1927 р.) П. Любченко вимагає повної совєтизації Академії ("Будівництво" 131 і далі), а дещо пізніше Л. Каганович висловлює бажання бачити Академію "визвол[еною] з-під буржуазної ідеології" (там таки, 152). З'являються перші аспіранти-комсомольці, що їх призначали академікам, навіть не питаючи згоди останніх (Полонська 1. 51). 1928 року до складу Спільного Зібрання Академії введено сім партійних діячів (там таки, 54), а одного з фундаторів Академії А. Кримського, щойно переобрано на неодмінного секретаря, усунено з цього становища (там таки, 55). 1929 року Раднарком оголосив, що відтепер кандидатів в академіки висуватимуть "маси", а не самі академіки. В наслідок цього, 28 червня 1929 року на відкритій для відвідувачів сесії, під безоглядним тиском, при явному голосуванні, сім партійців високого ранґу, включаючи Скрипника, обрано на академіків (там таки, 61). Ще в липні 1928 року Академія деклярувала готовість включитися в виконання п'ятирічки (там таки, 56), а 1929 року вступила у "соцзмагання" з Білоруською Академією (там таки, 63).

Тепер, коли в жилах Академії циркулювала "нова кров", пробила година вициґдити стару, "буржуазно-націоналістичну". Влітку 1929 розпущено всі наукові товариства, пов'язані з Академією (Полонська 2, 119). Одночасно заарештовано десятки співробітників Академії, включно з головою Президії та її spiritus movens С. Єфремовим. Слідом за тим виарештувано, правдоподібно, кілька тисяч осіб, лише посередньо зв'язаних з Академією, зате безпосередньо з Визвольними Змаганнями 1917-1920 років. Так створено тло для широко розголошеного судового процесу "зрадників", "аґентів буржуазії" й "націоналістичних шкідників", начебто об'єднаних у "контрреволюційний" Союз визволення України (9 березня — 19 квітня 1930 р.). Із сорока п'яти експонен-

тів, вибраних для процесу (решті виносили присуди без суду), двадцять дев'ять були співробітниками Академії (Полонська 1. 74). В суті речі це означало розгром Академії, а разом з нею всієї інтеліґенції, що брала участь у боротьбі за самостійність десять років тому. Ту саму політику проваджено й далі. На початку 1931 року заслано до Росії — де він помер за неясних обставин — другого велетня Академії — М. Грушевського; остаточно усунено й заарештовано А. Кримського. Видавничу діяльність Академії припинено, а на всю її працю в царині гуманітарних наук накладено тавро "буржуазного націоналізму". Представників точних наук поставлено на виконання технічних проблем, що обслуговували плян індустріялізації Радянського Союзу.

В літературі змушено замовкнути аполітичних "неоклясиків"; доведено до "самоліквідації" (1927, 1929) та "самокритики" об'єднання найталановитіших письменників — ВАПЛіте в Харкові, МАРС у Києві, — а багато їхніх членів зазнали переслідувань. Щоб зрівноважити вплив ВАПЛіте і МАРСу, творено нові "пролетарські" організації під крилом партії: у 1926 році "Молодняк", що його підкреслено вітав Л. Каганович на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 року ("Будівництво" 152); у січні 1927 р. ВУСПП — Всеукраїнську спілку пролетарських письменників. Цілковито підпорядковуючи свою творчість пропаґанді партійної лінії, члени цих організацій писали багато, але твори їхні не мали літературної вартости. Аналогічні процеси відбувалися в театрі, музиці, мистецтві і т.д. Якщо українська культура з її невід'ємним засобом вияву українською мовою мала приваблювати населення, зокрема міське, своїми великими осягами, — як про це говорив Чубар у червні 1926 року ("Будівництво" 39), — то роблено все можливе, щоб запобігти тим осягам, звести їх на рівень дешевої пропаганди. Схожі процеси відбувалися і в Росії, але там нищення передового не було таким послідовним. Чи був це наслідок продуманої політики, чи нижчого культурного рівня комуністичних керівників на Україні, на це питання ледве чи коли пощастить відповісти.

Одночасно з процесом "пролетаризації" української культури безжально винищувано всі вияви спонтанної українізації. У церковному житті 1928 рік позначений арештом митрополита Василя Липківського, майже всіх єпископів і численних священиків УАПЦ. На 1931 рік Церква як спільнота була цілковито знищена, отже, й українська мова тим самим усунута з церковного життя. В кооперації утиски почалися 1927 року, а під кінець розгляданого періоду розмірно незалежна українська кооперація фактично перестала існувати, задушена надмірними податками й урядовим втручанням (ЕУ 1, 1127). Мовно це означало обмеження вжитку української мови в економічному житті.

Отож, українізація була процесом двобічним. Рівнобіжно до заходів, спрямованих на поширення української мови, робилося зусилля знизити українську культуру, а з нею й мову. Ці зусилля, окрім прямих наслідків, породжували страх. Розмовляти по-українському на людях — хоч це офіційно заохочувалося — вважалося серед міського населення ризикованим, хібащо при спеціяльних оказіях, які офіційно проголошувано українськими. У великих містах

тавро на українській мові[58] не зникло, а, навпаки, виросло до нових розмірів. Освічені верстви вдавалися до української мови прилюдно, коли це вимагалося, а не, сказати б, "природно". Ті, що не хотіли ризикувати, складали іспити, але користувалися українською мовою тільки в межах офіційних вимог.

Рівночасно коли-не-коли викривали й прояви російського шовінізму, гостро засуджували їх, накладали на винуватців кару. Так трапилося у випадку М. Романовського, театрального критика російської газети в Харкові, якого звинуватили в ширенні думок про другорядність української культури; у випадку А. Малицького, професора права, що глузував з українізації (Майстренко 138); у випадку Одеського філармонічного товариства (Скрипник 89 і далі, 138), і напевне ще в кількох. Проте, жаден експонент антиукраїнських, проросійських поглядів не був офіційно переслідуваний. В найгірших випадках їх прилюдно критикували, звільняли з роботи, після чого вони виїздили в Росію, де без великого труду влаштовувалися цілком добре.

Така доля спіткала зокрема Д. Лебедя, переведеного з України в Росію 1925 року, після того як його справа набула дуже широкого розголосу. Його й далі часто критиковано в українській пресі, а він, на те не зважаючи, використовував своє становище в Росії, щоб звідти, здалеку, підсилювати антиукраїнські погляди на українізацію. У 1928 році він опублікував у органі ЦК ВКП(б) статтю про "теорію боротьби двох культур" (на Україні його офіційно подавано як творця цієї теорії), у якій твердив, що на даному етапі головною небезпекою є не прояви русифікаційних тенденцій на Україні, а "що стукає в двері, стихія куркульського шовінізму, сьогодні потребує особливої уваги" (Лебедь 1928, 87).

Відірвана від своєї єдиної потенційної суспільної основи, насаджувана неукраїнською партією й державним апаратом, позбавлена щирости й безпосередности, постійно врівноважувана антиукраїнськими заходами — українізація в очах пересічного російського чи проросійського міщуха виглядала на комедію, вряди-годи з драматичними нотками, але все таки комедію. Міщанин вивчив, коли і в яких межах треба зважати на офіційну лінію, він також довідався, що межі ті досить тісні і що краще ніколи їх не переступати. Він знав, що закон вимагає звільнити з праці службовця, який не опанував української мови, і що дійсно час від часу звільняли друкарку, кур'єра чи секретаря, але ніколи — високого урядовця або спеца, до них українізація на ділі не стосувалася. Для нього не було таємницею, що за українськими вивісками на фасадах установ (резолюція Раднаркому з 3 жовтня 1925 року, "Українізація" 14) по-старому крутиться російська бюрократична машина (це визнає Косіор [29]).

---

58. Про це згадується, наприклад, у резолюції Раднаркому з 1 грудня 1925 р.: "...але частина співробітників і знаючи українську мову соромляться її вживати..." ("Українізація" 62); 1926 року Затонський помітив те саме серед робітників ("Будівництво" 14). Немає змоги встановити межу, де кінчався сором і починався страх, чи навпаки.

Декотрі міські жителі, як уже згадано, справді відкрили для себе українську мову й культуру і щиросердно поринули в них, але таких була меншість. Для переважної більшости українізація була пристосовництвом, умовністю, маскуванням. Ось один дрібний випадок, що в мініятюрі показує стан справ. В Академії Наук у Києві — здавалося б, у самому центрі української культури і твердині української мови — на першій сторінці багатотиражки "За радянську академію" (1931, ч. 9-11) надрукований заклик п'ятьох академіків вступати у соцзмагання. До тексту додані портрети й автографи підписаних. І текст, і ймення під портретами складено українською мовою: Сим*і*нський, *Є*. Патон, Фом*і*н, Плотн*і*ков. Одначе в автографах читаємо: Сим*и*нский, *Е*. Патон (російські форми), Фом*и*н, Плотн*и*ков (російське "восьмеричное" *і* замість українського!). Очевидно, первісний заклик був складений російською мовою і лише для друку перебрався в українські шати (або академіки вважали безпечнішим підписатися по-російськи).

Не в одному промисловому центрі і таке "маскування під українське" зустрічало шалений опір. В Артемівську на Донбасі навіть у 1930 році 44,2 % службовців (3.681 з 8.323) цілковито ігнорували вимогу українізації, а 796 осіб домоглися офіційного звільнення від неї. В індустріяльних осередках Сталінської округи (нині Донецької области) з 92 початкових шкіл всього дві були українські, а вищих — жадної (Хвиля 1930, 40, 47). Як висловився один робітник: "Ми багато розмовляємо про вкраїнську мову, тепер вже час розмовляти українською мовою... Я раджу нашій профспілці перші робітничі збори провести українською мовою" (там таки, 51). Виходить, що до середини 1930 року (про цей рік мова) такого не бувало!

З наведеного видно, що по великих містах і промислових центрах українську мову здебільша використовували як димову завісу. Коли доходило до дійсно важливих справ, незмінно вживали російської. За таких обставин зневажливе ставлення до української мови буяло. Ширилися антиукраїнські жарти, на зразок добре відомого запитання: "Ви говорите серйозно чи по-українськи?"

Коротко кажучи, ледве чи якийсь примусовий адміністративний захід міг обернути масу російських і проросійських жителів міст за короткий час на українців. Ще менше ймовірно було це за політики "подвійного дна", яка, з одного боку, вимагала та заохочувала вживати української мови, а з другого — ставила під загрозу кожного, хто щиро захоплювався цим, та підривала розвиток української культури. Шумський влучив у суть справи, коли ще в листопаді 1926 року заявив, що "примусова українізація державного апарату — безглуздя" ("Будівництво" 107), а Хвильовий змушує одну з дійових осіб у романі "Вальдшнепи", опублікованому 1927 року, сказати, що Україна "в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотичними українізаціями в соціяльних процесах... виконує тільки ролю тормоза" (Шевельов 1978, 44). Успіх українізації, якщо такий був, слід шукати в іншому. Хоч пасивне знання української мови не стало загальним, але його набули значно ширші кола, ніж доти. Нія-

ких статистичних даних про це, звичайно, немає, однак не підлягає жадному сумніву, що число людей, зацікавлених українською культурою, зросло поважно. Декотрі інтеліґенти, що за інших умов трималися б російської культури, перейшли в українську. Прикладом може бути Іван Калянніков, що став українським поетом Калянником (і був згодом ліквідований за "український націоналізм"!). Такі випадки слід визбирувати й описувати. В незвичайно складних, заплутаних, а не раз просто небезпечних обставинах творилися визначні твори літератури, мистецтва, науки. Сама літературна мова була нормалізована й піднесена на вищий рівень. Українська культура, зберігаючи народне коріння, жвавіше, ніж будь-коли, всотувала урбаністичні складники.

В добу українізації виходять численні посібники й підручники з української мови, що розходяться великими накладами. Складання й видання таких книжок набирає прибуткового характеру. За неповним переліком у Червінської й Дикого лише протягом 1925-28 рр. на Україні видано 60 підручників та посібників (рахуючи перевидання як окремі одиниці). Були це книжки, розраховані на різні ступені шкільної науки, на самоосвіту і т.п. Чимало з них витримало по кілька видань. Кількість підручників ще збільшилася в роках 1929-31, *після публікації правил правопису* (1929 р. Див. нижче). Серед авторів були визначні мовознавці: О. Курило, О. Синявський, М. Сулима та інші.

За роки 1925-28 надруковано також два українсько-російські словники і чотири російсько-українські, деякі з них перевидавалися по кілька разів. З українсько-російських словників найцікавішим і найважливішим було видання перегляненого й доповненого Грінченкового "Словаря української мови", над яким працювали С. Єфремов та А. Ніковський. (Вийшло три томи, А — Н, Київ 1927-28). Лишаючи первісний текст Словника неторканим, редактори додали новий матеріял на основі мови двадцятого століття і ввели чимало позичених слів, до яких Грінченко мав велике застереження. Таким чином Словник мав об'єднати старе й нове. На жаль, видання не доведено до кінця, бо редакторів заарештовано в зв'язку з процесом СВУ.

Академічний "Російсько-український словник", перший том якого з'явився 1924 року, доведено до кінця літери П. Протягом 1927-33 років редакторами видання були А. Кримський (З — Н) та С. Єфремов (О — П). Спосіб редаґування, порівнюючи з першим томом, набагато покращав, частково усунено надмірне "народництво", і словник став репрезентативною, надійною й достатньо повною збіркою українських слів та ідіом. Основні поліпшення, за словами самих редакторів, заторкували "удосконалення в диференціяції значень російських і українських слів, уточнення тлумачних пояснень, виразніше розмежовування стилістичних відтінків у значенні українських слів і зворотів" (II, 1054).

Велику увагу приділено складанню термінологічних словників. Робота над ними зосередилася в ВУАН, де з 1921 року існував Інститут української наукової мови, що поділявся на п'ять відділів (природничий, технічний, сільськогосподарський, соціяльно-економічний і мистецький) і 33 секції (Полонська

1. 80). 1926 року Інститут затруднював 11 редакторів, 2 філологів, 3 науково-технічних працівників, 21 нештатного постійного працівника та 250 членів-співробітників; керівником Інституту був Г. Холодний ("звідомлення" 1926 р., 14). Після процесу СВУ, на якому Холодного звинуватили в "термінологічному саботажі" й засудили, Інститут зліквідовано. На ділі він став з 1931 року частиною Інституту мовознавства. За 1926-1932 роки Інститут української мови і його наступник видав понад 27 термінологічних словників (Gregorovich [10 і далі] нараховує 27, але цей список неповний. В ньому, наприклад, немає "Російсько-українського словника військової термінології" С. і О. Якубських [1928], "Словника антропологічної термінології" А. Носова [1931], "Російсько-українського словника правничої мови" за редакцією А. Кримського [1926] та ще деяких. "Славянское языкознание" [1, 252 і далі] згадує, що число термінологічних словників, виданих у той час на Україні, дорівнювало 49), а Інститут, крім того, мав договори на видання ще 34.

Фактично всі словники, що з'явилися протягом 1925-32 рр., були російсько-українськими або українсько-російськими. Єдиним винятком, здається, був "Німецько-український словник" І. Шаровольського (1929).

Приватна ініціятива в складанні термінологічних словників великою мірою занепала, праця тепер велася централізовано. У цьому виявилося те, що можливо було найважливішою рисою доби: стремління нормалізувати мову. В Академічному словнику воно відчувається головним чином у редакційних стилістичних заввагах до поданих слів. Термінологічні словники були, як правило, прескриптивні, хоча й мали в більшості підзаголовок "Проєкт". Терміни з них живцем переносилися в шкільні підручники та інші видання. За цим мусіли слідкувати редактори мови й коректори, про що сказано в декреті Раднаркому ("Збірник узаконень", Відділ II, 31 грудня 1927 року, 483). Усна професійна мова з тих термінів засвоювала небагато, якщо взагалі їх засвоювала. Це був наслідок загального характеру українізації, про що згадувано раніше.

Далекосяжний і тривкий слід лишила праця над устійненням українського правопису. Старі "Найголовніші правила", видані Академією, були і недостатні, і спірні. Певні додатки зробили до них М. Грунський та Г. Сабалдир у своєму "Українському правописі" (1925), але потреба ґрунтовного перегляду відчувалася гостро. 23 липня 1925 року Раднарком видає постанову про створення при Наркомосі Державної комісії для розробки правил правопису української мови. У Комісію ввійшло (з пізнішими кооптаціями) 36 осіб, серед яких було десять співробітників Академії, десять чільних партійних діячів та інші. Формально першим головою Комісії був Шумський, нарком освіти, згодом його наступник М. Скрипник, але фактично керував роботою Олекса Синявський, видатний мовознавець. Прийнявши за основу "Найголовніші правила українського правопису" Всеукраїнської Академії Наук, затверджені Наркомосом УРСР 1921 року, Комісія мала скласти свій проєкт, що після загального обговорення мусів бути прийнятий спеціяльно скликаною конференцією, а відтак затверджений урядом. Комісія одностайно визнала, що перед нею сто-

їть питання, ширше за впорядкування самого правопису в вузькому значенні слова, що належить упорядкувати й морфологію (визначити закінчення відмінюваних слів), пунктуацію й деякі елементи ортоепії та наголосу (Синявський 94). Нормалізація мала відбуватися "на базі традиції й природи української мови", враховуючи її історію (там таки, 95 і далі). Опрацьований членами Комісії матеріял передано на редакцію А. Кримському, В. Ганцову й О. Синявському. Ортографічний словник доручено складати Г. Голоскевичеві. Остаточну загальну редакцію мав зробити О. Синявський.

В серпні 1926 року проєкт правопису надруковано, почалося широке публічне обговорення. Одержано понад 60 листів з заввагами й побажаннями (Синявський 98). Після дискусії Комісія скликала в Харкові правописну конференцію, розіславши особисті запрошення. Відкрилася конференція 25 травня 1927 р. і тривала до 6 червня. Серед присутніх були: 4 високі урядовці *Наркомосу, 5 академіків, 28 університетських професорів лінґвістики й філології*, 8 учителів, 7 журналістів і 8 письменників (Синявський 109). Брало участь також три представники з Західної України: К. Студинський, І. Свєнціцький та В. Сімович.

Перед Конференцією стояло складне завдання погодити дві правописні традиції: центральноукраїнську і західноукраїнську. У питанні, як передавати *l* та *g* у чужих словах (*л* чи *ль, г* чи *ґ*) Конференція згоди не дійшла. Остаточно вирішити цю справу доручено президії Конференції, у склад якої входили: М. Скрипник, А. Приходько (заступник наркома освіти), Кримський, Синявський та С. Пилипенко, письменник. По десятьох засіданнях і довгих дискусіях президія ухвалила остаточний текст, підготований Синявським. На передавання європейських *l* та *g* запропоновано компромісне вирішення: слова грецького походження (або посередництва) слід передавати в українському письмі через *л* і *г*, слова з латини або інших європейських мов з середнім чи пом'якшеним *l* перед *а, о, и* і в кінці складу та *g* передавати *л* м'яким та *г*. 6 вересня 1928 року М. Скрипник підписав текст "Українського правопису", надавши йому обов'язковости. Після того, як правопис був надрукований 1929 року, всі школи й видавництва УРСР мусіли його дотримуватися. Новий "Український правопис" був книжкою на 103 сторінки, тоді як попередні короткі правила ВУАН уміщалися на 8-20 сторінках. Ще ніколи правопис і морфологія української мови не були впорядковані так точно й детально.

Понад трирічна робота Правописної комісії аж ніяк не була простою і легкою. З дискусії про те чи те ортографічне правило проступали дві відмінні культурні традиції, дві лінґвістичні школи. Поєднання їх у правописно-мовній компромісовій нормі не задовольняло ні одну, ні другу. Що гірше, нова норма не відповідала жадній традиції, жадній школі і запроваджувала деякі форми вимови й правопису, що ніде не вживалися. Тут не місце обговорювати всі спірні питання правопису, та й потреби в цьому немає. Для ілюстрації спинимося на двох правилах: як передавати чужомовне *l* та *g*. Назагал, як уже згадувалося, на Західній (підпольській) Україні іншомовні слова писали з *ль* і *ґ*, на Центрально-східній (підросійській) Україні — з *л* і *г*; і там і там були

винятки, Синявський пояснює цю розбіжність впливами головне західноєвропейської або візантійської традиції. В більшості випадків, одначе, це не так . Політично залежні (колоніяльні) народи звичайно засвоюють основну масу чужих слів через посередництво панівної нації. Такою були поляки для Західної України, росіяни для Східної. Багато слів з західноевропейських мов, що ввійшли у вжиток по цілій Україні з кінця XVI і протягом XVII ст., мали *ль* та *ґ*, завдяки польському посередництву; одначе пізніше, під російським впливом, ці слова засвоювалися поновно, тепер із *л* та *г*. І навпаки, деякі слова, знані ще в староукраїнській мові (до XV ст.) з *л* та *г* (на кінець XII і початок XIII ст. звук *г* зник був з української мови і в своїх, і в доти позичених словах), на Західній Україні під польським впливом набули *ль* та *ґ*.

Таким чином, з кількома винятками, *всі* чужі слова на центрально-східних українських землях мали *л* чи *ль*, як у російській мові, а російське *g* послідовно передавалося через *г*; на Західній Україні всі чужі слова мали *ль* та *ґ* (для західного *g*). Вишукування інших джерел може задовольнити почуття власної гідности українців, але з історичного погляду воно безпредметове.

А втім, практичну вагу мало те, що для двох частин України, розділених політичним кордоном, вибір *л* чи *ль*, *г* чи *ґ* зумовлювався російським або польським впливом, і в кожній частині друга система була невідома в щоденному вжитку. Накидати невластиву вимову та ще і не всім, а тільки деяким чужим словам означало вдатися до нечуваного досі мовного експерименту. Не знати, чи такий експеримент вдався б у незалежній державі; з певністю можна твердити, що при двомовній інтеліґенції і невисокому рівні освіти серед решти суспільних прошарків, коли частина мовців щойно проходила українізацію, — шанси на його успіх були невеликі. Іншими словами, не було соціяльно-політичних передумов, конечних для вдалого завершення експерименту. Правопис 1928-1929 років, дарма що старанно опрацьований видатними мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі.[59]

Інакше виглядала справа з лексикою, де йшлося не про корінну зміну наявних мовних компонентів, а про *додаткові* лексичні одиниці. Галицькі елементи, що відогравали тепер важливу ролю в літературній мові до 1925 року, набрали тепер нової ваги. А. Ніковський влучно характеризував становище: "Питання... про виплив "галичанщини", колись таке живе і гостре в нашій пресі на Україні наддніпрянській, перепадає. Давніше справа стояла так, що че-

59. В Білорусі проходив подібний процес і кінчився він так само: 14-21 листопада 1926 р. там відбулася Правописна конференція (на якій були присутні гості з Заходу); 1927 р. опубліковано звіт з роботи Конференції; 1930 р. надруковано проєкт правопису; 1933 р. декретом Раднаркому цей правопис заборонено (Mayo 26).

рез суто галицькі вислови читач української книжки міг опинитися в неприємних клопотах від крутих слів і словечок і кинутися українського читання. Тепер, коли єсть українська школа, українські інституції, багатіша преса та сила словників, галицький літературномовний набуток слід не тільки не відкидати, але й привітати та пускати на загальний вжиток як матеріял вироблений, дуже часто влучний та закрашений европейськими впливами" (Ніковський XV).

Подібні висловлення знайдемо і в інших тогочасних лексикографів, наприклад, З. Висоцького (1926), П. Горецького (1928), О. Курило (1928) (Wexler 153). Г. Холодний, директор Інституту української наукової мови, писав 1928 року: "Праці Верхратського намітили основну дорогу, що нею треба було йти надалі ("Вісник ІУНМ" 1).[60] В Академічний словник також включено багато галицьких слів і зворотів, деякі з позначенням, що вони реґіональні, деякі без позначення, отже їх визнано нормальним складником літературної мови. Так головним відповідником до російського *завод* подано *виробня* без жадних поміток, хоч у дискусії про цей вибір є посилання на чотири старіші словники — Ом. Партицького, Ф. Піскунова, Єю Желехівського і В. Кміцикевича, — три з яких галицькі (Shevelov 1966, 119); для слова *завидовать* відповідник *позавидіти* позначено *гал.*

Нове ставлення до галицьких мовних елементів знаходить вияв у спробах налагодити зв'язки з західноукраїнськими мовознавцями. Одною з таких спроб було запрошення галицьких учених на Правописну конференцію 1927 року. Другою — вибір чотирьох науковців з Галичини в дійсні члени ВУАН 1929 року. (На вимогу уряду їх виключено з членів Академії 1934 року. Полонська 1. 62; 2, 22). В перші роки роботи Інституту української наукової мови проєкти термінологічних словників звичайно посилали до Львова для перегляду й зауважень (Shevelov 1966, 119). В період українізації досить поважне число іміґрантів з Галичини, що потрапили на схід в революційні 1917-20 роки чи навіть пізніше, брали активну участь у викладанні української мови (Shevelov 1966, 117).

Готовість увібрати галицькі елементи в літературну мову випливала з ширшого розуміння справи. Зіткнувшися з численними новими функціями мови, нормалізатори намагалися заповнити прогалини, використовуючи насамперед внутрішні мовні ресурси. Уважано за доцільне збагачувати літературну мову матеріялом різних діялектів; літературну мову розглядано як "єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську мову" (Синявський 100). Саме це й зумовило "правописний компроміс" між західними й центральносхідними традиціями, про що говорилося вище. Проте, лексичні галицизми відрізнялися від матеріялу з інших діялектів. Вони входили в мову не безпосередньо з місцевих (переважно сільських) говірок, а як складники львівсько-

60. Тут до речі навести як курйоз оцінку мови Верхратського, дану його студентом-галичанином. За його словами, Верхратський писав "такою важкою мовою", що його дисципліна була з усіх найтяжчою (Шах 36).

го койне, тобто були вже піднесені до урбаністичного і — хай і не завжди високого — літературного рівня. Словниковий склад інших діялектів ще зберігав первісну сільську незайманість, у кращому випадку набувши більшого розповсюдження через фольклор.

Ці міркування не перешкоджали, одначе, мовним законодавцям вишукувати діялектизми і вводити їх — бодай на папері — в літературну мову. Раз-пораз натрапляємо на згадки про діялектологічні експедиції, про збирання діялектного матеріялу, про використання його в загальних і термінологічних словниках. М. Гладкий писав 1928 року: "Звертаємо увагу наших співробітників... на потребу вивчати... український фолкльор і матеріяли діялектологічних та етнографічних збірок" (подано в англійському перекладі у: Wexler 115). Про те саме говорила О. Курило 1925 року: "Українська народня думка, як вона виражена в мові, має в собі багато матеріялу до абстрагування, і це б для літературної мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних зворотів, що їх можна й у науковій мові прикласти замість кувати нові й штучні" (Курило 1942, 9). Отож, виряджаються експедиції в різні місцевості з вказівками збирати матеріял "насамперед від осіб, що живучи по селах, зберегли досить чисту мову, осіб, що в своїй праці зв'язані з умовами й потребами села: рільників, гончарів, ковалів, слюсарів, тесель, ткачів, рибалок, мисливців, механіків тощо" (подано в англійському перекладі у: Wexler 116). Дані, зібрані діялектологічними експедиціями, записи, зроблені платними й неплатними співробітниками, і витяги з давніших записів, — лягли в основу багатющої картотеки Інституту української наукової мови.

При використанні наявного матеріялу, словам часто надавано нового значення. Так слова, семантично пов'язані з сільським життям — включаючи рільництво й ремісництво, — набували нового "індустріяльного" значення, як у випадку *виробні* (первісно "майстерня", згодом — "фабрика", "завод") чи *прогонича* (первісно — прут, яким замикали віконниці, згодом — відповідник до російського *болт* взагалі) (Shevelov 1977, 255). Таке переосмислення слів — процес природний і звичайно відбувається в мові суспільства самоплинно, коли суспільство стає індустріяльним. В даному разі його застосовано свідомо як засіб плянованого реформування мови.

Опріч використання слів з діялектної чи розмовної мови, вдавалися і до словотвору — найчастіше з допомогою наростків — на основі вживаних морфем, наприклад: *двиг-ун, руш-ій, ви-мик-ач* і т. д. Декотрі з таких слів, як от *двигун* і *вимикач,* ввійшли до розмовної мови (Shevelov 1977, 255 і далі), але більшість лишилася на сторінках термінологічних словників. Уживали й способу словоскладання слів: *скло-різ, водо-збір,* хоч розмірно не часто.

Відновлення архаїчних елементів, звичайний спосіб розвитку мови в період національного відродження, широко практикований, скажімо, в Чехії, не було притаманне добі українізації. В науковій мові відновлення давніх термінів подибуємо незвичайно рідко; трохи частіше вживано цієї методи в судівництві; далеко менше в військовій термінології, бо військову номенклятуру Козаччини XVII-XVIII ст., відновлену в роки Визвольних Змагань (1918-1921),

назагал відкинено, залишивши хіба горстку слів (*сотня, шанці* та ін. — Якубські під відповідними гаслами). На це склалося либонь дві причини: з одного боку, сильна народницька тенденція, що зформувалася ще в XIX сторіччі, а з другого, — бажання відмежуватися від дійсних чи уявних напрямків розвитку в добу Української Народньої Республіки та Гетьманату). А втім, у передньому слові до "Російсько-українського словника правничої мови" (Київ 1926) "редактори" (тобто А. Кримський) заявляють: "свідомо ми повводили в словник багато слів із давньої правничої української мови, щоб з'ясувати зв'язок сучасної мови з давньою, підвести під сучасну правничу мову історичний ґрунт і показати, яку силу слів із давньої правничої мови заховує сучасна мова України й як жорстоко помиляються ті, котрі обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, галичанізм тощо. Адже показується, що це ті самі слова, котрі іноді, здається, так ріжуть наше зросійщене вухо" (Кримський 1926, VIII). Пізніше, 1931 року, Скрипник гостро критикував цей словник. А справді у словнику з 67 тис. слів лише близько двох тисяч архаїчних, усі вони мають редакторську позначку *стар.* і жадне не подане як обов'язкове для вжитку (Кримський 1926, V).

Вся ця діяльність без сумніву мала за мету очистити українську мову від надмірного взорування на російську. Подібні процеси відбувалися в інших націях, що відроджувалися: чеська мова позбувалася германізмів, болгарська — турецьких впливів, румунська — слов'янізмів і т.д., одначе з тією, вирішальною, різницею, що болгари й румуни мали цілком незалежні держави, а чехи користалися культурною автономією в державі демократичній. Ні того, ні того Україна в той час не мала.

Усі чільні мовознавці погоджувалися, що треба використовувати внутрішні мовні ресурси, а передусім ресурси незіпсованої народної мови, але про те, як далеко слід іти в цьому напрямі, думки розбігалися. Можна говорити про дві основні тенденції.

Одна група вчених уважала, що досить заповнити мовні прогалини, куди дотепер звичайно потрапляли російські слова як своєрідні готові формули. Друга група пропонувала на додаток елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питоменно національні. Останніх можна назвати представниками етнографізму, перших — синтетизму (бо йшлося про синтезу народної й книжкої традиції, хутірських та урбаністичних елементів. Див. Шевельов 1962, 314 і далі); або крайніми пуристами й поміркованими пуристами. Чільними представниками етнографічної школи були А. Кримський, Єв. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, а поза УРСР В. Сімович у ранніх працях та І. Огієнко. До поміркованих пуристів належали О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в пізніших роботах та інші. Близько до них стояли В. Ганцов, А. Ніковський[61] і ще дехто.

---

61. "Аж тільки тепер, коли українській мові виставляють свої вимоги держава, урядовий апарат, канцелярське листування, професійні й технічні групи, наука і школа, наша

Крайні пуристи були сильніші в Києві, поміркована — в Харкові. "Норми української літературної мови" О. Синявського хоч і видані в Києві (1931), але написані в Харкові; з Харкова вийшла ініціятива двох колективно написаних і зредаґованих Л. Булаховським детальних оглядів нової української літературної мови: "Загальний курс української мови для вчителів-заочників" (1929) і "Підвищений курс української мови" (1931). Ці три праці були великим осягом в описі літературної мови того часу. Для зручности про два напрями в мовознавстві можна говорити як про харківську й київську школи.

Впливи київської (пуристичної) школи сильно позначилися на багатьох термінологічних словниках, в яких пропоновано замінити *екватор* на *рівник, паралельний* на *рівнобіжний, конус* на *стіжок, сектор* на *витинок, штепсель* на *притичку, курсив* на *письмівку* і т. д. Мовознавці цієї школи приділяли пильну увагу також синтаксі. І тут вони вбачали основне в наближенні літературної мови до розмовної, в очищенні її від сліпо перейнятих російських синтаксичних форм. Пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважалися невластивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАН замінив на *де що є*. Такий спрощений підхід набирає малощо не гумористичних рис у "Зразках простого слова" (Київ 1929) Олександра Синявського (не плутати з Олексою Синявським!). Взагалі іменникові конструкції рекомендовано заступати дієслівними.

Мовознавці харківської школи не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на европейській традиції й практиці, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форм "своїх". Поміркована пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх під увагу. В синтаксі поміркована боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими европейськими. (В лексикографії цей підхід добре ілюструє "Практичний російсько-український словник" М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка — 1926).

Цікаво, що етнографічна школа майже не мала послідовників серед письменників. З'явилося кілька творів, писаних місцевими говірками, наприклад, А. Головка й К. Гордієнка, але тут це був радше засіб стилізації, оскільки розповідь велася від першої особи. Потяг до урбаністичної мови виразно переважав. Письменників цього напряму можна поділити на дві групи: одні плекали вишукану "европеїзовану" мову (напр., М. Зеров, М. Рильський), другі кохалися в міській розмовній мові, що дозволяла на вільне добирання засо-

---

мова разом із пишним квантитативним ростом може зазнати тяжкого знекровлення, відірвання на порожні, зрештою, високості рутини й ілюзорної технічної вдосконалости" (Ніковський 11).

бів, включно з домішкою русизмів (напр., М. Хвильовий, М. Семенко). Між мовознавством і письменниками зяяла безодня. Показово, що М. Гладкий присвятив окрему книжку критиці — не раз дуже різкій — мови сучасних письменників ("Мова сучасного українського письменства", Київ 1930. Спершу друковано в "Житті й революції" 1928, 11-12, і 1929, 1-6). Письменники зустріли книжку вороже. Не так гостро, але в суті речі з тих самих позицій критикує мову Хвильового М. Сулима (1925). Сулима систематично пропонує, "що-найсвоєрідніші, найкардинальніші особливості вкраїнської народньо-масової фразеології" в протиставленні до "зросійщености великих міст, донецьких заводів, колоній, бараків, санаторійних зон, відповідальних спеців..." (263 і далі) і до "сучасної інтеліґентської балачки, письменницької, наукової, газетної та ін. городянської мови" (283).

Незгода між письменниками й мовознавцями (принаймні представниками етнографічної школи) була симптоматична. Вона вказувала, що "ідеальна" літературна мова, як її уявляли вчені, є поняттям абстрактним. Щоб вона перемогла, треба було б — в найкращому випадку — довгих років, а на той час це була утопія (як був утопією правопис, що вимагав переучувати всі іншомовні слова). У взаємодії того, що існувало, і того, що мусіло б існувати, при обопільних поступках і здобутках поволі витворився б компроміс. Якби українізація протрималася довше, ймовірно, так би й сталося. Але українізація не протрималася. З 1931 року вона втрачає на силі й ромаху. 1933 року її фактично припиняють, про що мова в наступному розділі.

Сказане аж ніяк не означає, що праця українських мовознавців того періоду пішла цілковито намарне. Вперше за свою історію українську мову нормалізовано, вперше нормалізація відбулася на наукових підставах. Багато усталеного мало зійти нанівець, уневажнитися; багато перетривало всі драматичні події наступних років, коли в суті речі всіх мовознавців доби українізації змушено мовчати, а переважну кількість просто знищено.

Те саме стосується до українізації в цілому. Не зважаючи на штучність, необґрунтованість, внутрішні суперечності, трагікомічні надужиття та зиґзаґи, вона ще раз довела, що українська мова є мовою літературною, а не просто сумою діялектів, поширила знання цієї мови серед різних шарів населення і допомогла зберегти її в наступний період обмежень та переслідувань.

7. Між роками 1933 і 1941: Україна за Постишева і Хрущова

Сповільнена українізація швидко зовсім заникає по приїзді на Україну Сталінового відпоручника Павла Постишева десь відразу після 24 січня 1933 року. Росіянин Постишев відіграв помітну ролю в партійному житті України 1923-1930 років, належавши до противників українізації. Можливо, саме з огляду на опозицію до нього українських комуністів (Скрипник?) його 1930 року відкликали до Москви. Тепер він тріюмфально повернувся, щоб виконати те, що, мабуть, було його власним бажанням, а тепер і офіційним дорученням, — розгромити своїх ідеологічних (і особистих) противників: приборкати українців і в партії, і як націю. З ним приїхав нещодавно усунений з посту голови ДПУ Всеволод Балицький, а також прибуло близько трьох тисяч партійних працівників з Росії, що мали завдання викоренити будь-які вияви спротиву на Україні (Майстренко 147). Призначений першим секретарем Харківського обкому партії і другим — не першим — секретарем ЦК КП(б)У, Постишев, одначе, мав необмежену владу на Україні і міг давати накази кожному, навіть генеральному секретареві ЦК Косіорові. Теоретичні підстави діяльности Постишева з'ясовано через рік, коли Сталін проголосив на XVII з'їзді ВКП(б), що на даному етапі основною небезпекою є "місцевий націоналізм", тобто на Україні український. Дотримуючися такої партійної лінії, Постишев зоставався необмеженим диктатором України до 1937 року.

На розгром українізації склалися внутрішні й зовнішні причини. Всупереч численним заявам її діячів, що українізація не мала на меті заспокоїти селянство, вона була замислена саме так. На 1933 рік потреба в цьому зникла. Від 1929 року, коли оголошено політику примусової колективізації, Сталін провадив неоголошену війну з селом. У роках 1930-1931 колективізація була фактично завершена, а куркулі "ліквідовані як кляса", що вкупі з непомірними хлібозаготівлями, призвело до "малого" голоду 1932 року. Великий штучно створений голод 1933 року, забравши кілька мільйонів жертв, остаточно зламав хребет українського села і поставив селянство навколішки. (Одне з головних завдань Постишева на Україні, блискуче доконане). Після 1931 року не було жадної потреби надто зважати на українське село.

Щодо зовнішньої політики, то надії на встановлення "всесвітнього комунізму" з центром у Москві (як наслідку колоніяльних визвольних рухів) не справдилися. А саме вони свого часу зродили політику коренізації, частиною якої була українізація. Натомість, над Европою нависла реальна загроза великої війни. У Німеччині міцнів нацизм. 30 січня 1933 року — того самого тижня, коли Постишев прибув на Україну, — нацисти опанували уряд. Головним тереном майбутньої війни мусіла стати Україна, а тому її слід було жорстоко упокорити, перетворити на провінцію Росії. Це було друге завдання Постишева.

Формально політика українізації ніколи не була скасована. Ані Постишев, ані хтось інший з партійної чи урядової верхівки цього не зробили. В резолюції

на звіт ЦК на XII з'їзді КП(б)У, що відбувся в січні 1934 року, побіжно згадано про потребу "розгорнути дальше проведення більшовицької українізації" ("Резолюції" 559). Завдання полягало, мовляв, лише в тому, щоб безжалісно виправити відхилення від "правильної лінії", спричинені "буржуазними націоналістами" та "їхніми аґентами", включно зі Скрипником як головним винуватцем. Відтепер українська культура та її невід'ємна складова частина українська мова повинні були суворо дотримуватися гасла "національна формою, соціялістична змістом", який би сенс не вкладався в цю заклинальну формулу. Гасло належало Сталінові. Він зформулював його ще 1925 року, але щойно на XVI з'їзді ВКП(б) в 1930 році воно набирає повної сили і відтоді активно впроваджується в життя (Luckyj 177, Сталін 367). У виступах партійних діячів доби Постишева далі надибуємо згадки про успіхи (або потребу) українізації. Так, М. Попов у листопаді 1933 р. підкреслює тяглість партійної лінії в цьому питанні; одна з резолюцій XII з'їзду КП(б)У в січні 1934 року радить "найшвидший розвиток національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріялізації й колективізації", і навіть у травні 1937 року XIII з'їзд КП(б)У засуджує "недостатню українізацію партійних, радянських і особливо профспілкових та комсомольських організацій" (Костюк 1960, 73, 75, 125).

Кілька жестів у цьому напрямі зробив і сам Постишев: споруджено пам'ятники Шевченкові у Харкові (1933-1935, поет під охороною колгоспника, робітника, комсомольця й червоногвардійця) та Києві (1935-1939); перенесено столицю України до Києва (1934); і, найважливіше, призначено кілька відомих українців на провідні державні — але не партійні! — посади: В. Затонського на комісара народної освіти, А. Хвилю на його заступника і П. Любченка на голову Раднаркому. Два останні — колишні боротьбісти. Хоч по містах стало виходити кілька російських часописів, та офіційні органи ЦК — газета "Комуніст" і журнал "Більшовик України" — лишалися українськомовними. Створено російські театри, але не замість українських, а побічно. Опера лишалася українською.

Одначе на ділі розгортання українізації цілковито зламано. Хоча б тому, що всі її провідні кадри в Наркомосі й на курсах українізації були виарештувані і або заслані в табори, або розстріляні, а надхненник цілого процесу М. Скрипник перед лицем повного розгрому всього, що він зробив, та власної неминучої загибелі 7 липня 1933 року покінчив життя самогубством.

Згубні наслідки політики Постишева виявилися, отож, не в забороні української мови чи формальному припиненні українізації, а в майже тотальному розгромі національних кадрів. У погодженні з гаслом про культуру національну тільки формою, кожного, хто плекав традиції українського минулого, змушували замовкнути або нищили. Терор досяг нечуваних розмірів. Десятки тисяч безпідставно обвинувачених опинилися у в'язницях. Кинуті в нестерпні умови, піддані тортурам, вони "зізнавалися" до участи в підпільних шкідницьких "організаціях", які в дійсності ніколи не існували, які ніколи прилюдно не

суджено і про які лише побіжно згадували в своїх виступах Постишев, Косіор та інші. На підставі цих натяків Костюк (1960, 85-108) реконструював п'ятнадцять ілюзорних організацій, що з них декторі буцім то нараховувати тисячі членів. Час від часу преса повідомляла про виконання вироків над реальними людьми, членами фіктивних організацій, особливо після убивства С. Кірова 1 грудня 1934 року в Ленінграді (убивство не мало, звичайно, ніякого зв'язку з Україною). Але в більшости випадків про виконання вироків мовчали. Арешти й розстріли охопили рішуче всі прошарки української інтеліґенції: інженерів і священиків, акторів і кооператорів, аґрономів і письменників і т.п. і т.д. Деякі групи вигублено майже дощенту. Така доля спіткала духівництво УАПЦ, кобзарів і лірників (середина тридцятих років, точної дати не подано. Шостакович 214 і далі), викладачів ВУАМЛІНу (Всеукраїнської асоціяції Марксо-ленінських інститутів. Як наслідок установу закрито 1936 року), істориків, що належали до школи М. Яворського (1933), художників-членів АРМУ (Асоціяція революційного мистецтва України), співробітників не одного інституту ВУАН і багато інших. Ліквідація 1936 року таких інститутів Академії Наук як Інститут шевченкознавства, Інститут єврейської пролетарської культури та Інститут польської пролетарської культури теж, імовірно, була викликана арештами геть усіх або трохи не всіх співробітників. Інші групи інтеліґенції постраждали розмірно менше, проте число жертв у кожній з них було високе.

Щодо партійців, то арештом звичайно завершувалося прилюдне викриття в процесі чистки, яка шаленіла в 1933-1934 рр. і наслідком якої викинено з партії 23 % членів: 27.500 осіб (Костюк 1960,61), що з них 2.750 посідали провідні становища ("Нариси" 411).

Втрата інтеліґенції відчувалася ще гостріше, бо придушене й здесятковане село не було в стані вилонити їй зміну.

Не оминули чистки теж періодичні видання (так "Літопис революції" припинив виходити 1933 р., "Історик-більшовик" закрито в першій половині тридцятих років, "Нову [пізніше "Соціялістичну] громаду" — 1933 р., "Життя і революція" — 1933 р., "Червоний шлях" — 1936 р. і т.д.), театри (в жовтні 1933 р. розгромлено "Березіль"), кіно (1933 р. Довженка переведено з України в Москву, що потягло за собою відповідні наслідки).

Потрапляють під удар усі, окрім росіян, національні меншини на Україні. Болгарські, єврейські, молдавські, німецькі, грецькі й польські адміністративні одиниці ліквідуються, якщо не повністю, то частково. Те саме стосується до національних шкіл та преси (Костюк 1960, 94).[62]

62. На початку 1927 р. на Україні існував 21 національний район: 9 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський, 1 єврейський, пляновано створити ще 6 грецьких, 3 німецькі, 2 єврейські та кілька російських. Правдоподібно, більшість із них створено в роках 1927-1931 ("Итоги работы", ст. 23). В кожному районі працювали національні школи. Жадна не втрималася до 1940-их років. По Другій світовій війні офіційні й напівофіційні джерела згадують лише польські, молдавські й угорські школи, тобто

Білі плями, спричинені терором у лавах української інтеліґенції, як правило, так і лишалися. Прогалини в партійному та державному апаратах заповнювано. Як уже згадувалося, разом з Постишевим до Харкова прибуло з Москви близько трьох тисяч партійних працівників. У листопаді 1933 року Постишев говорив про 1.340 "товаришів", щойно призначених на керівні посади в районах, про 237 нових секретарів райкомів (всього райкомів на той час було 525), але не згадує про їхню національність. Дуже ймовірно, що серед новопризначених більшість були росіяни. При машино-тракторних станціях (МТС) та радгоспах засновано "політичні відділи" з допомогою "Всесоюзної комуністичної партії, що прислала 4.500 партійців" (Костюк 1960, 28; "Нариси" 402). Немає жадного сумніву, що величезна більшість присланих мусіли бути росіянами. Мабуть так само виглядала справа і в індустрії, зокрема на Донбасі, з новоствореною (червень 1933) посадою "партійних організаторів" ("Нариси" 399 і далі).

В добу Постишева на Україні — правда, не з його ініціятиви — відбувався процес незвичайної ваги: централізація адміністративних установ Радянського Союзу. Грубо порушуючи конституцію СРСР і його складових республік, різні республіканські наркомати один за одним замінено всесоюзними або мішаними наркоматами, зосередженими в Москві. Досить нагадати, що при створенні СРСР було всього п'ять всесоюзних наркоматів, а на 1935 рік число їх зросло до 12 (Садовський 103). Нова Конституція Української РСР, прийнята в січні 1937 року, вираховує лише вісім республіканських наркоматів, таких як: автотранспорту, житлобудівництва, комунального господарства, деревообробної промисловости, місцевого палива, освіти (з компетенції якого були вилучені вища освіта, мистецтво й культура) та соціяльного забезпечення ("Конституції" 79). Це означало, що "уряд" УРСР зведено в правах і обов'язках на рівень муніципального управління. Нові закони й укази про суто українські справи складалися в Москві і звідти впроваджувалися, отже, початково визнані конституційні права цілковито нехтувано. Таким був, наприклад, закон про утворення на Україні шістьох нових районів (ч. 19, 1935. Садовський 98), про підвищення видобутку вугілля на Донбасі (з 31 березня 1940 р.: "Нариси" 443), щорічні директиви про розмір засівної площі під різними культурами і безліч інших. Тільки за один 1935 рік Садовський (98) нарахував 526 подібних законів. Сама Конституція мала параграф 16, де сказано: "Закони СРСР обов'язкові на території УРСР". Такий пункт дозволяв необмежено втручатися у внутрішні справи України.

Все це разом, а зокрема антиукраїнський терор, виправданий фразою Сталіна про "місцевий націоналізм" як головну небезпеку (для самого існування

школи "нових" національних меншин, що потрапили в склад Радянського Союзу з кінцем війни (див., напр., Білодід 8). З цього напрошується висновок, що шкіл інших національних груп немає. (Сказане не стосується до російських шкіл. Росіяни тепер не вважаються за національну меншину).

Радянського Союзу) та безоглядна централізація влади не могла не вплинути на статус і на вживання української мови. У великих і середніх міських центрах українську мову тепер було чути тільки на спеціяльних офіційних церемоніях. Осяги українізації, якими б малими вони не були, в царині запровадження української мови як засобу щоденного спілкування по містах зведено нанівець. Російська мова знов повністю перейняла на себе цю функцію. Навіть у стінах Академії Наук розмови тепер велися звичайно по-російськи (Полонська 2, 37). На додаток, офіційні дані показують, що відсоток українців в Академії на 1937 рік упав до 54,9. Зміна назв Академії наче відбиває цю еволюцію: до 1935 року Академія була Всеукраїнською, потім Українською, а з 1936 року — Академією УРСР.

Пряма підпорядкованість державного апарату Москві негайно потягла за собою перехід урядового діловодства на російську мову.

На позір, одначе, українська мова ще виглядала панівною. Відсотково українські школи, органи преси, театри, видавництва і т.п. переважали над російськими, хоч число останніх і зросло.

На статусі української мови терор доби Постишева-Балицького відбивався ще й побічно. Осяги української культури в ділянках літератури, театру, кіна і т.д. допомагали б зберегти українську літературну мову. Але переслідування митців — письменників, режисерів, артистів, композиторів, — підтинали таку можливість. Як правило, жертвою падали найталановитіші. Творця новітнього українського театру Леся Курбаса заарештовано й знищено. Подібна доля спіткала й чимало видатних акторів. Чільного кінорежисера Ол. Довженка змушено покинути Україну. Миколу Хвильового, можливо найвидатнішого українського прозаїка того часу, доведено до самогубства. Сотні талановитих письменників, здатних бачити світ по-своєму і експериментувати, — серед них високообдарованого романіста Вал. Підмогильного та провідного драматурга Миколу Куліша, — розстріляно. Інших заслано, і вони ніколи не вернулися. Малоталановиті кар'єристи, як правило, вціліли; решта тих, що лишилися живими, мусіли до них достосовуватися. Загнані у тісні рамки "соціялістиного реалізму" й політичних кампаній, література й мистецтво скотилися на такий низький рівень, що нікого не могли привабити. Цікаві твори з'являлися дуже рідко, вони були винятками (наприклад, "Вершники" Юрія Яновського 1935 р.). Такий стан — прикметна риса всіх радянських літератур того часу,[63] але людські втрати української літератури розмірно були вищі, ніж, скажімо, російської.Однак ще більше важило те, що українська література втратила притягальну силу. Навіть дореволюційна, клясична література й мистецтво зазнали чистки. На одні твори накладено заборону, інші просто не перевидавалися.

---

63. Постановою ЦК РКП(б) з 23 квітня 1932 р. всі добровільні літературні організації розпущено, а письменників зведено на становище державних урядовців під орудою централізованої Спілки письменників.

1937 року Постишевська ера раптом скінчилася. Десь 17-19 березня без будь-яких пояснень Постишева нагло відкликано до Росії. Там його незабаром заарештовують, і слід по ньому зникає. Те саме чекало на Балицького. Можливо, однією з причин, що спонукали Сталіна до розправи, могло бути неприховане намагання Постишева здобути особисту популярність на Україні. Цього було б досить, щоб збудити в Сталіна підозру. Проте, ця причина, коли так справді було, не важить для даної розвідки. Другою причиною могло бути загострення міжнародної ситуації. 1936 року Німеччина однобічною військовою дією повертає собі Надрайня; заносилося на дальші воєнні дії. Знову виринуло питання про долю України в майбутній війні, Москва відчувала потребу нової пацифікації країни. Можна припустити, що Сталін мав на думці відібрати в України державний статус, яким би фіктивним він не був. Постишев не вкладався в таку схему.

Якщо це припущення правильне, то Косіор, що позірно знову став першою особою в КП(б)У, хибно витлумачив причини усунення Постишева. XIII з'їзд КП(б)У, скликаний 27 травня 1937 року, у своїх резолюціях наново підносить питання українізації. Не називаючи імення Постишева, з'їзд звинувачує його в "недостатній українізації партійних, радянських і, особливо, профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарчу і профспілкову роботу" (Цитоване з: Костюк 1983, 88). Це твердження виглядатиме ще знаменніше, коли пригадати, що в Конституції 1937 року взагалі немає згадки про мову на Україні, окрім такого речення: "громадяни УРСР мають право на освіту. Це право забезпечується... навчанням у школах рідною мовою" ("Конституції" 122, 75. Як відомо, в українській мові слово *школа* найчастіше вживається на означення початкової школи).

Реакція Кремлю й описані нижче події не розголошувалися, певною мірою вони відтворені здогадно. В числі з 9 липня "Правда" заатакувала ЦК КП(б)У. У серпні до Києва прислано спеціяльну комісію з трьох осіб — В. Молотов, М. Єжов, М. Хрущов; скликано пленарну сесію ЦК. За непотвердженою інформацією Авторханова "одночасно до Києва прибуло кілька поїздів "спеціяльних військ" НКВД з Москви" (Костюк 1960, 127). Є підстави припустити, що комісія з Москви висловила недовір'я ЦК КП(б)У та урядові УРСР. Далі події розгорталися так (здогади про боротьбу між комісією й ЦК оминаємо): 30 серпня 1937 року П. Любченко, голова Раднаркому УРСР, вчинив самогубство; в наступні дні заарештовано двох Косіорових помічників, М. Попова й М. Хатаєвича, а самого Косіора відкликано в Москву, де він зник. Решту членів Політбюра, всіх членів Оргбюра та Контрольної комісії, сто із ста двох членів та кандидатів у члени ЦК, повний склад українського уряду, включно з комісаром освіти Затонським і його заступником Хвилею, численних відповідальних працівників обласного й місцевого урядування — фізично знищено. Державний апарат був цілковито зруйнований. Немає сумніву, що відбувся

справжній переворот. Протягом наступних п'ятьох місяців нікого ані вибирали, ані призначали на вакантні місця. Цей разючий факт змушує думати, що саме леґальне існування УРСР було під загрозою. Тим часом на Україні хазяйнувало кілька російських "товаришів" без визначених офіційних посад, такі собі Стариґін, Лемков, Смірнов, Лютавін, Шпілєвой, Тєлєшов (перелічені в: Костюк 1960, 131).

Нарешті, очевидно, непевність і вагання скінчилися, перемогло рішення формально зберегти Українську Республіку. 28 січня 1938 року оголошено, що М. Хрущова, росіянина, "обрано" на першого секретаря ЦК, а М. Бурмістенка, теж росіянина, на другого; 22 лютого повідомлено про нового голову Раднаркому Д. Коротченка; наркомом освіти став Гр. Хоменко, політичне ніщо, про якого ледве чи хтось чув до того — і після того. "Реорганізація" скінчилася, коли на XIV з'їзді КП(б)У — у червні 1938 року — вибрано новий ЦК.

Не тяжко уявити, як впливали ці події, непевність самого існування України, на становище української мови в містах, на її активне вживання. Терор 1937-1938 років був набагато страшнішим, ніж терор попередніх років 1933-1934. Цілковита непевність та розгубленість, що йшли поруч з терором, діяли як могутній додатковий фактор. Якщо могли ще бути сумніви щодо нового політичного напряму, два заходи виявили політику Хрущова ще до його "обрання". 1 січня 1938 року орган ЦК КП(б)У, щоденна газета "Комуніст", що виходила українською мовою з 1926 р., одержав молодшу посестру — російськомовну "Советскую Украину". Це було рівнозначне тому, що партія визнала на радянській Україні російську мову рівноправною з українською. Якщо шукати якоїсь специфічної події, що могла б свідчити про кінець українізації, то саме цей захід і дата вповні відповідні. Вона приблизно збігається з датою ліквідації в партії українських елементів старого гарту: колишніх боротьбістів, включно з П. Любченком та А. Хвилею, і ще дореволюційних українців-більшовиків, разом із В. Затонським та Гр. Петровським. (Останній вижив, але в Росії і на більше, ніж скромній посаді).

Далекосяжні практичні наслідки ховав у собі другий захід, постанова Раднаркому з 20 квітня 1938 року про обов'язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах, починаючи з другої кляси; від чотирьох до п'яти годин тижнево мали бути виділені на цей предмет (Майстренко 160). Досі навчання російської мови починалося з третьої кляси і відбувалося по дві-чотири години тижнево (Сірополко 48). У червні 1938 року XIV з'їзд КП(б)У наголошував "... необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також у вузах". У світлі, мовляв, загрози "відрив[у] радянської України від Союзу Радянських Соціялістичних Республік" ("Резолюції" 601 і далі).[64]

64. Часто цитована фраза Хрущова — "Тепер всі вчитимуть російську мову" ("Правда" з 16 червня 1938 р.) — двозначна: неясно, якою, мовляв, писали Ленін і Сталін.

Старі пропаґандивні гасла або достосовано до нової лінії, або замінено на інші. Деякі з них приходили безпосередньо з Москви, інші — через Київ. Так у Постишевську еру було поширене гасло, що закликало не допускати до виникнення штучних бар'єрів між українською й російською націями й культурами. Тепер безнастанно повторювали, що Україна є невід'ємною частиною Радянського Союзу, що дружба радянських народів вічна і що велика російська культура благотворно впливає на всі інші (Костюк 1960, 140; "Нариси" 428). Такий підхід перенесено й на історію. Правда, основне положення про те, що українська нація (так само, як і білоруська) виникла щойно після татарської навали XIII століття, а до того існувала єдина і неподільна "староруська народність", спільний предок українців, білорусів і росіян, остаточно зформульовано пізніше, аж по Другій світовій війні. Але ще в серпні 1934 року від радянських істориків вимагали, щоб вони створили "такий підручник історії СРСР, де б історія Великоросії не відривалася від історії інших народів СРСР" (И. Сталин, А. Жданов, С. Киров, "Замечание по поводу конспекта учебника по историии СССР". — "К изучению" 24). На ділі це означало скасування історії України (як і інших неросійських народів) і підміни її "історією СРСР", іншими словами, Росії. Такий принцип посідовно проведено в "Истории СССР, краткий курс" (перше видання 1937) під редакцією А. Шестакова, книжці, яка стала обов'язковим підручником історії по всьому Союзу. Ця новостворена "історія СРСР", що сягала, ні більш, ні менш, як півмільйона років у глибину, витиснула, особливо по школах, історію України. В концепції Сталіна-Шестакова прозирала теза, що українські культура й мова не мають глибокого історичного коріння, що вони виникли випадково як наслідок татарської навали і що вони приречені на загин.

За передвоєнної диктатури Постишева, а згодом Хрущова практична мовна політика в освіті й видавничій справі зазнала істотних змін.

В ділянці освіти починається деукраїнізація чимраз більшого числа шкіл по великих містах та промислових центрах. За Затонського школи ставали двомовними, а пізніше одномовними російськими. Хоч про це є чимало свідчень, але ілюструвати процес статистичними даними, на жаль, неможливо, бо від цього часу відомості про число українських та російських шкіл не публікуються (див., напр., гасло про освіту в "Українській радянській енциклопедії" т. 17, 412), а те, що коли-не-коли прослизало в пресу, настільки розрізнене і уривчасте, що немає змоги його перевірити. Наприклад, Хрущов у своїй доповіді на XIV з'їзді КП(б)У твердить, що в республіці працює 17.736 українських шкіл, в яких навчається 4.319 тисяч учнів ("Правда" з 16 червня 1938 р.). Напівофіційне видання Академії Наук УРСР ("Радянська Україна за 20 років", Київ 1937, ст. 98) додає, що українські школи складають 82,8 % усіх шкіл. Цифри викликають недовіру. Навіть 1930 року, в період найбільшого розмаху українізації, число українських шкіл — як уже згадувалося — було 16.162, що складало 77 %! Засекреченість даних про мову викладання (те саме стосується й до інших ділянок культури: театру, кіна, радіо, виступів партійних та державних діячів і т.д.) вказує, що деукраїнізація освіти прова-

дилася нишком і дуже поступово, а проте, додаймо, вповні послідовно і безоглядно. У вищих навчальних закладах перехід на російську мову прискорився після створення 1936 року союзно-республіканського комітету в справах вищої освіти (з 1946 року — Міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти), якому стали підлягати відповідні установи.

Статистичних даних про пожвавлення діяльности російських театрів на Україні теж нема. Однак, якщо 1933 р. відкрито "сорок нових театрів" ("Нариси" 407), то можна з певністю припустити, що з них більшість — коли не всі — були російські.

Книжкова продукція за Постишева й Хрущова йде на спад. 1930 року українською мовою видано 6.394 назви; 1933 р. — 3.472; 1936 р. — 3.232; 1937 р. — 2.566; 1938 р. — 2.159; 1939 р. — 1.895 (ЕУ 1, 977). Це складало відповідно 79, 69, 59, 52 і 43 відсотки загального числа назв книжок, виданих усіма мовами. Знов таки не буде надто ризикованим твердити, що основна маса неукраїнських книжок з'явилася російською мовою. На додаток, ще й російські книжки, друковані в Росії, довозилися на Україну вільно й необмежено. Головною причиною відносного зменшення числа українських видань була, звичайно, політика уряду. Зниження абсолютних чисел пояснити важче. Тут, очевидно, відограваля ролю і відраза читача до творів, перейнятих офіційною пропаґандою, та ще, як правило, й низького художнього рівня, і помітне зменшення самих читачів внаслідок розгрому інтеліґенції та освіченіших кіл селянства.

За Постишева число російських газет почало зростати. За Хрущова вже кожна область мала російську газету поряд української ("Нариси" 427). Якщо 1933 року вага російських газет становила 10,1 %, то на 1940 рік вона досягає 22.2 % (ЕУ 1, 993). Опріч того, велика кількість російських газет довозилася з-поза України, а деякі з них навіть друковано спеціяльним виданням на Україні (напр., "Правду"). В багатьох випадках знову виринає доукраїнізаційний двоподіл село — місто, існування якого, підмічене Д. Лебедем, так палко заперечували в Скрипникові часи. Інколи він проглядав навіть у назвах газет: "Соціялістична Харківщина" і "Харьковский рабочий" у Харкові, "Чорноморська комуна" і "Знамя коммунизма" в Одесі і т.д.

Всі згадані явища відбивали, з одного боку, політичний курс, спрямований на поступове підривання ролі української мови в житті країни, а з другого, певні настрої серед частини населення, що говорила по-українському: люди вважали непрактичним триматися мови, комунікативні функції якої дедалі вужчали, соціяльний престиж якої невпинно падав. За цих обставин дивує не те, що українська мова змушена була відступати, а те, що вона розмірно цупко трималася. Можливо, саме тут слід шукати пояснення, чому деукраїнізаційні заходи стосовано так обережно й поволі, а русифікаційні — то й зовсім таємно. Навіть лютий терор проти української інтеліґенції провадився тихцем. За винятком перших місяців Постишевської ери, про нього або зовсім не згадували, або згадували тільки побіжно. На це, безперечно, мусіло впливати також небажання збудити відгомін за межами Радянського Союзу. В кож-

ному разі головну мету Скрипникової політики — щоб нові робітники з селян, потрапивши в українські міста, зберегли свою мову — зведено нанівець. Прибулі з сіл опинялися в російськомовному оточенні, де їхня мова не була в пошані й виконувала лише найпростіші комунікаційні функції. Вони були приречені на денаціоналізацію. Ще більшою мірою це стосувалося до тих, хто піднісся на вищий щабель соціяльної драбини: техніків, адміністраторів, пропаґандистів. Повернувся давній ненормальний стан: українською мовою говорило лише село та інтеліґенція гуманітарного профілю.

Політичний курс тридцятих років сильно вплинув і на внутрішній розвиток української мови. Ніколи досі мова не зазнавала такої суворої реґляментації. Великою мірою це був прояв загальної для всіх ділянок життя тенденції того часу до централізації й однотипости; частково відограли ролю настанови років українізації, коли впроваджувано сувору упорядкованість правопису (в широкому розумінні, включаючи морфологію й ортоепію), термінології, синтакси й лексики. Ця тенденція нормалізаторів української мови Скрипникової доби, але тепер їхні засади обернено проти них самих.

На процесі "Спілки визволення України" С. Єфремов, коли йому закинули "шкідництво на мовному фронті", слушно відповів: "Я гадаю, що взагалі шкідництво таке просто фактично неможливе через те, що коли шкідник затоплює шахту, він своєї візитної карточки не залишає, а тут, як чоловік складає словника, він ставить своє ім'я... Кожний, хто пише, хоче, щоб його читали якомога найширші кола. На мою думку, тут неможливе шкідництво" (Цит. з: Смаль-Стоцький 102 і далі). Не зважаючи на це, обвинувачення мовників двадцятих років в шкідництві повторювано до відрази.

Кампанія проти "шкідників" шаленіла понад два роки. Не лише мовознавці, а й політики брали в ній участь, включно з Постишевим, Затонським і найактивнішим з усіх Хвилею, що забирав голос понад десять разів. Сиґналом до наступу була стаття Наума Кагановича "Проти "народництва" в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)", вміщена в першому числі "Прапора марксизму" за 1930 рік. Журнал був органом ВУАМЛІНу, партійної інституції, що протиставляла себе приборканій, але все ще неблагонадійній Академії Наук в Києві. Єврей з походження, росіянин культурою, автор корисної розвідки з історії активних дієприкметників у російській мові, єдиної його наукової праці, Н. Каганович присвятився питанням українського пуризму ще в той час, коли за спиною мовознавців стояв Скрипник, хоч його становище на Україні виглядало тоді ще ніби стійким і певним. У названій статті Каганович виступає ще з позицій, в головному близьких до позицій Синявського та інших представників протиетнографічного напряму, але в набагато гострішому тоні і з апеляцією до так званого марксизму в мовознавстві. Каганович писав:

> Для лінґвіста, а надто соціолога, марксиста, очевидно, що такий шлях [рекомендований Курило й Сулимою] неможливий. Гасло "назад до народньої мови" по суті консервативне й шкідливе.

І він кінчає:

> Ця мова [українська літературна мова майбутнього] буде створена, звичайно, на ґрунті так званої "народньої" мови, та остання правитиме тільки за ґрунт, та ні в якому разі за всю будівлю. Ця будівля, ця справжня літературна мова являтиме синтез різноманітних елементів. Для цієї мови поживні й народні елементи, і "язичіє" [мова москофілів у Галичині], і газетна журнальна мова тощо. Такий є шлях усіх мов. Отакий є шлях і української мови (63,64).

Не згадуючи прямо російської мови — тоді це не було ще прийняте — Каганович у суті речі обстоював звичні йому форми російської літературної мови під виглядом протесту проти максималізму "народників".

Кілька місяців пізніше у тому ж "Прапорі марксизму" (1930,3) надруковано статтю того ж автора під невинним заголовком "Кілька слів про словники". Спрямована проти Академічного словника, стаття побіжно нападає також на термінологічний словник з механіки. Каганович мав рацію, коли говорив, що Академічний словник спирається на дореволюційні джерела й нерідко нехтує нові слова радянського періоду та що деякі нові слова доби українізації є "псевдонауковими сурсґатами" (124). Тон статті в порівнянні до пізніших писань самого Кагановича та до виступів його протектора Хвилі чи його підлеглих сприймається радше як стриманий. Одначе в тексті знаходимо два вирази явно доносицького характеру: "наукове шкідництво" (124) і "українське буржуазно-націоналъне [sic] хуторянство" (126). Останнє слово, вжите як синонім до *куркульства,* було в обставинах того часу серйозним політичним обвинуваченням.

За яких два-три роки, коли "викриття" Скрипника й українських мовознавців потрапить на порядок денний, смілива вилазка молодого героя відкриє перед ним двері до блискавичної кар'єри. Зненацька він опиниться на чолі підтримуваного владою походу проти пуристів, стане директором Інституту мовознавства в Києві, головним редактором новозаснованого журналу "Мовознавство", членом-кореспондентом Академії Наук (травень 1934. Полонська 2,32), іншими словами — диктатором у ділянці української мови. А 1937 р. його заарештують і розстріляють. Правда, після падіння Скрипника спокійний, здебільша витриманий у стилі наукового обговорення тон політичного дебюту Кагановича видавався занадто м'яким. Тому автор вдається до самокритики, картає себе за недостатність (але не за невідповідність) підходу в 1930 році. Він тепер визнає, що мусів би говорити не про "народництво", а про аґресивний буржуазний націоналізм і що повинен був починати не дискусію, а просто погром.

Так з'являється третя стаття Кагановича в журналі "За марксо-ленінську критику" (1933,10) з відповідним заголовком "Мовна теорія українського буржуазного націоналізму". Тепер автор твердить, що представники етнографічної школи в українському мовознавстві — Курило, Тимченко та ін. — "продовжували традиції СВУ" (37), що слово *народ* у їхньому розумінні рівнозначне слову *куркульство* (у чому, на превелике диво, вони нібито йдуть слідом

Потебні й Фосслера — 34, 32), а праця Смеречинського — "розгорнена атака клясового ворога на розвиток української літературної мови, що відбувається під керівництвом партії за вказівками Леніна і Сталіна" (39). Нападові на "буржуазний націоналізм" надано форми справжнього обвинувального акту з переліком сімох пунктів: 1) відкидання неологізмів революційної епохи; 2) відкидання "інтернаціональних" слів; 3) відкидання мовних складників, спільних з іншими мовами інших радянських республік, особливо російською; 4) намагання прищепити мовні складники клясово ворожого характеру; 5) намагання через мову розповсюдити февдальну й буржуазну ідеологію; 6) намагання запровадити штучні новотвори; 7) викривлене тлумачення багатьох понять, зокрема політичних, економічних тощо.

Безпосереднім приводом до третьої статті Кагановича був збірник "На мовознавчому фронті", виданий в Києві 1931 року. Це була перша публікація Інституту мовознавства Академії Наук, створеного 7 березня 1930 року замість Інституту української наукової мови та різних мовознавчих секцій і комісій Академії ("Вісті ВУАН" 1930, 2, ст. 1 і далі). Директором Інституту і редактором збірника був Г. Ткаченко, член партії. Переважна частина статтів збірника була присвячена критиці попередньої роботи Академії в ділянці мовознавства з позиції нових політичних вимог (і фразеології, як видно з самої назви видання).

"Програма" Ткаченка мало чим відрізнялася від "програми" Кагановича. Як подано у "Вістях ВУАН" (1930, 4) Ткаченко писав:

> Пролетаріят, забравши на Україні владу до своїх рук, приніс із собою й свою мову, свою фонетку, лексику, фразеологію. Широко користуючись з надбань попередніх кляс, пролетаріят, починаючи з правопису, розуміння окремих слів, — усе пристосовує до своїх потреб, до потреб найширших мас трудящих (ст. 12).

Звідси його обіцянка, що Інститут мовознавства "на заводах перед робітничою масою [...] періодично даватиме звідомлення про свою роботу" (ст. 16). Ткаченкову програму, одначе, тепер визнано помилковою (отже, буржуазно-націоналістичною за фразеологією того часу), бо його критиці, як говориться, бракувало гостроти, а в нього самого не вистачало відваги вигнати з Академії старих мовознавців та знищити їхні праці. У згаданій декларації Ткаченко говорив про потребу "відібрати з старого складу мовознавчих установ тих, що мають кращу кваліфікацію та щиро беруться будувати радянську науку" (ст. 17). Відповідно до такої постави надруковані томи (1-3) Академічного словника рецензували О. Курило (т. 2), В. Якимів, М. Калинович та О. Синявський, а дослідження з діялектології — Курило. Також, відкидаючи погляди Смеречинського, Ткаченко вважав його книжку з синтакси корисною збіркою матеріялів. Такий підхід і такі співробітники викликали безоглядний гнів Кагановича. Він бажав — як того бажала партія — всю роботу мовознавців при Академії спаплюжити й викинути геть, усіх співробітників звільнити й ліквідувати (що тоді зрештою й трапилося).

Третя стаття Кагановича, на відміну від двох перших, не була вже ізольованим голосом зухвальця. Вона була частиною вміло організованого фронтального наступу проти "націоналізму" й "шкідництва" в мовознавстві. Якщо оминути брутальну лайку виступів Постишева, то кампанію на трохи вищому професійному рівні розпочав Хвиля статтею в "Комуністі" з 4 квітня 1933 року "За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури" (передрукована в "Мовознавстві" 1934, 1). 25 квітня 1933 р. при Наркомосі створено Комісію для перегляду роботи "на мовному фронті" під головуванням Хвилі. (Дві резолюції Комісії — одна загального характеру, друга присвячена термінології — надруковані в "Мовознавстві" 1934, 1, ст. 15-21). Два дні пізніше, 27 квітня, у "Правді" з'явилася далеко не професійна кореспонденція якогось Бор. Левіна з Києва "Так орудували буржуазні націоналісти", яка безоглядно нападала на "групу петлюрівської інтеліґенції... Олену Курило, проф. Тимченка, Драй-Хмару, Шелудька та інших", які діяли, мовляв, "в зоологічній ненависті до всього, що прийшло з російської мови". Відповідальність за це кореспондент "Правди" покладав на нового дириектора Інституту: "Це під крильцем комуніста Ткаченка зібралася буржуазно-націоналістична група". Протягом того самого 1933 року Хвиля оголосив ще одну статтю: "На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті" (в "За марксо-ленінську критику", ч. 7) і видав книжку "Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті" (Харків). З 1934 року кампанію перебирає "Мовознавство", новозаснований орган (піврічник) Інституту мовознавства; до п'ятого числа його редактором був П. Мустяца (молдаванин), з п'ятого Н. Каганович (Г. Ткаченко зник безслідно). Після редакційного звернення перше число відкривалося передруком статті Хвилі, двома резолюціями Комісії при Наркомосі та статтею Ст. Василевського "Добити ворога", тон і спрямованість якої мало чим відрізнялися від статті Хвилі.

І Хвиля, і його Комісія, і Василевський радили ті самі практичні заходи: провести чистку серед мовознавців і в мовознавчих установах; вилучити з ужитку всі праці "буржуазних мовознавців" у ділянці термінології, лексикографії й синтакси; переглянути правопис; підготувати нові словники, загальні й термінологічні. Головну хибу дотеперішньої роботи Хвиля вбачає в тому, що "особливо велику шкідницьку роботу провели українські націоналісти на мовному фронті, намагаючись відірвати розвиток української мови від мови російської" ("Знищити...", 4). Основний удар був спрямований проти представників етнографічної школи в українському мовознавстві: Курило, Тимченка, Смеречинського й Шелудька, а також Сулими, яких названо "посіпаками буржуазії в її боротьбі проти пролетарської революції", які плекають "фашистсько-інтервенціоністські пляни" (Василевський 29, 36), але згадано й багатьох інших. (Дивись довгий список "шкідників" у "Мовознавстві" (2, 41), до якого потрапили й деякі представники поміркованого напряму: О. Синявський, Л. Булаховський. Список склали П. Горецький та І. Кириченко). Хоч закиди були безглуздими, але спростувати їх не було змоги. Обвичнуваченим не дозволялося прилюдно виступити в самообороні, а ті їхні праці, що мали б бути об'єктом оборони, негайно вилучувано з ужитку. Вчених, не оголошуючи, звіль-

няли з роботи, заарештовували і, дуже часто, розстрілювали. Редакційний вступ до "Мовознавства" закликав лінґвістів "раз назавжди покінчити з старими буржуазними філологічними традиціями в праці і вийти з кабінетів на заводи, в цехи, на колгоспні лани". Ближче до фаху був закид наміру впровадити у широкий вжиток те, що названо льокалізмами, реґіоналізмами, архаїзмами та невдалими неологізмами (Резолюції НКО, "Мовознавство" 1, 18).

За статтями загального характеру, де закликалося нещадно викорінювати зло, ішли статті конкретнішого змісту. П. Горецький обстоював наростки *-нн(я), —тт(я),* і *-к(а)* у віддієслівних іменниках; *-чик* і *-щик* у назвах дійових осіб; *-видний* у прикметниках з ознакою подібности; *-ир-* в запозичених дієсловах, — з яких усі, крім перших двох, перенесено з російської мови ("Мовознавство" 1, 37-57). Г. Сабалдир виступав проти архаїчних синтаксичних конструкцій, які пропонував відновити Смеречинський ("Мовознавство" 1, 53-67). Д. Дрінов пропонував уживати деякі географічні назви в російській формі ("Мовознавство" 5, 43-51). О. Бабенко домагався того самого для фізичної термінології ("Мовознавство" 5, 53-57). Частина статтів була присвячена критиці мови окремих письменників або, щоб показати, як не треба писати (В. Бабак про Остапа Вишню в "Мовознавстві" 3-4, 49-60; Каганович про переклади Ленінових творів, там таки, 9-24), або, навпаки, щоб піднести "пролетарського письменника" (В. Масальський про І. Кириленка, там таки, 25-47). Інститут мовознавства випустив у тому самому дусі кілька брошур, "викриваючи буржуазний націоналізм" (напр., Н. Солодкий — "Із спостережень над синтаксою сучасної української газетної мови"; К. Німчинов — "Проти націоналістичного шкідництва в синтаксі української літературної мови", обидві в Харкові 1934), і невелику збірку статтей ("За якість художньої мови", Харків 1934, 94 ст.) Кагановича, О. Фінкеля, М. Тетієвського, О. Матвієнка про мову декотрих "пролетарських" письменників (Микитенка, Корнійчука, Головка, книжок для дітей). Одночасно громили істориків української мови й етимологів, розправлялися з "буржуазним націоналізмом" в мові молдавській і в мовах тюркських, але ці питання виходять за межі цієї праці.

Теоретичний рівень тодішніх виступів був низький. Вони нічим не збагатили загальне мовознавство. Єдиними істотним пунктом у них було намагання наблизити українську мову до російської, але це справа політична, не наукова. На додаток ще й сама ціль критичних сальв, етнографічна школа двадцятих років, не була сильна в теорії. Її напрям визначило романтично-емоційне та народницько-патріотичне наставлення; воно заступало послідовну філософію чи теорію, а це не давало ґрунту для теоретичних дискусій. Єдина спроба такої дискусії — у статті О. Фінкеля "Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння" ("Мовознавство" 2), скерованій головне проти Т. Секунди й Ф. Калиновича, — не склала іспиту в теоретичній частині. Згадавши теорію Гумбольдта й Потебні про внутрішню форму слів (69), Фінкель пробує довести, що терміни без виразної внутрішньої форми мають перевагу, бо вільні від зайвих асоціяцій (70). Це питання спірне, але автор навіть не зумів його правильно поставити. В дійсності як етимологічно прозорі, так і етимологічно непрозорі терміни

мають і переваги і вади. Звичайно, одначе, коли слово стає терміном, воно розриває свої етимологічні зв'язки. Так *комету* по-словінськи називають *repatica* (від *rep* — "хвіст"), але ледве чи астроном, вживаючи слова, згадує про котячі й собачі хвости. Коли угорець називає *етнографію neprajz* (від *пер* — "народ" і *rajz* — "опис"), що буквально означає "опис народу", то "конкретність" слова не перешкодить цьому мовцеві бути добрим ученим. У Фінкелевій статті наведено деякі порівняння з чеською й польською мовами, але вони вихоплені з праці Секунди й не систематизовані, випадкові. Зовсім не згадуються термінологічні проблеми в таких країнах як Латвія, Литва, Фінляндія, Югославія, Індія, арабські країни тощо. Раз-по-раз автор зривається з наукового тону і впадає в дешевий журналізм, що межує з політичним доносом.

Навіть кількісно писання такого типу не були великі. Мабуть, якби зібрати докупи все написане, то вийшла б одна книжка звичайного розміру. Але ці виступи передруковувала кожна газета, кожен журнал, їх видавали масовими накладами, їх безнастанно цитували, на них безперестанку посилалися. Так творилася гнітюча, задушлива атмосфера.

У своїй позитивній програмі "Мовознавство" орієнтувалося на марризм. Але оскільки послідовників теорії Марра на Україні не було, навіть сам Каганович до них не належав, то прогалину заповнювали переклади з російських марристів. Єдиною спробою ориґінальної роботи була слабенька доповідь В. Бабака на конференції молодих учених "Про деякі питання історичного розвитку української мови" ("Вісті АН Укр.РСР" 1936, 1, 185-195). Та ще 1935 року Інститут мовознавства опублікував антологію Маррових текстів "Нариси з основ нового вчення про мову", що її уклали М. Сугак та І. Зборовський, не додавши нічого власного. Низький рівень перших п'ятьох чисел "Мовознавства" найкраще можуть проілюструвати статистичні дані. Якщо поділити вміщений матеріял на три категорії: політичні доноси, теорія Марра й наукові розвідки, то виявиться, що першій приділено 333 сторінки, другій — 74, а третій — 37 (хроніку і списки фахових термінів не враховуємо). Оскільки за керівництва Кагановича наукові книжки не друкувалися, а "Мовознавство" було єдиним органом, де мовознавці могли вмістити свої праці,[65] то не буде жад-

65. Кілька брошур, спрямованих проти націоналізму в мовознавстві (Солодкого та інших, згаданих вище), не відрізнялися ні тоном, ні науковим рівнем від статтей у "Мовознавстві". Своєрідним був збірничок "Мова робітника" під редакцією Н. Кагановича (автори: Каганович, Л. Догадько, В. Невзорова, З. Веселовська й І. Журба). Це поверхові спостереження мови начебто робітників харківського Паротягобудівельного заводу. Там, де увагу скупчено на українській мові, а не на загальних проблемах мови в Союзі, можна припустити, що зібрані дані в дійсності мали за основу мову тих селян, що в ті роки масово прибували на виробництва (щось на зразок "призову робітників-ударників у літературу, як його описує В. Гришко в журналі "Сучасність" 1980, 2, 70-95). 64-сторінковий збірничок не освітлює рис, притаманних мові робітництва на Україні. Риси ті не уклалися б у радянську ідеологічну схему, де пролетаріятові приділено провідну ролю в політичному й культурному житті.

ним перебільшенням сказати, що розвиток мовознавства на Україні цілковито загальмовано.

Без сумніву, Хвиля вважав перегляд правопису за найнагальніше й найважливіше завдання. Його виконано в дуже короткий час. У відміну від попереднього новий правопис прилюдно не обговорювали, тільки Хвиля зробив з цього приводу кілька заяв. Хто переглядав правопис, не відомо. Найімовірніше це був Каганович. Газети й інші видання перейшли на новий правопис негайно — у травні 1933 року, — ще до його публікації і непідготовані читачі опинилися перед доконаним фактом. Вражені викладачі й студенти раптом виявили, що правила, яких вони дотримувалися, не дійсні, а які дійсні, — не знати. Спочатку правила опублікували в малопоширеному журналі "Політехнічна освіта" 1933, 6 (див. Гольденберг і Королевич 180). Окремою книжкою вони з'явилися наприкінці 1933 року: "Український правопис".[66]

Як каже Хвиля ("За марксо-ленінську критику" 1933, 7, 18), у старий правопис внесено 126 поправок, багато з них суттєвих, а розділ про чужі слова переписано в цілості. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської мови. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з *-и* на *-і (радості, солі)*. Такі форми зустрічаються переважно в південно-східних діялектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови. В деяких випадках запроваджено форми, яких немає в жадному більшому діялекті (напр., *імені* в родовому однини замість *імени*, як було). Прикметники, творені наростками *-ськ-, -зьк-, -цьк-* так підтягнено до російських норм, що неможливо було зформулювати правило на українській основі. Сказано тільки, що слід дотримуватись "узвичаєної" вимови, а що ця вимова не українська, а російська, промовчано.

Правопис іншомовних слів майже повністю змінено на російський. Літеру ґ усунено цілком, так що, скажімо, Goethe перетворився на Гете. Правило, коли писати *л* чи *ль,* скопійовано з російського з усіма непослідовностями, зумовленими історичними впливами (Ісландія, але Фінляндія). Як згадано в попередньому розділі, на центрально-східній Україні позичені слова потрапляли до мови переважно в їхній російській формі, отже для мовців тієї — більшої — частини країни це була бажана іновація (чи радше повернення до старої практики). Але для західних українців, що здебільша засвоювали чужі слова в польській формі, це означало цілковите відкинення їхньої мовної традиції. На радянській Україні в ті роки розпалювано ворожнечу до всього галицького. Так Всеукраїнську Академію Наук перейменовано на просто Українську і всіх академіків галичан з неї виключено (див. розділ 6). Галичан, що жили в

66. Сьогодні це видання мені неприступне. Радянські бібліографії його не подають, можливо, через передмову Хвилі, а подають тільки наступне видання 1936 р., що, здається, не мало істотних змін. Хвиля в СРСР належить до категорії неіснуючих осіб. Див., напр., Гольденберг, Королевич 181; "Славянское языкознание" 1, 267.

УРСР, майже без винятку заарештовано й фізично знищено. Хвиля ("За марксо-ленінську критику" 1933, 7, 21) заходить так далеко, що обвинувачує "галицьку мову" (!) в тому, що вона просякнена чужими елементами, зокрема є в ній "багато впливів польської буржуазної культури".

Але новий правопис сягав далі, ніж це виправдувала мовна традиція будь-яких земель України. Навіть для тих слів, що мали форму, відмінну від російської ще до змін 1928-1929 рр., наприклад, *хемія, лямпа,* впроваджено російську форму, і тепер вони стали *хімія, лампа.* Хоч визнаючи наявність звука *ґ* у вимові деяких українських слів (звуконаслідуваннях, зукраїнізованих середньовічних запозиченнях), Хвиля ("Знищити..." 69) викинув літеру *ґ* з української абетки. (Здається, до цього його спонукав Постишев). У кінцевому наслідку поспіль запроваджено або повну ідентичність українських і російських форм, або відповідність у відношенні один до одного. Єдиним істотним винятком було збереження узвичаєного так званого "правила дев'ятки". (Це правило вимагає, щоб після дев'ятьох літер — *д, т, з, с, ц, ж, ш, ч, р* — перед приголосною західноевропейське *і* передавати українським *и,* а в решті випадків як *і.*Правило є в первісному правописі 1919 року, див. параграф 10). Загалом не набереться, мабуть, і десятка іншомовних слів, що зберегли звичну українську форму, як от *адреса, пошта, Европа,* тоді як по-російськи *адрес, почта, Европа* ([Jevropa]).

Щодо лексикографії, то новий Інститут мовознавства одержав завдання підготувати заміну Академічному російсько-українському словникові та всім вилученим тепер з ужитку термінологічним словникам. У хроніці "Мовознавства" час-від-часу згадувалося про роботу над новими словниками, їх мало з'явитися одинадцять (2, 143; 3-4, 165). І мали вони бути не тільки російсько-українські, а й англійсько-, французько- та німецько-українські. Жаден з них не з'явився. З термінології за Кагановича друкувалися лише так звані "термінологічні бюлетені", тобто списки українських відповідників до найрозповсюдженіших російських термінів, і коротенькі словнички для шкільного вжитку. Термінологічних бюлетенів протягом 1934-1935 рр. вийшло п'ять (з ботаніки, математики, фізики, технології і медицини), їхні розміри коливалися від 24 до 82 сторінок, приблизно п'яту частину об'єму заповнювали теоретичні вступи, спрямовані проти "буржуазних націоналістів". Шкільних словничків за той самий час видано десять (з біології, ботаніки, географії, математики [два], хемії, анатомії, природознавства, зоології), мали вони від 35 до 212 сторінок. Єдиним термінологічним словником дещо вищого рівня був "Словник медичної термінології" (1936), на 220 сторінок.

Брак словникових видань завжди є безсумнівною ознакою, що мову придушено. У часи Хвилі, опріч словників, бракувало теж монографій і посібників з української мови для дорослих. Крім "Порадника з українського правопису та пунктуації" О. Бондаренка і Й. Кудрицького, не видано нічого.

Обіцяний в заміну старого загальний Академічний словник не з'явився. Інститут мовознавства спромігся лише на "Російсько-український словник" С. Василевського та Є. Рудницького, за редакцією Василевського і П. Мустяци (Київ

1937). Цей словник аж ніяк не відповідав вимогам, які ставлять до академічних словників. Розмір його обмежений — 890 сторінок малого формату, розмежування значень слів недостатнє, фразеологія подана скупо, а посилань на джерела немає, отже вибір слів довільний. Ясно, що упорядники дбали насамперед за те, щоб викинути всі "клясово ворожі" слова, а включити всі слова "революційні" і так оминути можливість закиду в "українському буржуазному націоналізмі": де тільки можна, вони вибирали (або запроваджували) слова, близькі до російських, і пропускали синоніми, що могли такому виборові перешкоджати. Це було тим легше, що впорядники взагалі не виявляли замилування до синонімів, щоб не творилося враження, що українська мова може бути багатша на слова й семантичні відтінки, ніж російська. Чимало слів живцем перенесено з російської мови, надавши їм тільки відповідної фонетичної форми, напр., *грузовик, чужак, пригород, рисистий;* часто з кількох синонімів подано лише ближчий до російського слова, напр., *двор — двір (*немає *подвір'я, обійстя*); коли двом російським словам *рыбак* і *рыболов* в українській мові однаково відповідає *рибалка,* то упорядники залишають його відповідником до *рыбак,* а для перекладу *рыболов* запроваджують в українську частину словника суто російське слово *риболов.*

Отже, словник майже ідеально відповідав ідеологічним вимогам. Хибою словника показалось одначе те, що він побачив світ у невідповідний час. Його поява збіглася в часі з падінням Постишева і новою хвилею терору, яка поглинула голову Ради Народних Комісарів П. Любченка, керівників Народного комісаряту освіти В. Затонського і А. Хвилю, а тепер мала поглинути їхніх помічників і поплічників. Наум Каганович теж підпав під хвилю нищення так само, як багато "пролетарських" письменників, яких він підносив, як от І. Микитенко, І. Кириленко та інші. Треба було ще і ще козлів відпущення. І словник став одним з них. Московська "Правда" відрядила до Києва спеціяльних кореспондентів Т. Лільченка та Д. Вадімова. Вони дістали спеціяльне завдання виявляти й викривати український націоналізм у Комуністичній партії України і навколо неї. Кампанія, яку 1933 року інсценізував був Андрій Хвиля, тепер повторювалася, але цього разу, 1937 року, її вістря було спрямоване проти нього, А. Хвилі. Лільченко й Вадімов вислали кореспонденцію про український націоналізм, який нібито безперешкодно розпаношувався в українських музеях ("Правда", 25 вересня 1937 р.), а далі вони виявили цей таки націоналізм у київській опері ("Правда", 4 січня 1938 р.). Між цими двома кореспонденціями, 4 жовтня 1937 р., в "Правді" був опублікований допис, спрямований проти Інституту мовознавства, приводом до якого став саме "Російсько-український словник" 1937 р. Цей допис з'явився з підписом *Н. Кошевой,* правдоподібно псевдонім (і невідомо, чи під ним не ховалися ті самі Лільченко й Вадімов).

Допис Кошевого з'явився під назвою "Как "очищали" украинский язык". Можна думати, що напад на словник був тільки приводом для загального нападу на Інститут мовознавства. Але оскільки наукова продукція інституту майже дорівнювала нулеві й оскільки Кошевой, явно, розумівся аж надто мало в

мовознавстві, а свіжо виданий словник був на похваті, саме він опинився під зосередженим вогнем. Репортер писав: "Українські націоналісти доклали чимало зусиль до того, щоб відірвати українську культуру від братньої російської культури і орієнтувати український народ на капіталістичний Захід, на фашистську Німеччину"; "... ворог народу Хвиля всі свої зусилля спрямував на те, щоб боротися з так званими "русизмами", під якими часто розумілися зовсім законні та потрібні українські слова... Ця лінія Хвилі стала при підтримці ворогів народу Любченка, Попова та Кіллерога офіційною. Чотири роки "вичищували" таким чином українську мову". (Кошевой явно не був поінформований про кампанію 1933 року і про "націоналізм" двадцятих років; на його думку, націоналізм почався 1933 року з Хвилею!).

Фактичного матеріялу, що мав би свідчити про націоналізм у словнику, кореспонденція подає дуже мало. Словник перекладав російські слова *управлять, верховный, батрак, торгаш, благодушие, злонравный, гонка, старейшина, лом, глыба, сюртук, луговой* і *служебные часы* українськими *керувати, найвищий, наймит, крамар, безжурність* і *безтурботність, непутящий, гонитва, найстаріший, брухт, брила, сурдут, лучний* і *урядові години.* Кореспондент "Правди" жадав, щоб відповідні російські слова фігурували також в українській частині відповідних словникових гнізд. Другим закидом проти словника було те, що (ідучи за офіційно затвердженим правописом) словник дозволяв відміняти слова *бюро, депо* і почасти *радіо* (в орудному відмінку однини), що Кошевой називає "грубейшая вульгаризация". (У російській літературній мові ці слова невідмінні). Таким способом Хвиля і впорядники словника, каже нам Кошевой, прокладали шлях німецькій військовій інтервенції.

Обвинувачення були такі безглузді, що працівники Інституту мовознавства на чолі з Мустяцою (очевидно, Кагановича там уже не було) наважилися в чемній формі відкинути їх, випадок винятковий у ті дні. Єдине, що вони визнали, це те, що слово *верховный* мало бути допущене також в українській мові. Суть питання полягала в тому, що до 1936-1937 року це слово в російській мові вживалося в словосполученні *верховный суд,* а це словосполучення в загальній практиці по-українськи віддавано як *найвищий суд.* Конституція 1936-1937 років запровадила новий урядовий орган, рос. *верховный совет,* і цю назву по-українськи віддано як *верховна рада.* У своїх виправданнях Мустяца і його співробітники стверджували, що словник був уже надрукований, коли з'явилася ця назва, і обіцяли виправити це відставання в наступному виданні словника.

Непогодження з "Правдою" в будь-чому було тоді нечуваною річчю. У числі з 29 грудня 1937 р. *Д. Вадімов,* уже під своїм ім'ям, відповів кореспонденцією "Русско-украинский словарь и его составители". Він повторив закид свого попередника (чи alter ego?) Кошевого: "За вказівкою фашистських агентів Любченка та Хвилі буржуазні націоналісти витравлювали зі словника всяке [! — *Ю. Ш.*] слово, хоч трохи схоже на російське, інтернаціональні терміни, на-

повнивши словник ворожою нісенітницею". Упорядників словника названо "бандою шпигунів, що окопалася в Інституті мовознавства". Судячи з речення: "Більшість упорядників словника викрито як запеклих буржуазних націоналістів, зрадників батьківщини", слід думати, що впорядники і редактори словника в цей час уже були ув'язнені.

Словник був вилучений з обігу в книгарнях і книгозбірнях.

Десь у той самий час "Комуніст" започаткував напади на "Український правопис" Хвилі. Відшукати антиросійський дух у правописі було ще складніше, ніж у словнику. Фактичні закиди зводилися до написання слова *Европа* (мало б бути *Європа,* в погодженні з російською вимовою) і до правила про утворення складених слів типу *двоповерховий, триступневий,* що мали б починатися, на зразок російських, першим членом у формі *двох-, трьох-* (рос. *двух-, трёх-).* Решту статті заповнили відомі загальники про шпигунів, фашизм, інтервенцію і т.п.

На цей час Інститут мовознавства був розгромлений, його співробітники, майже без винятку, заарештовані й заслані в табори примусової праці, або знищені, "Мовознавство" перестало виходити. Ситуація в мовознавстві нагадувала ситуацію в колах політичного керівництва України, описану раніше.

Тут варто відхилитися від теми і сказати кілька слів про штати мовознавчих інституцій Академії. Після великої чистки 1929 року, коли готувався процес "Спілки визволення України", лише горстку співробітників Інституту української наукової мови, що зостались на волі, прийнято до Інституту мовознавства, який заступив зліквідовану установу. Ніхто з них не пережив чистки 1933 року. Новий персонал Інститут мовознавства зметено в 1937-1938 роках, з усього складу лишилося двоє: І. Губаржевський і І. Кириченко. Єдине ймення, що згадується у всі три періоди — П. Горецький. Але і цьому не можна вірити. Горецького заарештовано десь коло 1932 року, і довгий час він не міг працювати як науковець. (Список співробітників Інституту подає Полонська 2, 169 і далі. На жаль, подані там відомості часто непевні). Тяглість розвитку українського мовознавства перервано.

Не було тепер нікого — в буквальному розумінні, — хто міг би переглянути правопис Хвилі. А мова мусіла бути "очищена" від "націоналістичних перекручень" Хвилі й Кагановича. За таких обставин ініціятиву перебрали на себе редактори мови партійних видань. Про цю практику, скільки відомо, не згадує жадне офіційне джерело, але авторові доводилося бачити списки заборонених слів, що виходили від редакторів мови газети "Комуніст". Списки розсилано до всіх періодичних видань, а, можливо, і на інші адреси. Вони складалися з двох стовпчиків. Над першим стояло: "Слова, яких не вживати". У другій колонці давалися замінники: "Слова, яких уживати". Нема що й казати: слова з другого стовпчика були набагато ближчі до російської мови, ніж слова з першого. Ці списки ніколи не були друковані, але вони мали силу закону. Другим джерелом інформації про мовні норми були офіційні видання, зокрема офіційно апробований переклад "Краткого курса истории ВКП(б)". Російський текст цієї книжки схвалив, а частково і написав Сталін, а невідо-

мий автор (чи автори) українського перекладу дотримувались оригіналу, наскільки було можливо. Інструкції про те, як виправляти мову, друкувалися тільки в виняткових випадках. Так Гольденберг і Королевич (246) згадують "Мовний бюлетень" (Київ) 1936, 1, складений на основі українських перекладів Ленінових творів (мені неприступний). Переважно такі інструкції розмножувалися на гектографі.

Хаос у мові сильно впливав на школи. Вчителі були вкрай збентежені й налякані, учні розгублені. Не триматися нового курсу було злочином, а утриматися не було як, бо бракувало інструкцій. Складалося враження, що несталість взагалі притаманна українській мові, адже в російській мові нічого подібного не відбувалося, навпаки, вона суворо зберігала нормативність. Престиж української мови, і так уже невисокий упав ще нижче.

З появою Хрущова й припиненням масового терору становище почало стабілізуватися. Наче символічно, до Інституту мовознавства призначають нового директора. Правда, М. Калинович не був спеціялістом з української мови, його фах був санскрит і романські мови, але бодай він був учений, а не партійний діяч. Та й Хрущова передусім цікавив порядок, а не плекання української мови й культури. Деякі посутні зміни стали відчутними трохи пізніше, по окупації Галичини й західної Волині у вересні 1939 р., коли ці землі офіційно приєднано до СРСР, а тим самим до Української РСР (за винятком Берестя, що відійшло до Білоруси). 1940 року окупація захопила й Буковину.

Пригадуючи небезпечні наслідки царської політики русифікації в Першу світову війну, уряд СРСР волів грати на патріотичних, тобто українських (і антипольських) почуттях населення Західної України. Тому треба було створити враження, що за українську культуру й мову дбають і на "старій" радянській Україні, що вони там квітнуть. Полегші носили поверховий, радше символічний характер, ніхто не збирався справді спиняти русифікацію, проте, вони викликали деякі зміни.

Перелік урядових заходів може дати уявлення про те, в чому полягала і на чому кінчалася "нова" національна й мовна політика. Академікам-галичанам, викиненим з Академії 1934 року, повернено їхній статус. Щоб показати, як піклуються вченими й письменниками старшого покоління, розшукано академіка А. Кримського, що роками перебивався з хліба на воду в неласці й забутті, на грані ліквідації. Влаштовано йому в січні 1941 року бучний ювілей з нагоди 70-ліття, нагороджено орденом (але ні до якої праці не допущено, а швидко після вибуху війни замордовано). Інститут мовознавства відновив видання свого органу, правда, під іншою назвою: "Наукові записки"; перше число вийшло 1941 року. Л. Булаховського запрошено підготувати великий колективний огляд сучасної української мови (праця з'явилася як двотомник по війні). Ученому старшої ґенерації М. Грунському доручено переглянути правопис, і ще 1939 р. "Український правопис", четверте видання, пішов у продаж. Та, мабуть, найзнаменнішим було те, що недвозначно заговорили не тільки про соціяльне, а й про національне визволення Західної України, і пропаґанда вперше вдається до вислову "великий український народ" (напр.,

Хрущов у своєму звіті на XV з'їзді ВКП[б] в травні 1940 р., як подано в "Правде"): "Тов. Хрущов закінчив свою промову заздоровним тостом на честь *великого* українського народу, возз'єднаного під керівництвом товариша Сталіна в єдиній радянській українській державі" ("Правда". 17 травня 1940 р.), — і в його словах: "возз'єднання *великого* українського народу в єдину радянську українську державу" ("Правда", 18 травня 1940 р. — підкреслив я), досі цей епітет належав виключно російському народові, пор. виступ Хрущова на XIV з'їзді ВКП(б) два роки тому: "Український народ... кровними узами зв'язаний з великим російським народом" ("Правда", 16 червня 1938 р.).

Усе це мало декоративний характер і не вносило істотних змін у становище української мови. Правила "совєтської" української мови в оформленні 1939 року накинено галицьким авторам і учням без ніяких поступок (Wexler 153), якщо не брати до уваги, що в останньому "Українському правописі" були усунені деякі непослідовності й недоречності. Варто відзначити, що члени урядових та інших делеґацій, які відвідували Галичину, Волинь і Буковину, зверталися до місцевих людей по-українському (але рідко вживали української мови між собою). Проте, навіть таке звернення якоюсь мірою впливало на статус мови. Поодинокі зацілілі мовознавці були такі залякані на той час, що не насмілювались забирати голос, але дехто з письменників відважилися, хоч спустошення і серед них було загрозливе.

Як згадувалося в попередньому розділі, у добу українізації чимало письменників були незадоволені жорсткими нормами, які запроваджувано в літературну мову під впливом народницько-етнографічної школи. Формулюючи правила, мовознавці етнографічної школи часто не враховували потреб сучасности, не зважали на вимоги, які ставило перед мовою життя. На 1937-1938 рр. становище радикально змінилося, але взаємне невдоволення кільчилося далі. І тепер мову безоглядно заганяли у вузьке річище, тільки цим разом ближче до російської, накидаючи спільні мовні елементи. Численні українські слова, фразеологічні звороти й синтаксичні конструкції були заборонені.

Письменники мали змогу протестувати і протестували тим, що вживали заборонених мовних складників. Так робив, наприклад, М. Бажан. Коли не менший авторитет у питаннях українського мовознавства як московська "Правда" наклала заборону на слово *брила* (про що вже була мова), Бажан уживає його в своєму офіційно схваленому перекладі "Витязя в тигровій шкурі" Шота Руставелі. Так чинили й інші і з цим, і з іншими офіційно небажаними мовними компонентами. Побіч цього мовчазного опору стався принаймні один випадок "голосного" протесту. Ще до окупації Галичини й Волині Юрій Яновський написав, а "Літературна газета" надрукувала його статтю "Народна мова" ("Літературна газета" ч.34 з 4 липня 1939). Письменник відкрито протестує тут проти того, що він називає збідненням мови, коли редактори викидали численні слова й звороти, вживані в народі. Перевертаючи карти, Яновський робить самих "очистителів" української мови від "націоналістичних" слів націоналістами:

"В їхніх [націоналістів] інтересах було називати різні слова націоналістичними, щоб вибити з літератури народний дух, щоб письменник перестав служити народові".

"З легкої руки літредакторів газет і видавництв будуємо такі собі мовні курнички та й маємо їх як щось путнє".

"Історія мови — це історія народу. Мова народу — його душа, його гордість, минуле, сучасне й майбутнє... Любімо народну мову. Нема мови — нема письменника. Без сорому казка — ледачі ми до мови. Вона в нас бідна, пісна, безбарвна, неоковирна, глевка... Мови наших класиків ми не вивчаємо. Мови народу — кукібної та охайної — не знаємо".

"Вчімося у народу. Вчімося у Сталіна".

Все тут сказано езопівською мовою. Під збідненням мови розумілася русифікація, під редакторами мови — мовознавці-реформатори, під мовою народу — українська мова, вільна від втручання радянських чинників. Ті, хто болів за цю мову, хто загинув за неї у чистках двадцятих і тридцятих років, тут не згадані. Та радянський читач, вихований на суворо контрольованих з центру штампах, умів відчувати найтонші нюанси. Без сумніву, статтю зрозумів не один.

"Літературна газета" спробувала організувати обговорення статті. В ч. 36 за 16 липня 1939 р. надруковано чотири відгуки, всі позитивні: поета М. Рильського ("Давно назріле питання"), вчителя М. Олешка, журналіста Г. Сабати і студента П. Перепелиці. Рильський писав: "Система декретування, заборон і обмежень, система адміністрування ніяк не може бути корисна для розвитку мовної культури". Він не відкидав того, що було спільне для української й російської мов, але боронив також "польонізми" чи в лапках, чи без лапок. Він хотів, щоб словник, який готував Інститут мовознавства, подали для прилюдного обговорення.

Більше відгуків не друкували, а про статтю Яновського відтоді й досі ніколи не згадували. Очевидно, справу наказали замовчати. Але ні Яновського, ні редактора "Літературної газети" не покарали, а це свідчило про деякі зміни, особливо значущі після стількох років лютого масового терору.

Після окупації Галичини, Волині й Буковини населення радянської України мало можливість, хоч і дуже обмежену (для подорожі туди треба було дозвіл НКВД), відчути цілковито відмінний статус української мови на тих територіях: розмовляти по-українському було ознакою гордости й виклику. Наступні роки показали, що чимало представників радянської, навіть комуністичної інтеліґенції "заразилися" націоналізмом цього виду (і іншими видами також, включно з політичним). Досить пригадати, наприклад, драматурга К. Гупала, прозаїка Г. Стеценка, журналіста Й. Позичанюка — кореспондента газети "Комсомолець України". Всі вони відійшли від радянської системи й ідеології, а декотрі активно боролися проти них у роки війни. Такі зміни поглядів не набрали масового характеру, але те що вони взагалі були, є вельми показове.

Дванадцять років тому, в листопаді 1927 р., Лазар Каганович, говорячи про ставлення російського націоналізму до України, підсумував сказане в сімох пунктах. Їх варт навести повністю: Програма російського націоналізму, казав він, полягає —

> 1) У зменшуванні значення України, як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР, як фактичну ліквідацію національних республік;
>
> 2) у проповідуванні невтрального ставлення партії до розвитку української культури, в трактуванні її, як відсталої "селянської", в противагу руській "пролетарській";
>
> 3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;
>
> 4) у формальному ставленні до переведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;
>
> 5) у практичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучну українізацію, про незрозумілу народові "галіційську" мову й т.д. і в культивуванні цих поглядів в середині партії;
>
> 6) у прагненні не проводити політику українізації по містах і серед пролетаріяту, обмежившись тільки селом;
>
> 7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час переведення українізації і спробах виставляти їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв) ("Будівництво" 153).

Це читається як точнісінський опис постишевсько-хрущовської доби, хоч Кагановичеві ніколи не закидали, скільки відомо, ні націоналізму, ні найдрібнішого відхилення від сталінської "генеральної лінії". Справді, у ту добу вівся пляновий фронтальний наступ на українську культуру й мову, так само як на українську інтеліґенцію. Те, що відбувалося, можна порівняти хіба до місяців першої радянської окупації України, тільки тепер воно набрало набагато більших маштабів. Наслідки були спустошливі. Багато людей русифікувалося; поширення української мови в містах і промислових центрах затримано; не в одного з тих, хто говорив по-українськи, загніздилося почуття страху і догідливости.

По літах приниження — це був тріюмф російського шовінізму. В середині Радянського Союзу прилюдні одвертоантиукраїнські шовіністичні висловлювання не допускалися. За кордонами СРСР такої цензури не існувало. Якщо російські шовіністичні кола в Радянському Союзі лише *розуміли,* що криється за погромом української культури часів Хвилі, то російські шовіністи закордоном могли про це голосно говорити. Так, російський еміґрант в Чехо-Словаччині доходить у своїй статті до того, що висловлює задоволення політикою

Хвилі й Постишева (Jakobson 335, 341) і називає ідею українізації Кубані "chauvinistische Abweichung". На його думку, польонізми в українській мові небажані, зате побажані русизми (там таки, 341); у нього викликає захват правильно підмічена суть нової політики — "культурне зближення" "братніх народів" (там таки, 342) — чи не тому, що давало підставу уявити, як російська мова в майбутньому поглине українську.

Проте, якщо метою деукраїнізації було завдати смертельного вдару українській мові й культурі, то це не вдалося, бодай у той період. Цьому доказом була реакція частини українськомовної людности на окупацію Західної України. Уряд також це врахував, і в майбутній війні повернувся до патріотичних, майже націоналістичних гасел. Коротко кажучи, проблему двох мов на Україні — української й російської — тоді не розв'язано. Її відсунено на післявоєнні роки, і пересічна людина не знала, як вона розв'яжеться. Успіх радянської політики полягав не в цьому, а в тому, що країну завернено назад до передукраїнізаційного становища: селяни й гуманітарна інтеліґенція проти робітників і технічної інтеліґенції, дарма що склад кожної верстви радикально змінився, загалом, — не на користь української мови.

Новим у цей період було те, що наступ на українську мову ззовні, русифікаційний тиск на мовця, тепер сполучався з наступом на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і позикам, а її діялектну основу зрушено на схід. Кількісно оцінити, якою мірою російські елементи справді продерлися тоді до української писемної мови, важко. Враження одначе таке, що їх не надто побільшало. Мовна політика періоду більше узаконила старі запозичення, ніж упровадила нові (поминаючи, звичайно, спільні для всіх мов Союзу совєтизми, які розносила російська мова). Основний склад української літературної мови ґрунтовних змін не зазнав. Це можна бачити, порівнявши літературні чи журналістичні тексти, скажімо, з 1925 до текстів 1935 або 1940 року. Головні здобутки коротких років незалежности чи напівзалежности України в основному збереглися. Куди більша різниця є, приміром, між мовою газет з-перед 1905-1917 років, з одного боку, і мовою газет, скажім, 1925 р. (Це перше враження можна і треба перевірити на конкретному матеріялі). Не спостерігаємо також і різкого спаду галицьких складників у загальній (нетермінологічній) мові 1933-1941 рр.

Було, проте, одне явище, що могло стати вагітне наслідками. Проникання в українську мову церковнослов'янізмів, само собою, за посередництвом мови російської. В XIX ст. письменники — Шевченко, Куліш — вдавалися до церковнослов'янізмів, які згодом майже цілковито зникли з мови під впливом народників. Таким чином українська літературна мова оформилася була як мова *монолінґвальна* у протилежність *білінґвальній* російській, в якій церковнослов'янські компоненти грають дуже важливу ролю і часто-густо вживаються, щоб досягти певного стилістичного ефекту. (Докладніше про згадані

терміни див. у: Shevelov 1966, 166 і далі; 1977, 261 і далі). Тепер двомовна українська інтеліґенція вдається до спокусливих із стилістичного погляду церковнослов'янізмів і впроваджує їх у мову на російський кшалт. Головним каналом розповсюдження таких слів були газети та твори декого з видатних українських поетів (напр., *чуждий, обезглавив, смрад* — у Тичини, 1936-1937; *сивоглавий, вражий* — у Рильського 1940; *звершує, отець, священний, істинний* — у Бажана 1937-1938). У поезії церковнослов'янізми стали складовою частиною од, жанру, до якого заохочували і який насаджували за сталінських часів. Доплив зросійщених церковнослов'янізмів грозив змінити стилістичну структуру української мови. Але завершення цього процесу припадає вже на післявоєнні роки.

8. Західна Україна між двома війнами (1920-1939).

По Першій світовій війні західноукраїнські землі були поділені між сусідніми державами. В липні 1918 року Румунія окупувала Буковину. У травні 1919 року Польща захопила Підляшшя, Холмщину, українське Полісся й західну Волинь, а в липні того ж року довершила окупацію Галичини. Закарпаття, після короткотривалої окупації його різних частин чеськими, румунськими і угорськими військами у вересні 1919 року приєдналося до Чехо-Словаччини. Відповідно до цього поділу розглядатимемо тут мовне питання.

8.1 Українські землі під Польщею

Однією з головних засад польської політики на українських землях було не допустити української єдности. Тому ставилися по-різному до українців-галичан і українців, що жили на територіях, які перед тим належали до Російської імперії. Політика щодо цих останніх теж не була в усьому одинаковою. Волинь, Полісся і Холмщина з Підляшшям кожне опинилось у дещо відмінному становищі. Так на Холмщині й Підляшші в тридцятих роках цілком заборонено українську пресу й видання, прилюдні виступи українською мовою, закрито товариство "Рідна хата" і його читальні, поставлено українську кооперацію під польський нагляд. Між Галичиною й іншими українськими землями створено своєрідний кордон. На ті землі галицька преса не допускалася, галицькі організації не могли мати своїх відділів, а зв'язок і співпраця з галицькими діячами вважалися нелеґальними (ЕУ 1, 555). На Волині, супроти цього, було трохи вільніше. В Галичині теж робилися спроби поділити українців за місцевими й племінними ознаками. Особливу напосідливість влада виявляла в стосунку до лемків: до них часто ставилися як до окремішнього племени, що не має з українцями нічого спільного. Кінець-кінцем українських учителів нелемків звільнили з місцевих шкіл, а з 1938 р. в початкових школах запроваджено замість української літературної мови викладання лемківської говірки. Намагання вирізнити гуцулів і бойків мали більш спорадичний характер.

Правне становище української мови в Польщі визначалося частково міжнародними договорами, а частково польською конституцією й державними законами. Найраніші міжнародні договори в цій справі були Версальський, підписаний 28 червня 1919 року між альянтами і Польщею, і Ризький між радянською Росією (вкупі з радянською Україною) і Польщею, підписаний 18 березня 1921 року. В першому договорі, окрім іншого, сказано (§7): "Ніякі обмеження не накладатимуться на осіб польської державної приналежности на вживання ними будь-якої мови в приватному спілкуванні, торгівлі, релігійних справах, у пресі, як також у піблікаціях будь-якого типу або на прилюдних зборах. Незалежно від того, чи польський уряд запровадить державну мову, польські громадяни не-польської мови повинні мати забезпечені можливості для вживання своєї мови в судівництві, усно або на пись-

мі"; а § 8 читався: "Польські громадяни, що належать до расових, релігійних або мовних меншостей повинні користатися таким самим трактуванням і [такою самою] безпекою, юридично і фактично, як і інші польські громадяни. Зокрема вони матимуть рівне право засновувати, провадити й контролювати доброчинні, релігійні й громадські інституції, школи та інші освітні заклади з правом уживати своєї власної мови і практикувати свою релігію в них вільно", що доповнювалося в §9: " У містах і округах, де є значна частина польських громадян іншої, ніж польська, мови, Польща забезпечить в освітній системі для таких громадян достатні можливості так, щоб у початкових школах діти таких польських громадян навчалися своєю власною мовою" (Parry, 417 і далі).

Ризький договір визнавав за українцями в Польщі "відповідно до засади рівности національностей... вільний розвиток культури й мови так само, як практику їхньої релігії" (7, 1. Riga, ст. 10). Остаточного рішення, зокрема в справі майбутнього Східної Галичини, тут не було. Його винесла конференція альянтських амбасадорів 15 березня 1923 року, ухваливши прилучити українську частину Галичини до Польщі, але з деякими особливостями законодавства (Makowski 241; Домбчевський 192).

Згідно з прийнятими зобов'язаннями — але без будь-яких застережень, що передбачали б автономію українських областей, — перша конституція Польщі з 17 березня 1921 року мала такі два параграфи: параграф 109. "Кожний громадянин має право на збереження своєї національности і плекання своєї мови і національних особливостей, — окремі державні закони ґарантуватимуть національним меншостям у польській державі повний і вільний публічноправний розвиток їхніх національних особливостей у [відповідних] товариствах у межах загального самоврядування. Держава матиме право контролю над їхньою діяльністю, а також у разі потреби поповнювати їхні фінансові засоби". А в параграфі 110 читаємо: "Польські громадяни, які належать до національних, релігійних або мовних меншостей, мають рівне з іншими громадянами право засновувати, наглядати та провадити власним коштом добродійні, релігійні і громадські заклади, школи та інші виховні заклади, а також [мають право] вільно вживати в них своєї мови і практикувати свою релігію" (Handelsman 128).

В конституції з 23 квітня 1935 року ці параграфи збережено. Крім того, в параграфі 7.2 читаємо: "Походження, віросповідання, стать чи національність не можуть бути причиною обмеження його [польського громадянина] прав", що одначе обмежувалося в параграфі 10: "Ніяка діяльність не може провадитися всупереч потребам держави, як вони зформульовані в законі. У випадку протиставлення Держава має право вдатися до примусу" (Constitution 1935, 58 і далі; 34 і далі).

Ні одна з конституцій не говорить про польську мову як про мову державну. Це одначе твердо встановлювали окремі закони. Так у резолюції Сейму з 16 лютого 1923 р. і Сенату з 24 березня того ж року сказано, що виступи в цих установах мусять бути лише польською мовою (Домбчевський 199). 31 лип-

ня 1924 р. видано окремий закон про державну (офіційну) мову . В параграфі 1 читаємо: "Державною мовою Речіпосполитої Польської є польська мова. Державною мовою ведуть урядування вся державна та самоврядна влада і адміністративні установи як у внутрішній, так і зовнішній службі, з виїмками, поданими в дальших артикулах" (Домбчевський 199; Papierzynska 220 і далі). 1927 року Міністерство військових справ видало декрет , що починався: "Уся військова влада і установи на всьому просторі Речіпосполитої працюють, як у внутрішній службі, так і в зовнішній виключно і без винятку державною, себто польською мовою" (Домбчевський 213).

Винятки з виключного вживання польської мови допускалися в п'яти воєвідствах: Львівському, Станиславівському, Тернопільському та Волинському і Поліському. В березні 1920 року Східну Галичину перейменовано на Східну Малопольщу (Malopolska Wschodnia). Наказом з 3 грудня 1920 р. Галичину розділено на чотири воєвідства: згадані вище три і Краківське. В останнє ввійшла майже вся Лемківщина, що таким чином була позбавлена всіх прав на українську мову. Поминаючи деталі численних і досить заплутаних законів, що діяли в воєвідствах з переважно українською людністю, суть справи можна викласти так. У судах п'ятьох названих воєвідств судді повинні були вислухувати свідчення сторін українською мовою і відповідати по-українському, але все судочинство ведеться польською. На вимогу сторін рішення суду може бути написане двома мовами, українською й польською. Поліція протоколює свідчення сторін лише польською мовою. Всі апеляції до центральних судових інстанцій поза даними воєвідствами мусять бути польською мовою. Боргові зобов'язання можуть бути складені українською мовою, але тоді опротестувати їх можна тільки в межах п'ятьох воєвідств. Листи, що не виходять поза воєвідства, можна адресувати українською мовою, але пакунки — ні. Телеграми мусіли бути складені польською мовою.

Шкільне законодавство було не менш заплутане. У напівофіційній публікації міністерства освіти, виданій англійською мовою 1928 р., говорилося: "У державних і приватних школах для національних меншин рідну мову, якою провадиться навчання, можна вживати нарівні з польською у внутрішньому діловодстві, на нарадах учителів, в листуванні школи з батьками і на шкільних свідоцтвах" ("Education" 128). Таким чином українську мову обмежено майже виключно до внутрішнього вжитку, зовнішні функції в неї відібрано. Щоб відкрити українську початкову державну школу — при умові, що українці складали не менше 20 % (з 1932 р. — 25 %) населення, — треба було заяв від батьків принаймні сорока дітей; підписи мусіли бути нотаріяльно засвідчені; щоб українську мову викладали в польській школі як предмет, вистачало 18 заяв ("Education" 123 і далі; Домбчевський 236).

Дозволялося відкрити українську приватну школу на будь-якому рівні. Процедуру для цього встановлював закон з 11 березня 1932 року. В кожному окремому випадку дозвіл мусіла дати польська адміністрація після перегляду статуту, програм і посвідки, що прохач — людина моральної поведінки, не

вчиняв жадних злочинів і не має провин супроти держави. Приватні школи перебували під наглядом урядових чинників і могли бути закриті, якби урядовці виявили чи нельояльність до Польщі у викладах, чи нездатність учителів невтралізувати шкідливі впливи на молодь ззовні ("Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej" 1932, No, 38, pos. 343, ст. 545).

Той самий закон приписував, що вчительські семінарії можуть бути або польські, або двомовні. Щоб відкрити двомовну державну семінарію, треба було мати прохання від найменше 150 батьків (Домбчевський 246 і далі); щоб відкрити двомовну технічну школу (szkola fachowa) принаймні 40 % учнів повинні були бути українцями і, знов таки, треба було зібрати відповідну кількість прохань від батьків (там таки, 248).

Терміни для внесення таких прохань теж були суворо визначені законом. Деякі з них припадали на час задовго перед початком навчального року.

Коротко кажучи, з юридичного боку, відкриття українських шкіл залежало від багатьох формальностей:засвідчення підписів, термінів, узгодження з офіційними даними переписів і досить гнучкого критерію льояльности до польської держави, який не важко було нахилити в бажаному напрямі. Уже наявні українські школи перебували на ласці місцевих шкільних урядовців, що всі без винятку були поляками, часто-густо вороже наставленими до поширення української освіти. Хоч міжнародні зобов'язання вимагали від Польщі забезпечити українцям "в законі й на ділі" можливість мати свої школи, та, як показано вище, закони цьому не сприяли. А фактичний стан був гірший.

Згідно з офіційними даними, 1928 року в Польщі на українських землях існувало 804 державні українські школи (початкові), 2.120 двомовних і 1.772 польські, що мали українську мову як предмет. Отже, всього 4.646 шкіл, що давали хоч якунебудь українську освіту ("Education" 126). Порівняння з передвоєнним станом дасть уявлення про динаміку розвитку шкільництва. Для Галичини таке порівняння зробити легко. На 1914 рік в Галичині було 2510 державних початкових шкіл з українською мовою навчання (ЕУ 1,928). За Польщі загальне число шкіл зросло, але число українських шкіл різко впало (з 2.510 в самій Галичині до 804 на цілу Польщу). Виникли школи нового типу: двомовні, польсько-українські. Вони переважають, досягнувши числа 2.120, і виступають засобом поступової й повільної, але майже певної польонізації.

Перша половина двадцятих років була критичною для українського шкільництва. В 1922-1923 навчальному році Галичина (точніше три воєвідства: Львівське, Станиславівське, Тернопільське) мала 2.450 українських шкіл, а в 1926-1927 р. лише 864; 1922-1923 року двомовних шкіл не було, 1926-1927 їх стало 1.339. Співвідношення українських і польських шкіл в 1926 р. було 864 до 2.298 (Papierzynska 259).

На Волині, Поліссі й Холмщині, як і скрізь на підросійській Україні, українських шкіл перед війною не було. Вони почали з'являтися за німецької окупації. Вважають, що в той час їх було коло 250. 1922-1923 року число шкіл збільшилося до 442 (проти 89 двомовних і 543 польських). Одначе на 1926-1927 рік українських шкіл зосталося 2 (проти 392 двомовних і 683 польських). Відпо-

відні числа 1937-1938 року були 8.520 і 1.459. (У 853 польських школах українську мову викладали як предмет). На Поліссі українських шкіл було зовсім мало: 22 в 1922-1923 навчальному році і жадної в наступному (одна приватна зосталася в Бересті). На Холмщині українських шкіл взагалі не було. Лемківщина 1922 року мала 79 українських шкіл, а 1937-1938 р. жадної, тільки 58 двомовних. Припускають, що по цілій Польщі на кінець тридцятих років 7 % українських дітей ходили до українських шкіл, 45 % до двомовних, а 48 % до польських (Papierzynska 259; ЕУ 1, 945).

Українських гімназій та ліцеїв у Галичині було 5 і 13 приватних 1931-1932 р., 10 і 35 1937-1938 р., проти 120 і 220 польських шкіл такого типу в ті самі роки. Українських технічних шкіл було всього-на-всього 4 приватних 1931-1932 року і 4 приватних і одна державна 1937-1938 р. Українські землі поза Галичиною середніх та професійних шкіл властиво не мали (ЕУ 1. 945).

Львівський університет був цілковито польський. Навіть курси з сучасної та старої української мови (викладав Й. Янув) читалися по-польськи. Катедра українознавства існувала тільки в Краківському університеті, далеко поза українськими теренами. Варшавський університет мав катедру греко-православної теології, але всі курси читано по-польськи. У вересні 1920 року польська влада пропонувала відкрити український університет у Станиславові. Важко сказати, чим би це скінчилося, якби українці погодилися, але українці пропозицію відкинули (Мудрий 84 і далі). Справу ще раз обговорювали в 1926 році і знов без наслідків (Papierzynska 266 і далі). З 1921 по 1925 рік у Львові існував таємний Український університет, але він не міг — з огляду на своє становище — перетворитися на повноцінний, визнаний осередок освіти. В результаті склалося так, що єдиною вищою школою, де навчання відбувалося по-українському, була Греко-Католицька Богословська Академія у Львові, заснована 1928 року.

У межах Галичини змагання за українську школу крім Парляментарної репрезентації провадило ще Українське педагогічне товариство. Засноване 1881 року, воно відновило діяльність у повоєнні роки під польською окупацією, а 1926 року змінило назву на "Рідна школа". Товариством керувала інтеліґенція, воно мало доволі добре розбудовану мережу. На 1939 рік "Рідна школа" нараховувала 104 тис. членів, об'єднаних у 2.074 гуртки. Польська влада, як уже сказано, забороняла поширюватии діяльність товариства поза Галичину.

Історія української репрезентації в Сеймі й сенаті доволі складна. На ній позначився загальний розвиток українсько-польських стосунків, що були далеко не прості. Вибори 1922 року в Галичині збойкотовано, виняток становила нечисленна проурядова група "Хлібороби" (Papierzynska 137). Волинь і Полісся з Підляшшям вислали 20 послів до Сейму і 6 до Сенату (там таки, 149 і далі). Після виборів 1928 р. українських послів у Сеймі стало 48 (з них 8 від Волині), а сенаторів — 11. (Для порівняння згадаємо, що всіх послів у Сеймі до 1935 р. було 444, після 1935 р. — 208; членів Сенату — 96). Після виборів 1930 р. відповідні числа стають 26 і 5, після виборів 1935 та 1938 рр.

— 14 (5 з Волині) і 5. Зменшення числа українських парляментарів пояснюється польською політикою терору супроти українців — так званою пацифікацією — в 1930 році і зміною конституцій й виборчих законів у 1935 р. З наведених чисел ясно, що українська репрезентація (на додаток часто неодностайна) була надто мала, щоб помітно впливати на польське законодавство. Але своїми заявами і внесками вона допомагала формувати громадську думку і в цьому відігравала важливу ролю. Тримаючи українське питання включно з питанням правного становища мови в колі громадських зацікавлень, репрезентація запобігала дальшим можливим порушенням прав українців та їхньої мови.

Ще один чинник співвизначав статус української мови: взаємний терор між поляками й українцями. Польський терор проти українців загострювався тричі: в 1919 році під час і після польсько-української війни, коли, за обчисленням ЕУ (1. 556), близько 23 тис. українців заарештовано; 1930 року в місяці пацифікації, що особливо буяла по селах, де руйновано читальні "Просвіти"; тоді ж таки розпущено й заборонено організацію молоді "Пласт", закрито кілька українських гімназій; і в 1938 році. Польським терором керував уряд, а активну участь у ньому брали такі парамілітарні об'єднання, як Strzelec та деякі групи польської людности. Пляновий український терор розпочався 1920 року, коли створилася підпільна Українська військова організація, і набрав особливої сили після того, як УВО влилася в щойно засновану Організацію українських націоналістів (1929). Вістря українського терору було спрямоване на окремих польських діячів, яких підозрівали в антиукраїнському наставленні, і проти українських діячів, запідозрених у зраді української справи, а також на саботаж: нищення польського майна, засобів сполучення, промислових об'єктів. Хоч терористичні акти українців були відповіддю на поведінку поляків, вони, однак, зміцнювали протиукраїнські настрої і врешті стали одним з факторів, що спричиняли поступове переродження демократичної системи Польщі на авторитарну. Тичками в цьому процесі стали: державний переворот Пілсудського 1926 року; "пацифікація" і одразу потому розпуск Сейму й Сенату в 1930 р.; запровадження нової конституції (1935); ще один розпуск Сейму й Сенату (1938).

Такі зміни в політичній структурі Польщі давали можливість легше вдаватися до антиукраїнських економічних і позірно неполітичних заходів, як от заселювати українські терени польськими селянами й городянами (за підрахунком ЕУ 1. 560, таких було близько 300 тис. осіб), не допускати українців до державної служби, переводити урядників українців у Західну Польщу тощо. Все це призвело до явної і неявної українсько-польської війни, яка точилася без фронтової лінії, живила взаємну ненависть і виключала будь-яку надію на компроміс. Не диво, що за таких обставин спроба примирення — так звана політика "нормалізації" — не дала наслідків.

Все таки аж до поразки й розпаду у вересні 1939 р. Польща не стала ще відкрито й послідовно тоталітарною країною. Українські партії існували далі й посилали своїх представників — хай навіть і з обмеженими правами й мож-

ливостями — до законодавчих інституцій; українські школи були в стані занепаду, але їх не заборонили цілковито; Греко-Католицьку Церкву ані зліквідували, ані поставили під державний контроль і вона лишалася бастіоном української мови й культури.[67] Позбавлені можливости виявляти себе на державній службі, українці поринули в господарську діяльність. В приватному секторі народилася кляса українського купецтва; в громадському виникла широка мережа кооперативів, об'єднаних у кооперативні союзі; деякі союзи стали потужними економічними чинниками (Маслосоюз, Центросоюз), і з ними треба було рахуватися.

На українську пресу накладено певні обмеження, але попопередньої цензури не заведено. Принаймні в Галичині преса могла відбивати різні політичні погляди й наставлення, включно з націоналістичними й комуністичними. Галицька періодика і кількісно зросла, і набула різноманітности. У міжвоєнний період у Галичині виходили 44 політичні органи (не рахуючи двох, що їх видавали москвофіли), 3 ілюстровані двотижневики, 1 журнал гумору й сатири, 5 дитячих, 5 жіночих, 8 для пластунів, 7 для студентів, 6 для вчителів, 5 для кооператорів, 6 релігійних і богословських, 9 літературних, 1 мистецький, 2 музичні, 1 присвячений кіну, 4 історично-філософські, 1 правничий, 1 з питань бібліографії, 2 популярно-наукові та 2 краєзнавчі, — усього 143 періодичні видання.

Щоправда, наведені числа стосуються до двадцятилітнього періоду, ніколи одночасно стільки видань не виходило. Проте, ефемерність пресових органів, характеристична для початкових стадій розвитку української преси, в ці роки зникає. Тепер середня тривалість видання є 7,7 року. (Підрахунок зроблено на підставі списків, наведених в: ЕУ1. 933-936. Дані не є вичерпними). Стан був набагато гіршим у інших частинах підпольської України, де вся періодика зводилася до 4 загально-політичних видань, 3 церковних і 3 кооперативних. На Поліссі й Холмщині в тридцятих роках української преси не було зовсім.

Обсяг книжкової продукції був досить поважний. За роками це виглядало так:

1924	195
1928	450
1931	343
1932	288
1934	346
1935	223
1938	476

67. Чого не можна сказати про Православну Церкву в Польщі. Вона перебувала під досить пильним наглядом уряду (декрети з 30 січня 1922 р. і 10 грудня 1938 р.). На Холмщині число православних парафій зменшилося з 389 в 1914 р. до 51 в 1939 (ЕУ 1, 564).

Пересічна кількість примірників у накладі зросла від 2,204 до 6.524. Знов таки, і тут існувала велика диспропорція між Галичиною та іншими українськими землями. Наприклад, 1930 року в Галичині (Львівське, Станиславівське й Тернопільське воєвідства) надруковано 340 книжок, а на Волині — 10 (23 українські книжки були видані в польських воєвідствах) (ЕУ1. 978).

Специфічне поєднання утисків і терору з деякою свободою, а певних правових норм з цілковито довільним поводженням представників влади позначилися на статусі української мови і на психології мовців у підпольській Україні. Українська мови виконувала тут не саму тільки комунікативну функцію між селянами, духовенством та іншими групами інтеліґенції; вона набула нового значення як засіб національного самоутвердження, як форма виклику, як вияв зневаги до політичного режиму. В середині XIX століття хтось міг почувати себе українцем і навіть бути українським патріотом, розмовляючи в родині по-польському. В роки між двома світовими війнами це стало немислимим. Недозволена в державних установах і часто-густо відкидана в стосунках з урядовцями чи співвітеріоріяльною польською людністю, українська мова широко вживалася на численних масових маніфестаціях як вияв приналежности до нації, зневаги до влади, самонакладеної стигми. Виглядало, наче до нормальних функцій мови: зв'язку, заклику й вияву почуття, додалася ще особлива функція демонстрації. Отже, наявні умови зродили певний психологічний комплекс, що якоюсь мірою виключав з акту мовлення безпосередність, уводячи натомість елементи обміркованости, назагал не властиві мовцям. По більших містах підросійської України суцільний і на позір безликий фронт неґації української мови призвів до скорочення її вжитку. У містах підпольської України в результаті дошкульної, але непослідовної політики приниження української мови витворилося відчайдушне ставлення до вибору мови в кожному окремому випадку з деякими ознаками соціяльної істерії та взаємної майже гіпнози.

У спогадах Степана Шаха є місце, де автор розповідає (232) наче про справжній подвиг, про поїздку потягом гурту львівських першокласників. Двоє старших школярів проінструктували молодших, як поводитися. Кожен мав, прибувши на головний вокзал, особно підійти до каси й українською мовою попросити квиток. Поляки-касири зустріли це глузуванням, образами, але квитки продали. Далі подорож відбулася нормально. Але те, що акт мовлення втратив свою спонтанність, аж ніяк не було нормальним. Цей дрібний випадок, що врізався учасникам у пам'ять на десятиліття, відтворює в мініятюрі і може з деяким перебільшенням становище української мови під польською владою в міжвоєнні роки.

Важко сказати, чи ця масова психоза запобігала польонізації людности. Зпомежи суспільних верств цією настановою були найдужче охоплені освічені прошарки, але вона охопила також чималі групи середньої й нижчої середньої кляси та перекинулася навіть на село — де, назагал, українська мова вживалася "природно" — зокрема в ті місцевості, де селяни зіткнулися з новими поселенцями-поляками. Довголітній мешканець Львова наводить у своїх упов-

ні об'єктивних спогадах заввагу одного священика, мабуть, слушну, що серед городян Галичини, поминаючи духівництво, той знав лише дві родини, які затримали своє українство — включно з мовою — в трьох поколіннях, хоча і діди, і батьки, і сини мали високу світську освіту (Шах 63). Не влягає сумніву, що підкреслено-показне вживання української мови гальмувало польонізацію. Але ледве чи воно могло її спинити. Польська мова зберігала більший престиж, а саме він, — та ще разом з матеріяльною вигодою — вирішує в таких випадках. Проте, міжвоєнна доба була надто короткою, щоб виявити, як далеко могли сягнути наслідки нового ставлення до мови. Ввесь період тривав двадцять років, а "нове ставлення" поширилося вже після стабілізації мовного (й соціяльного) фронту. Можна, одначе, твердити, що "нове ставлення" вийшло поза кола гуманітарної інтеліґенції. Не зважаючи на перепони з боку польського уряду, чисельність української не-гуманітарної (технічної в найширшому розумінні) інтеліґенції поважно зросла, побільшало лікарів, правників, інженерів тощо. До цієї суспільної верстви якоюсь мірою прилучалися комерсанти, власники, кооператори і т.п. й поширювали її. За словами В. Сімовича, вдумливого спостерігача мови українського Львова: "Після війни... стало нам жити куди важче, алеж рямки нашого життя сильно поширилися" (Сімович 1934а, 90 і далі; передрук: Сімович 1984).

Окремої зауваги потребує церковна мова. Дуже впливова в Галичині Греко-Католицька Церква в богослужбі дотримувалася українського варіянту традиційної церковнослов'янської мови, а в проповідях і стосунках з парафіями української мови (львівського койне чи говірок). Православна Церква поза Галичиною первісно підлягала російському патріярхатові. Вищі церковні ієрархи, що лишилися в Польщі, були або росіяни, або проросійськи настроєні особи, богослужби відправлялися по-церковнослов'янськи з російською вимовою. Багато церковних громад на Волині й Поліссі не були задоволені таким станом. У двадцятих роках виникає масовий громадський рух за дерусифікацію Православної Церкви. Вимоги не сходили на заміну російського варіянту церковнослов'янської мови на український. У мовних справах боротьба йшла за те, щоб церковнослов'янську мову взагалі заступила сучасна українська мова. В наслідок довготривалих і не раз бурхливих сутичок церковна влада поступилася. 2 серпня 1928 р. Варшавський митрополит Діонісій офіційно визнав, що українську мову можна вживати нарівні з церковнослов'янською в богослужбі (Papierzynska 112).

Щодо внутрішньої будови, то українська мова Галичини — а вона більшою чи меншою мірою впливала на мову Волині й Полісся — лишалася, як і в часи Австро-Угорщини, місцевим койне, особливо типовим для Львова. Вона не була закрита для діялектних елементів різних говірок, але з поширенням освіти ці говірки поволі витискалися складниками львівського койне. Цей реґіональний характер не був наслідком продуманої політики. Навпаки, в принципі підпольські українці хотіли навіть позбутися багатьох особливостей своєї мови, щоб наблизитися до всеукраїнської, чи, як тоді говорили, наддніпрянської. Висока оцінка літературної мови, усталеної на підрадянській Україні, про-

свічує з другого вживаного терміну — великоукраїнська. Посередньо цей термін виявляв згоду галичан вважати себе і свою мову "малоукраїнськими" (таке означення ніколи не вживалося). Уважливіше ставлення до "чистоти" мови в середині тридцятих років підмітив Сімович (1934а, 90). Він також спостеріг появу "ультравеликоукраїнізмів": до західноукраїнської інтеліґенції продиралися російські слова й звороти, бо мовці вважали їх за "чисто українські" (1934б, 150).

Тут виявилося те, що зв'язки західної України з Східною після совєтизації останньої стали утруднені, а в середині тридцятих років і зовсім урвалися. У розпалі кампанії проти "капіталістичних шпигунів" і "шкідників" кинено й здійснено гасло "граница на замке". Та й війна, яку провадив Кремль проти селянства, вимагала повного затемнення.

Єдиними дорадниками підпольських українців у питанні "чистої" української мови, тобто київського її стандарту, були нечисленні зацікавлені мовою еміґранти з підросійської України, що виїхали звідти десь коло 1920 р. Одним з таких був Модест Левицький з його "Паки і паки" ("Воля" 1920) і "Українською граматикою для самонавчання" (третє видання, 1923). Другим був Є. Чикаленко, що видав "Про українську літературну мову" (1920. Перше видання 1907). Мовознавцями вони не були. Левицький — письменник, Чикаленко — давніше землевласник і аґроном. Професійним мовознавцем серед мовних дорадників був лише Іван Огієнко, дуже активний у цій ділянці. Він опублікував "Український стилістичний словник" (1924), "Чистота і правильність української мови" (1925), "Нариси з історії української мови" (1927, справді тут мало історії), "Складня української мови", дві частини (1937, 1938) та ін. Особливо впливовим був популярний місячник "Рідна мова", видаваний ним у Варшаві в 1933-1939 рр. В ньому Огієнко поширював погляди київської "етнографічної школи" двадцятих років, розгромленої в роках тридцятих. В "Рідній мові" знаходимо всі зразки мовної пропаґанди. Там друкувалися статті, огляди мови різних видань, поради, відповіді на листи читачів, діялоги, мовні жарти і т.п. Але польські органи влади перешкоджали еміґрантам з підросійської України селитися в Галичині та на інших українських теренах, змушували їх жити, як правило, на польських територіях, зокрема у Варшаві, і таким чином обмежували особисті зв'язки.

У Галичині подібного напряму дотримувався В. Сімович, не доходячи, однак, до крайнощів, як Огієнко. Та після появи книжкою його заміток "На теми мови" (1923) він мало що писав з царини мовних порад і унормування мови, всього кілька статтей, розкиданих у періодиці. В таких умовах практичний вплив літературної мови на львівське койне був незначний. Вживані в освітніх установах шкільні граматики були або цілком витримані в галицькій традиції (С. Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер, "Граматика української [руської] мови", четверте видання, 1928), або вносили дуже невеликі зміни ("Граматичні вправи" для вжитку в різних клясах і типах шкіл Ом. Поповича, 1924-1928. Детальніша бібліографія в Сімовича 1934в, 39). Після радянської окупації у вересні 1939 р. нова влада відразу, без жадного обговорення, запровадила київські

норми (такі, які існували в той час, див. розділ 7) для всіх писаних і друкованих текстів. Це, одначе, не справило скількибудь помітного впливу на розмовну мову, бо час був надто короткий, вона лишилася незмінна аж до відступу радянського війська в червні 1941 р.

Якщо "великоукраїнська" орієнтація мовців Західної України була більш теоретична, ніж практична, то впливи польської мови виявилися дуже таки дійсними. Виглядає, що вистачало простих фонетичних замін, щоб запозичення з неї були сприйнятливі. Міська мова рясніла кальками з польської, починаючи з форм суспільного етикету, таких як звернення й привітання, і кінчаючи технічними поняттями. Про перші писав доволі докладно Сімович (1934 г). Сюди належать такі формули звернення як *пане-добродію* (польське panie dobrodzieju) і таке титулування правника як *пане меценасе* (польське panie mecenasie) та ін. (Шах [264] пригадує, що учні української гімназії у Львові залюбки читали польські книжки з науки доброго тону). Урбаністичні технічні терміни можна проілюструвати такими зразками з розмовної мови, як назви трамвайних ліній *двійка, чвірка, п'ятка* і т.д. (польське dwójka czwórka, piatka) або назви школярів у залежності від кляси: *шестак. семак, восьмак* (Шах 233. Пор. з польським szöstak, siódmak, ośmak). Коли при Академічній гімназії у Львові організувалася футбольна команда, її названо *кружок гри ніжнóї пилки.* Колишній гімназист пам'ятає, що учні називали її *футболевий клюб* (Шах 84. Події стосуються ще до 1908 року). Обидві назви мали польський взірець: pitka nożna, klub futbolowy. Звісно, запроваджено фонетичні субституції, але польський слівний наголос часто зберігався. Таким чином у львівське койне ввійшов цілковито чужий українській мові наголосовий тип: -: - - (трáмвай: трамвáю).

Загальна картина співвідношення львівського койне і літературної мови особливо чітко проступає в питаннях правопису та, до певної міри, термінології.

"Найголовніші правила українського правопису", рекомендовані Академією Наук в Києві (1919, 1920, 1921), зустріли деяку критику на підпольській Україні (М. Возняк 1921, В. Гнатюк 1922). В 1920-1922 роках питання правопису обговорювало Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Дебати часто бували гарячими. Як переказують, Ол. Панейко і Ф. Колесса настійливо обстоювали київські правила, І. Зілинський висловлював помірковані застереження, а О. Макарушка завзято і вперто протестував (Шах 175 і далі). Як наслідок цих обговорень НТШ затвердило й видало 1922 р. "Правописні правила" К. Кисілевського (Карпова 130). (Згодом на доручення візитатора українських середніх шкіл Ів. Копача ці правила переглянув Ол. Панейко. Шах 176).

Частину традиційно-галицьких правописних звичок "Правописні правила" відкинули (відокремлене написання дієслівного постфікса *-ся* і форми майбутнього часу дієслів з "закінченням" *-му*, етимологічне написання певних сполучень приголосних), деякі зберегли повністю (невживання апострофа; віддання всіх іншомовних *g* як *г, а* не *ґ*; віддавання *l* у позичених західноевро-

пейських словах майже виключно палаталізованим *ль* тощо). Деякі "київські" правила запроваджено частково (напр., подвоєні *н, д, т, л* в іменниках середнього роду, але не *с, з, ш, ж, ч: зілля* але *колося),* інші запропоновано як рівнобіжні до узвичаєних галицьких (напр., в іменниках середнього роду закінчення *-я-* і *-є: життя* і *життє; багато* і *богато, інший* і *иншии; мачуха* і *мачоха;* закінчення давального однини в іменниках чоловічого роду на *-ові* й *-ови* та ін.).

Після публікації "Правописні правила" НТШ викликали критику і в тих, що хотіли більшого наближення до київського правопису (напр., М. Рудницький, 1923), і в тих, що воліли бачити галицькі традиції більш збереженими (напр., В. Гнатюк. 1923; І. Панькевич, 1923; В. Домбровський, 1925. Бібліографія наведена — не завжди точно — в Карпової 131 і далі, 134; додаткові матеріяли є в Шаха: 175 і далі). Правила, видрукувані так чи як *проєкт,* не мали зобов'язуючої сили; не було, зрештою, й установи, яка б їм такої сили надала. Рідко хто їх дотримувався послідовно. Видання й далі різнилися правописом.

Коли відбулася Харківська правописна конференція 1927 року, і наслідком її праці був "Український правопис" 1929 р., 25 травня того ж року Наукове Товариство ім. Шевченка вирішило прийняти в основі нові правила. З дорученням НТШ М. Возняк підготував "Український правопис із словничком" (близько 6.500 слів) 1929 р. Але непослідовність правопису, зумовлена намаганням поєднати дві традиції, відчувалася на підпольській Україні не менш сильно, ніж на радянській (див. критичні зауваги С. Смаль-Стоцького, М. Рудницького та ін., на які посилається — неточно: Карпова 136). Щойно після заміни цього правопису правописом Хвилі з його явно русифікаційною тенденцією, ставлення до правопису 1929 року в Галичині зм'якло. У "Правописних правилах" і "Правописному словничку" К. Кисілевського (1934), в деяких випадках наведено як рівнорядні форми за правописом НТШ 1922 року і за правописом 1929 р.

Навіть оцей побіжний виклад ортографічних проблем, перед якими стояли підпольські українці в міжвоєнний період, достатньо виявляє конфлікт між двома несполучними прагненнями: засвоїти "великоукраїнський" правопис і зберегти, бодай частково, традиційні галицькі елементи. Нормалізатори мови опинилися в глухому куті.

Сказане стосується також до праці в ділянці термінології. Конфлікт, правда, відчувався тут слабше, бо ці проблеми заторкували вужче коло людей і робота велася в малому маштабі з огляду на брак і коштів, і фахівців. Якщо поминути "Німецько-український правничий словник" Костя Левицького (друге видання, 1920), що за принципом і часом укладання належить властиво до австрійського періоду, то можна згадати лише праці Володимира Левицького з термінології математики, фізики й хемії та "Музичний словник" (1933) Зіновія Лиська. Ці роботи теж є компромісом галицької традиції з київськими словниками.

Загальна лексикографія позначена тими самими суперечностями. Обсяг виконаної праці тут дуже незначний, всього кілька практичних словників не-

великих розмірів: польсько-українські й українсько-польські І. Свєнціцького (1920) та Є. Грицака й К. Кисілевського (1931), німецько-український Г. Наконечної (1939).

З граматики не видано жадної праці, де система літературної мови розглядалася б в цілості. Найважливіші з нових — "Opis fonetyczny jezyka ukrainskiego" І. Зілинського (1932) і "Значення українських прикметників" Р. Смаль-Стоцького (1926) — опрацьовували тільки певні ділянки, дані літературної мови в них використано поряд з діялектним матеріялом, якому не раз приділено більше уваги.

Загалом, праця мовознавців підпольської України в галузі сучасної літературної мови була важлива як противага повному розгромові українського мовознавства під совєтами у тридцятих роках. Сама по собі вона несистематична й невелика обсягом. І все ж вона кидає світло на те, як підпольські українці пробували збороти мовну відокремішність. Не бракувало доброї волі довести до злиття двох мовних потоків, але рівночасно діяли потужні відцентрові сили. А найголовніше, не було зовнішніх обставин, які вможливили б таке злиття. Політичні режими й побут у двох частинах країни були такими кардинально відмінними, що досягти одности мови стало немислимим. Дещо спростивши картину, можна говорити про одну тільки спільну рису: наперекір жорстоким утискам українська мова вижила і там, і там. Форми наступу на неї у кожній країні стосовано інші. У Польщі уряд не намагався змінити внутрішню структуру мови. Але і в Польщі, і в Радянському Союзі — а, фактично, Росії — кінцева мета політики сходила на те саме: знищити українську мову. Під Польщею був можливий і активний, і пасивний спротив, під радянським режимом — тільки пасивний.

Подібності й відмінності в стані й статусі української мови (і становищі українців) на підпольській і на радянській Україні наочно видно з таких двох випадків.

Коли 1933 року почалися атаки на "буржуазний націоналізм" у мовознавстві, викладач харківської Промислової Академії Полонський (його ім'я мені незнане) наважився виступити в обороні громлених (Хвиля, "Знищити..." 112). Його заарештували того ж вечора. Не відомо, чи його розстріляли, чи він загинув на засланні, але до нормального життя він ніколи не повернувся.

В березні 1923 року у Львові вчитель Михайло Галущинський виступив з протестом проти декрету уряду, який вимагав, щоб в українських середніх школах історію й географію викладали польською мовою та щоб шкільне діловодство теж провадилося цією мовою. Галущинського негайно звільнили з роботи, і його сім'я з чотирьох осіб опинилася в скрутному становищі. На поміч прийшли українські організації. Галущинський набув популярности. В найближчих виборах його обрано послом до Сейму, а в наступних — членом Сенату, де він навіть став віцепрезидентом (Шах 141 і далі). Чи треба згадувати, що ні Полонський, ні Галущинський не спинили антиукраїнської політики в двох державах?

8.2 Українські землі під Румунією

Після того, як 11 листопада 1918 року військо Румунії зайняло Чернівці, а незабаром і всю Буковину, на цих землях стали чинними румунські закони. В наступні роки права й статус української мови правно визначалися, з одного боку, міжнародними зобов'язаннями Румунії супроти національних меншин, а з другого — румунською конституцією й іншими законами.

Для нашої теми мають значення два міжнародні договори: Сен-Жерменський, який Румунія підписала неохоче, з великим запізненням (9 грудня 1918 року в Парижі, а не у вересні в Сен-Жермені, де він був поданий їй на розгляд) і Севрський, підписаний 10 серпня 1920 року.

В першому договорі зобов'язання, що їх брала на себе Румунія щодо мов, зформульовані в §§8, 9 і 10. В параграфі 8 читаємо:

> На вільне вживання кожним румунським громадянином будь-якої мови в приватному спілкуванні, в торгівлі, в релігійних справах, у пресі або публікаціях кожного роду не будуть накладатися жадні обмеження... Якщо румунський уряд устійнить державну мову, румунським громадянам не-румунської мови будуть надані достатні можливості для вживання їхньої мови, — чи то усно, чи на письмі, — в судових органах.

У параграфі 9 румунський уряд погодився, що громадяни матимуть право "закладати, провадити й контролювати власним коштом добродійні, релігійні й громадські інституції, школи та інші виховавчі заклади з правом уживати їхньої власної мови". Нарешті, §10 установлює, що "в містах і округах з поважною кількістю румунських громадян іншої, ніж румунська, мови Румунія забезпечить у державній виховно-освітній системі достатні можливості, щоб у початкових школах освіта давалася дітям таких громадян їхньою власною мовою" ("Treaties", III, 3727 і далі).[68]

В укладеному два роки пізніше Севрському договорі, що вперше визнав за Румунією всю Буковину (§ 3, 6. Materialien, 206 і далі), нічого не говориться про права національних меншин і їхніх мов.

Зобов'язання, що їх прийняла на себе Румунія, підписавши Сен-Жерменський договір, не були включені в конституцію 28 березня 1923 року. В § 126 цієї конституції сказано, що «державною мовою Румунської держави є румунська мова» (Constitution 24). У кількох місцях повторено, що румунські піддані – якою б мовою вони не говорили – повинні мати рівні права (напр., у § 8: «Піддані Румунії, незалежно від походження, мови чи віровизнання, рівні перед законом» – ст. 6), але ніде не ґарантовано ніяких прав жадній мові, окрім румунської. В конституції 27 лютого 1938 повністю збережено § 126 (який став тепер § 94: Constitution 2, ст. 19), але всі згадки про не-румунські мови випущено, тим самим роблячи їх неіснуючими з правного погляду.

Щодо законів, які визначали становище Буковини та української мови і на ній, і в цілому Королівстві, то слід спинитися на двох. Декрет з 19-31 грудня 1918 р. підпорядковував буковинські землі так званому міністрові для Буковини при букарештському уряді (а згодом голові реґіональної комісії), на ділі диктаторові з необмеженою владою. Щоб краще уявити його всесильність, досить пригадати, що на Буковині двічі запроваджувано воєнний стан (стан облоги): перший раз цей стан тривав з 1918 р. по 1928, а вдруге з 1938 до 28 червня 1940 р., дня, коли радянське військо окупувало Буковину. (Першими міністрами для Буковини були: в уряді лібералів – як звали себе румунські консерватори – І. Ністор; в уряді націонал-цараністів – інакше партії румунських хліборобів – Т. Савчук-Савяну).

Другим важливим законом був закон ч. 176 (декрет Міністерства освіти ч. 2571) з 24 липня 1924 р., який стосується до тих румунів, що «забули свою рідну мову». У § 8 читаємо: «Громадяни румунського походження, що забули [au pierdut – буквально «загубили»] свою матірню мову, зобов'язані давати своїм дітям освіту тільки в державних або приватних школах з румунською мовою викладання» (Colecіiune 530). Закон не уточнює, чи мова йде про окремі родини, що живуть поза Румунією, чи про групи населення в країні, формулювання його нарочито двозначне. Це був, одначе, секрет полішинеля, що уряд мав на увазі українців. Закон офіційно запроваджував поділ національних меншин на дві групи: тих, що мали право зберегти свою мову (угорці, німці – про них прямо сказано в § 7), і тих, що цього права не мали (передусім українці). Підвести українців під цей закон було тим легше, що румунські історики «доводили», наче українці справді є слов'янізованими румунами. В дійсності закон тільки леґалізував повсякденну практику. Практику цю, хоч і пов'язану з загальним напрямом політики центрального уряду, в кожному окремому випадку визначали місцеві обіжники, а ще, либонь, частіше особисті нахили кожного окремого урядовця, байдуже цивільної чи військової влади, поліції чи гіркої слави *сиґуранци* (таємної охранки). Закон відчиняв двері найгіршим формам терору: не виправданим леґально арештам, тортурам,тілесним карам; він змушував жити в постійному страху, але разом з тим дозволяв раптові й непередбачені виломи з загальної політики, поодинокі вияви сприяння, які, правда, ніколи не тривали довго.

Історія українців і української мови в Румунії між двома війнами виразно ділиться на три періоди. Протягом перших десяти років (1918-1928) на короткий час приходили до влади консерватори чи «народна партія» (Partitul poporului) генерала Ол. Авереску, але, як правило, влада належала «лібералам» (найконсервативнішій румунській партії) на чолі з І. Братіяну. Не зважаючи на окремі відхилення, завжди можливі там, де панує сваволя, це був час повної неґації всього українського. Дуже швидко по окупації повніс-

68. Ці умови загалом тотожні з тими, що на них погодилася була Польща. Див. розділ 8, частину 1.

тю румунізовано суди й державні установи. Скасовано автономію Буковини, крайовий сейм і повітову самоуправу. Всі українські політичні партії розпущено, так що українці не мали змоги виставляти самостійних кандидатів на виборах, українські депутати могли бути обрані тільки за списками румунських партій. Тому українських представників в Асамблеї було дуже мало (один після виборів у серпні 1919 р.; три після травня 1920 р.; чотири з січня 1922 р. на приблизно 390 депутатів. Квітковський 340, 343; Піддубний 222), а в Сенаті – жадного. Та й вони рідко забирали голос в українських справах. Закрито майже всі українські товариства, що до окупації мали густу сітку осередків на Буковині (разом 1.763 відділи. Піддубний 131), хоч деякі втрималися, а деякі нові заснувалися згодом. Культурно-освітнє товариство «Руська бесіда», що існувало з 1869 року, втратило все своє майно, його 125 низових клітин-читалень розгромлено (див. перелік у Піддубного 132 і далі, Квітковського 364).

Зліквідувати українське шкільництво забрало кілька років. Чернівецький університет повністю румунізовано, українознавчі катедри відповідно переформовано. Закрито три українські гімназії (в Кіцмані 1920 р., у Вижниці 1921, у Чернівцях до 1925 року), з 1927 року припинено викладати українську мову як предмет. У початковій освіті темпи були повільніші, наслідки — ті самі. Якщо 1910-1911 навчального року на Буковині працювало 216 українських шкіл і 179 румунських, то 1922-1923 р. числа змінилися на 155 і 391 відповідно (Піддубний 144; Квітковський 365). Після закону 1924 року про "румунів, що забули рідну мову" процес пошвидшав, і на 1927 рік українські школи в Румунії цілковито зникли, а українську мову ніде не викладали. Така політика знайшла підтримку румунів, що селилися на Буковині. Аґрарна реформа 30 липня 1921 року конфіскувала частину церковних земель для розподілу між селянами. Ці земельні наділи на Буковині часто припадали селянам-румунам, яких уряд заохочував туди переселитися.

Преса і видавнича діяльність не були повністю заборонені, але вони підлягали суворій цензурі; деякі пресові органи закрито, включно з найбільшою на Буковині українською газетою "Буковина" (1918). Декотрі органи після закриття почали виходити знову, під новою назвою. Тому, коли судити з самих назв, кількість періодичних видань не здається надто низькою. Одначе, треба враховувати поправку на довговічність і характер видання. За роки 1918-1928 загальне число назв видань було 17, з чого політичних тижневиків і двотижневиків — 14, журналів гумору й сатири — 2, літературний журнал — один. Щоденної газети не було. Середня тривалість існування окремого органу була, одначе, всього півтора року, і то нерідко з перервами всередині (підраховано на підставі даних у: Квітковський 635 і далі та Піддубний 137 і далі). Ледве чи коли виходило понад три видання одночасно. Їхній розмір був невеликий, а зміст, мова і стиль змушували бажати кращого.

Книжок за дев'ять років видано 39, себто 3-4 назви на рік. Працював один український театр, що обслуговував Чернівці й навколишні

місцевості. Вистави відбувалися не щоденно (Квітковський 593).
В Басарабії не було ні української преси, ні товариств.

Українці на Буковині в переважній більшості православні, а Православна Церква була повністю опанована румунами. 1921 року назву Греко-Православна Церква змінено на Румунська Православна; 1925 р. п'ять митрополій, а серед них і Буковинську, підпорядковано патріярхії в Букарешті. Митрополичий церковний уряд складався з Єпархіяльної ради, Духовної консисторії й Єпархіяльних зборів; до останніх входило двадцять священиків і сорок мирян. Українці могли мати своїх представників лише в останній інституції, отже не могли впливати ні на які рішення, але й тут їх було лише двоє (Квітковський 373 і далі). Від священиків вимагали вести церковні записи румунською мовою, їх теж заохочували казати проповіді по-румунськи (Піддубний 127).

Другий період румунської окупації починається 1928 р. з приходом до влади націонал-цараністів. Сподівалися на деяке пом'якшення режиму. І справді, знято стан облоги, менш суворою стала цензура, але не багато більше. Наступні уряди (коаліційні й ліберальні), що змінювали один одного в 1931-1937 рр., цих заходів не скасували. З іншими новинами сталося не так. За цараністів у школах, де переважали українські діти, дозволено викладати релігію по-українськи і запроваджено українську мову як предмет, 8 годин тижнево у нижчих клясах, 6 у вищих (декрет 31 грудня 1929 р.). Правда, тепер дозволене законом навчання гальмувала нестача вчителів і підручників. 1933 року ліберальний уряд цей декрет скасував, а спеціяльним наказом з 9 вересня 1934 р. звільнено з роботи 24 учителів, які домагалися, щоб курси мови відновлено (Квітковський 369). У другий період українці домоглися ще деяких — хай і незначних — успіхів. Вперше від часу румунської окупації леґально створюється українська політична партія: Українська національна партія — УНП, (1927). УНП домагалася, щоб змінено розподіл землі, запроваджений за аґрарної реформи 1921 р.; щоб українську мову допущено в державні установи й школи; щоб скасовано закон, який зачисляв українців до румунів, що "забули материнську мову" тощо (Квітковський 347). У виборах 1928 року українці здобули один мандат до Сенату; у виборах 1930 р. — п'ять до Камери, один до Сенату; у виборах 1932 р. — три до Камери; а у виборах 1933 р. — два. Відновлює діяльність Український народний дім у Чернівцях, центральний культурно-освітній осередок на Буковині. На 1937 рік було не менше 15 українських неполітичних товариств різного типу: культурних, жіночих, студентських тощо (Квітковський 359).

1928 року в Чернівцях починає виходити щоденна газета "Час", 1933 р. — журнал для дітей "Ластівка" (Квітковський 650). Використовуючи відносне послаблення цензури, українські націоналісти з-поза Румунії засновують у Чернівцях місячник "Самостійна думка" (1931-1937) і тижневик "Самостійність" (1934-1937), до складу редакцій яких входять також буковинці. Оскільки ці видання не зосереджувалися на специфічно румунській проблематиці, вони утрималися аж до 1937 року, хоч вряди-годи цензура їх тимчасово закривала

(Квітковський 651). Були й соціял-демократичні органи ("Нове життя" 1931-1934) і навіть совєтофільська "Боротьба" (1926-1929). Число періодичних видань, що виходили одночасно, зросло до 7 чи 8. Загальне число назв упало до 10, але це був наслідок того, що середній вік видання збільшився до чотирьох-п'ятьох років — добра ознака. Розмір видань і далі лишався малий, журналістичний рівень не відзначався висотою, наклади були низькі ("Час" інколи мав ледве 600 передплатників і ніколи не більше трьох тисяч. Квітковський 645 і далі). Як правило, періодичні видання не були самоокупними, вони потребували дотацій.

Українське культурне життя зустрічало безліч перешкод і невдач. Спроби нав'язати контакти з українцями в інших частинах Румунії, зокрема в Північній і Південній Басарабії, кінчилися нічим. Українському театрові постійно дошкуляла місцева адміністрація всілякими заборонами, як от забороною вдягати українські костюми (Квітковський 352). Над українськими кооперативами з 1929 року встановлено державний контроль і швидко доведено їх до занепаду. Вакаційні курси української мови, засновані по селах коло 1926 року, що поволі набирали популярности, заборонено 1933 р. і повторно 1934 р. (Квітковський 676 і далі). Але найважливіше те, що й далі не було української школи, а мовою комунікації по містах була румунська. Православна Церква зоставалася опанована румунами, хоч 1932 р. в Єпархіяльних зборах українці мали вже 14 представників, а 1931 року в Чернівцях заснувалося Українське православне братство (Квітковський 375 і далі).

Коли 1938 року в країні встановлено королівську військову диктатуру Короля Другого, розпущено представництва, заборонено всі політичні партії — українські й румунські, — прийнято нову конституцію, а на Буковині відновлено стан облоги. "Поміркований курс" попереднього десятиліття вривається. Стираючи традиційні кордони, Буковину приєднують до новоутвореного Сучавського цінуту (области). У квітні й червні 1937 р. відбуваються два голосні процеси над українськими націоналістами. Націоналістичні видання закривають. Забороняють усі українські товариства, окрім п'ятьох (Квітковський 371). З періодики лишається тільки щоденник "Час". Для нагляду над національними меншинами у травні 1938 року при уряді створено Генеральний комісаріят для національних меншин.

У квітні 1940 року уряд, стурбований радянською окупацією Галичини, побоюючися за долю Буковини й Басарабії, оголосив про недалекі зміни. 28 червня 1940 р. радянська армія перейшла румунський кордон. Українській мові на Буковині, в Хотині й Південній Басарабії надано того самого статусу, що й на радянській Україні.

Протягом двадцятилітньої румунської окупації, здобутки, що їх мала була українська мова, зведено майже нанівець. Її функції звелися до вжитку в родинному колі та в обмеженому обсязі в українських товариствах, театрі й пресі. З міст українську мову витиснено, нею говорило майже виключно село, де послуговувалися не літературною відміною, а місцевими говірками. В церковному житті статус мови був хисткий. Серед освічених верств вона прави-

ла за засіб унутрішнього спілкування в суті речі лише в колах інтеліґенції гуманітарного напрямку (вчителі, духівництво, журналісти недорозвиненої української преси). Слова на означення нових понять у розмовній мові звучали, як правило, своєрідними цитатами з румунської. Зв'язку з радянською Україною не було сливе ніякого. Ані прямування доби українізації, ані русифікаційні тенденції пізніших років Буковини не торкнулися. Зв'язки з суміжною Галичиною були жвавіші, як не як Польща з Румунією були в союзі. Тією мірою, якою літературної мови вживано, це було галицьке (львівське) койне, навіть якщо Піддубний (99) має рацію, коли говорить, що буковинці недолюблювали галичан і мали тенденцію гримати: Геть з Буковини, забороди!

За зразок тодішньої літературної мови можуть правити два тут подані уривки з тижневиків "Хліборобська правда" (з 6 лютого 1938 р.) (фотокопії у: Квітковський 648, 653). Хоч видання репрезентують ідеологічно протилежні напрями, їхня мова майже тотожна, що ясно вказує на спільний взірець: галицьку пресу. Вистачить кількох прикладів. У правописі: *ґеній, Лєнін, Підгіря* (апостроф взагалі не вживається), *ідеольогії;* у фонології: *нарід, вілляв, блеску, значіння, взаїмно, дужаннє;* у морфології: *святкования, всі здібности;* в синтаксисі: *пятьох підсудних... відповідатимуть, носителями ідеї... люди;* в лексиці й фразеології: *круги, забираємо становище, підложення ретарди, приказ, на днях, румунський горожанин, в цілому світі, під теперішню пору...*

Буковина перебувала в такому стані — і з політичного, і з мовного погляду, — що не могла впливати на розвиток літературної мови ні на радянській, ні на підпольській Україні. Її мовні зусилля були спрямовані на те, щоб тільки не дати зникнути своїй власній українській мові. Це завдання було виконане.

8.3 Закарпаття під Чехо-Словаччиною

Коли Австро-Угорська монархія розпадалася на частини і 16 листопада 1918 р. Угорщина проголосила незалежність, соціял-демократичний уряд М. Карольї видав закон про "руську країну" (24 грудня): Закарпаття одержало автономію, окремий парлямент, право на "вживання власної мови" (Markus 13). Обіцяне не встигло здійснитися. 21 березня 1919 року владу захопили комуністи; вибухла громадянська війна, що призвела до інтервенції сусідніх держав, які спільними силами повалили комуністичний режим. За короткотривалої (кінець березня — початок квітня) радянської влади в Закарпатті видано декрет ч. 24, яким запроваджувано в школах місцеву мову, як вона була кодифікована в граматиці А. Волошина (Штець 11). Але на цей час Західне Закарпаття було вже окуповане чехо-словацьким військом (з 15 січня 1919 р.), південносхідна частина країни румунською армією, а в центральній ще трималися угорці. До травня 1919 року чехословацькі сили захопили всю територію Закарпаття, крім околиць Сиґоту.

8 травня 1919 р. представники місцевих народних рад зібралися в Ужгороді на Загальні народні збори (Центральна Руська Рада), щоб вирішити майбутнє краю. Існувало три можливості: лишитися в складі Угорщини, приєдна-

тися до Румунії або приєднатися до Чехо-Словаччини. Четверта можливість — з'єднатися з Україною — існувала лише в теорії: Україну від Закарпаття відділяли землі, окуповані поляками й румунами, а до того соціяльні й політичні структури країн були надто різні. Народні збори одноголосно ухвалили приєднатися до Чехо-Словаччини. Питання про те, чи постанова зборів дійсно відповідала бажанню людности (делеґати не були обрані у прямих виборах) і якою мірою присутність чехо-словацького війська вплинула на рішення, лишається відкритим. Проте, не влягає сумніву, що інші можливості не мали активної підтримки. Таким чином Закарпаття стало частиною чужої держави не в наслідок збройного конфлікту, як це було у випадку радянської України, Галичини і частково Буковини, а чи то з власної волі, чи з байдужости. Паризька Мирова конференція санкціонувала передачу Закарпаття Чехо-Словаччині Сен-Жерменським договором, підписаним 10 вересня 1919 року.

Сен-Жерменський договір заклав підвалини правного статусу Закарпаття і визначив напрям мовної політики. § 10 договору визначив область як «русинську територію» (the Ruthene territory), що мав бути «автономною одиницею в межах Чехо-Словацької Держави» і говорив, що їй має бути наданий «якнайповніший ступінь самоврядування, припустимий у межах єдности Чехо-Словацької Держави». § 11 твердив, що «русинська територія» повинна «мати окремий парлямент. Цей парлямент матиме законодавчі права в усіх мовних, освітніх і релігійних справах, у справах місцевої адміністрації і в інших справах, які Чехо-Словацька Держава передасть йому». Область повинна була мати губернатора, призначуваного президентом Чехо-Словаччини, але «відповідального перед русинським парляментом». У § 12 Чехо-Словаччина погоджувалася, щоб «усі урядовці Русинської території обиралися, скільки можливо, з мешканців цієї території». Нарешті, § 13 надавав «русинській території» право вибирати депутатів до загальнодержавного парляменту нарівні з іншими чехо-словацькими землями («Treaties», 3708 і далі).

У конституції Чехо-Словаччини, прийнятій 29 лютого 1920 р., про права мов говорилося в двох параграфах. § 128 ґарантував громадянам право «вільно вживати мову їхнього вибору в приватному і діловому спілкуванні, в усіх справах, що стосуються до релігії, в пресі і взагалі в усіх публікаціях або в громадських зборах». § 131 окреслював мову освіти. Він читається: «У містах і округах, де живе значна частина чехо-словацьких громадян, що говорять мовою іншою, ніж чехо-словацька, дітям таких чехо-словацьких громадян буде ґарантована в публічній освіті в межах відповідних загальних правил належна можливість діставати освіту їхньою власною мовою. В той же час чехословацька мова може вимагатися як обов'язковий предмет навчання» (Constitution 1920, ст. 93 і далі; англійський текст ст. 45 і далі). Конституція лишила відкритим питання про урядову мову і про права інших мов у ділянках освіти й адміністрації.

Ці питання вияснював окремий закон з 29 лютого 1920 р., виданий, як сказано, «згідно з § 129» конституції. Неофіційно закон називали «мовним законом». Він починається з того, що в § 1 проголошує чехо-словацьку мову (по-

літично мотивований лінґвістичний гібрид. У § 4 його визначено як чеську мову на чеських землях, словацьку на словацьких) державною мовою, тобто мовою, «1) якою має провадитися праця всіх судів, установ, інституцій, підприємств і органів Республіки... 2) Якою має друкуватися головний текст державних та інших банкнот. 3) Якої вживатимуть озброєні сили країн з метою командування і як службові мови» (Sobota III, 140 і далі) з застереженням, що в місцевостях, де 20% населення або більше, говорить іншою мовою, суди повинні приймати заяви й зізнання сторін, а також формулювати обвинувачення тією мовою; і що національні меншини мають право на освіту своєю мовою (§ 5, ст. 49).

І конституція і «мовний закон» мали окремі положення щодо Закарпаття, які в основному переповідали Сен-Жерменський договір. Так у конституції в § 3, 2 Закарпаття названо «автономна територія Карпатська Русь», що їй ґарантується «найвища міра самоврядування, що узгоджується з єдністю Чехо-Словацької Республіки» і, відповідно, стверджується, що вона «матиме власний парлямент, який вибиратиме її провід (prědsednictvo) та інших урядовців». Цей парлямент «видаватиме закони в мовних, освітніх і релігійних справах, у справах внутрішньої адміністрації і в таких інших справах, які визначать йому закони Чехо-Словацької Республіки» (Constitution 4, 22; чеський текст ст. 39 і далі). У такому ж дусі «мовний закон» в § 6 твердив: «Парлямент, що буде заснований для Русинської країни, матиме виключне право полагоджувати питання мови на цій території згідно з урахуванням потреби забезпечити єдність Чехо-Словацької Республіки» (Sobota III, 148).

Не було певности, як називати несподівано набуту землю, майже подарунок на день народження Чехо-Словаччини. В Генеральному статуті краю вживано назви Підкарпатська Русь, але назва *«Русинско»* теж була прийнята; говорилося, що перша назва виправдана історичною традицією, друга, правдоподібно, була звичайним перекладом терміну «русинська територія», вжитого в Сен-Жерманському договорі. Вважалося, що обидві назви тимчасові і вживатимуться тільки «до законного полагодження справи» (do právoplatné úpravy) але була певність, що «в школах народна мова (lidový jazyk), буде мовою навчання, як також урядовою взагалі». Цю мову також називали русинською (rusinský). Зазначалося, що навчання цією мовою у першій клясі почнеться так скоро, як тільки можливо, і поступово поширяться на старші кляси. Як предмет ця мова мала бути обов'язковою в усіх клясах (Sobota I, 132).

Певність похитнулася на самому початку чеської діяльности на Закарпатті. Українські селяни не раз не знали, якою мовою вони говорять. Єдлінська (96) наводить відповідь селян з Пістрялового у 1918 році: «Ми не годні туй ужити, бо од нас школи наші рускі загубили і наш язик од нас істерли. Ми тепер ні по-руски ні по-мадярски не знаєме». Що гірше, закарпатська інтеліґенція перебувала не в багато кращому становищі. Одні вважали, що місцевою мовою є мова русинська (тоді котрий з кількох відмінних діялектів лежить в її основі?), другі обурено відкидали цю, на їхню думку, неоковирну сільську говірку й настоювали на церковнослов'янсько-російській традиції в безлічі її варіацій.

Шукаючи неупередженої поради, органи влади звернулися до Чеської Академії Наук у Празі. Академія, тримаючися добрих демократичних засад, відповіла, що це справа самого народу вирішити, яку літературну мову вони вибирають, але одночасно не радила творити нову, русинську, мову на основі котрогось з місцевих діялектів, а вважала за доцільне запровадити українську мову в її галицькій формі: «Через те, що місцевий русинський діялект, що про нього говорить Статут, — незаперечно малоруський, треба літературною мовою тамтешнього громадянства визнати літературну мову малоруську..., себто галицьку українську», тільки з етимологічним правописом, звичнішим для корінного населення. Щождо російської мови, то її слід вивчати як предмет в середній школі (Tichý 112 і далі).

Знов таки в добрій вірі, керуючися цього разу і демократичною засадою і порадою найавторитетнішої наукової установи, уряд запросив з Відня молодого ще галицького мовознавця Івана Панькевича (1887-1958) на посаду мовного дорадника в відділі освіти при крайовому уряді (Штець 19). На превелике здивування Панькевича, йому надано «диктаторські права в справах мови», як він висловився в листі з 25 січня 1920 р. (Мушинка 131). Та коли вчений зіткнувся з дійсністю, ентузіязм його швидко зів'яв. Вже десь по трьох місяцях він пише: «Мені особисто тут надоїло. Треба битися за азбуку так, як то було у нас в 50-их роках. Русофіли не хотять допустити до народного язика і тому розпочали боротьбу проти всего, що не має російських форм. Я тут ніби щось значу, а ніби нічого» (Мушинка 131). Щоб відстояти українську мову, Панькевич змушений був робити поступки одну за одною, особливо в питаннях правопису і абетки. І все одно його граматика для середньої школи — "Граматика руського языка для молодших кляс школ середних и горожаньских" — не побачила світу аж до 1922 р., а тим часом школи користувалися граматикою А. Волошина — "Методическая грамматика карпато-русскаго язика для народных школ" (1901 і 1919), — що була в суті речі російською граматикою з домішкою певних льокальних рис, як от закінчення *-ти* в інфінітиві, *як* замість *как* та ін., і призначалася для вжитку в початковій школі. Тим часом у початкових клясах вживано виключно старих підручників.

У кращому становищі знайшовся другий гість з Галичини В. Бірчак, теж співробітник закарпатського шкільного управління. Йому доручено скласти літературні хрестоматії для шкіл ("Руська читанка для I. клясы гимназійной и горожанськихъ школъ", 1922 і така сама для четвертої кляси, 1924). Підібрані уривки він не пристосовував до місцевої говірки, а пояснював у примітках незнайомі слова й вирази льокальними відповідниками (Єдлінська 100).

Можна собі уявити, що реакція чехів, які мали справу з місцевими чинниками на Закарпатті, могла бути подібна до реакції Панькевича. Їхня демократична і проукраїнська політика не зустріла загальної підтримки. Кожен захід натрапляв на вороже ставлення якоїсь групи, викликав публічні або приватні доноси. (За Magocsi 140 перший лист такого характеру вислано до Праги в лютому 1920 р.). Новоприбулим галичанам і чехам всі ті прискіпування не

могли не здаватися порожніми, дріб'язковими, не вартими ні уваги, ні запалу, які в них укладали.

У таких обставинах чехи не виконали деяких своїх зобов'язань. Сейм не скликано. Першим губернатором краю мусів бути місцевий мешканець. Але, можливо, через брак особи, що на неї погодилася б переважна більшість, у квітні 1920 року губернатором призначено американця закарпатського роду Григорія Жатковича. Становище його, хоч-не-хоч, носило характер декоративний. Практичними справами керував віцегубернатор Петр Еренфельд, чех. Така ситуація була, можливо, однією з причин, чому Жаткович, не відбувши й року, у березні 1921 р., зрікся свого посту. Не менше важливо, що начальником шкільної адміністрації був чех, спершу Йозеф Пешек (до 1924 р.), а по ньому Йозеф Шімек. В умовах гострої нестачі кваліфікованих учителів, Пешек прийняв на роботу декого з Галичини (більше — російських еміґрантів, що не знали ні української літературної мови, ні місцевих говірок), та деяких чеських леґіонерів, що, пробувши кілька років у Росії, трохи підучили російську розмовну мову (Штець 16).

Все це виглядало як продумана централізаційна політика празького уряду в колонії (офіційна причина резиґнації Жатковича), а може й справді так було. Брак місцевої політичної еліти, безперечно, сприяв такій політиці і, бодай з погляду чехів, її виправдував. Другою причиною могли бути сильні комуністичні впливи, що давали себе відчути на Закарпатті в ті роки (Marcus 17).

За таких обставин, при невеликій підтримці місцевої людности довелося галичанам починати просувати на Закарпатті справу української літературної мови галицького зразка. Крім складання підручників та дорадчої роботи при школах, дуже важливими кроками в цьому напрямі була організація і провадження "Просвіти" (заснованої 9 травня 1920 року) і редаґування кількох періодичних видань, що їх здебільшого організовувала "Просвіта". Вони охоплювали різні сфери інтересів: від ученого "Наукового збірника" (1922-1938) до популярного щорічного "Календаря" (1923-1938) і місячників для дітей та молоді: "Пчо̂лка" (1923-1934) і "Наш родный край" (1923-1939). 1923 року "Просвіта" мала чотири філії і 82 читальні поза Ужгородом, на 1934 р. — відповідно 10 і 230. При "Просвіті" існував український театр (Руський народный театр, 1921-1929), хор тощо (ЕУ 2, 2371); з 1928 р. "Просвіта" утримувала "Народный дом" в Ужгороді. Швидко розвивалося товариство молоді Пласт. Проте, найзначнішим успіхом було те, що все більше представників місцевої інтеліґенції приєднувалося до української "партії" або схилялося в її бік, включно з немолодим і вельми шанованим Августином Волошином (1874-1945 чи 1946). Свою русофільську граматику, що вийшла 1919 року, Волошин переглянув і видав 1923 р. як "Методичну граматику карпато-руського языка". Тут було ще дуже далеко до української літературної мови, якої автор ніколи не опанував, але пороблені зміни говорили про рух у цьому напрямі. Еволюція Волошинових поглядів відбивала нові настрої. Ситуація 1923 року різнилася від ситуації 1919-1920 рр.

Ні Панькевич, ні його однодумці не забули науки попередніх років. На Першому закарпатському з'їзді вчителів (16-17 квітня 1920 р.) ніхто навіть не порушував питання про українську літературну мову, всі віддавали перевагу місцевим говіркам (Єдлінська 98; Штець 18). Обставини того часу змусили Панькевича маскувати українську мову в своїй граматиці під верховинський і мармароський діялекти, з яких він зберіг одначе лише кілька особливостей (те. що інколи вважають діялектними елементами в Панькевича — напр. Єдлінська 101, — є тільки етимологічним правописом), і вдатися до етимологічного правопису, що справді був радше псевдоетимологічним: коли *о* переходило в *і*, його позначали ô, але коли *е* переходило в *і*, його позначали не ê, а ѣ. Одначе цей правопис був обов'язковим кілька років.

Та все ж не слід перебільшувати успіху Панькевича й "Просвіти". Українська "партія" лишалася однією з трьох мовних "партій", вона далеко ще не опанувала культурне поле. Уяву про те, як виглядала справа, можна скласти на підставі огляду середніх шкіл (приблизно 1924 р.), що його робить Gerovskij (1934, 512): з чотирьох гімназій у двох навчання провадили українською мовою, в жодній — російською, а в одній — мішано; з трьох учительських семінарій дві були українські, одна російська — усе це бодай офіційно; на ділі і українська й російська викладова мова (залежно від освіти й здібностей учителя) мала більш чи менш сильну домішку місцевих говірок, а то й церковнослов'янської мови. Навіть 1923 року вчительський з'їзд відкинув граматику Панькевича 544 голосами проти 2 (Magocsi 140).

Загалом, одначе, знання української мови ширилося, пошана до неї міцніла, а сфера вжитку російської мови й місцевих діялектів звужувалася. Це стривожило російську "партію", вона прийшла в стан бойової готовности й кинулася на боротьбу. У противагу "Просвіті" в травні 1923 року засновано "Общество им. О. Духновича", товариство, що мало на меті пропаґувати російську мову й культуру. Час заснування *Общества* майже збігся з часом зміни чеської адміністрації: губернатором призначено А. Бескида, що підтримував русофільську орієнтацію, віцегубернатором — чеха-централіста А. Розсіпала. Як у випадку "Просвіти" ініціятива виходила від прибульців з Галичини, так тут це були переважно російські і міґранти.

Общество ім. Духновича розвинуло жваву діяльність в організації філій та читалень (274 читальні на 1931 рік. Пор. Gerovskij 1927, 514), у видавничій справі (місячники "Карпатський край" 1923-1925, "Карпатскій свѣтъ" 1928-1933, 1938; календарі тощо); воно постійно відбувало "Дни русской культуры", надавало літературні нагороди, запобігало підтримки впливових чеських діячів, спритно граючи на традиційному чеському русофільстві. У 1937 р. *Общество* нараховувало 21 тис. членів ("Просвіта" — 15 тис.). У своїй антиукраїнській роботі *Общество* ім. Духновича не раз копіювало заходи "Просвіти", спрямовуючи їх у протилежному напрямі. На противагу українській граматиці Панькевича треба було видати російську граматику. І її видали. 1924 року з'явилася "Грамматика русскаго языка" за редакцією Євменія Сабова (між іншим, 1923 року він обстоював відрубну літературну мову, сперту

на місцеві говірки, виступаючи і проти української і проти російської). Ймення автора на "Грамматике" немає. Приховати його вважали за доцільне, бо автор Олександр Ґріґор'єв походив з Росії і не мав нічого спільного з Закарпаттям (жив він у Пряшеві — Tichý 114 і далі).

Суттєве в пропаґанді російської мови найкраще зформулював Ґеровський, теж стороння особа на Закарпатті, для якого українська літературна мова була "мовою" в лапках. Gerovskij (1927) писав:

> На засвоєння цієї "мови" карпаторуський учень мусітиме витратити не менше зусиль, ніж на вивчення *общерусской* літературної мови, з тією різницею, що в першому випадку він не буде винагороджений доступом до будь-яких значніших цінностей, тоді як *общерусская* літературна мова одразу відкрила б йому багаті скарби світової російської культури (142).

Войовнича антиукраїнська пропаґанда *Общества* імени Духновича найповніше виявилася в серії популярних брошур "Народної бібліотеки" та споріднених виданнях, разом 115 назв (Magocsi 159). Як яскраві зразки, можна назвати такі: "Народный катехизмъ", 1926; Н. Зоркий, "Споръ о языкѣ в Подкарпатской Руси и чешская Академия Наукъ", 1926; А. Волконский, "Въ чемъ главная опасность", 1929; "Национальная и языковая принадлежность русскаго населенія Подкарпатской Руси", 1928 (детальніше — Ніколаєнко 26; Штець 93 і далі).

Обидві "партії" намагалися довести своє місцеве коріння: українська, викликаючи дух Л. Чопея, укладача "русько-мадярського словаря" (1883), російська, підносячи О. Митрака, що склав російсько-угорський словник ("Orosz-Magyar Szólár", 1881).

"Російсько-українська мовна війна" затягалася, успіх переходив то до одних, то до других, але загалом українська партія втрачала, російська зискувала. У вересні 1924 р. Панькевича й Бірчака звільнено від їхніх обов'язків в шкільному відділі (Мушинка 135). Чеська адміністрація. очевидно, втомлена нескінченною "мовною війною" і звичайно схильна до русофільства. стала поволі відступати від своєї первісної проукраїнської політики. В законі з 3 лютого 1926 року сказано, що "русинську (малоруську) мову *дозволено* вживати" (§100, 2. Sobota III, 173. — Підкреслення моє. — *Ю. Ш.*), а не що її *повинні* вживати. 9 червня 1930 р. крайовий президент підкарпатського Краю Розсіпал видав наказ, яким зобов'язував шкільних інспекторів послуговуватися в офіційному листуванні "чехо-словацькою" мовою, оскільки, мовляв, питання мови на Закарпатті ще й досі не розв'язане. Під тиском широкої хвилі протестів наказ у серпні того ж року уневажнено (Штець 25), але саме поява його дуже знаменна. 7 листопада 1930 р. міністер освіти Чехо-Словаччини дозволив уживати російських підручників у школах (там таки), а 1 жовтня 1936 р. уже рекомендував їх до вжитку (Штець 27). Завершальним виявом цієї тенденції було визнання рівноправности української й російської мов 15

липня 1937 р. (там таки). Вживати прикметник "українське" до Підкарпаття заборонено (1933 р. і повторно 1936 р. — Magocsi 229).

У таких обставинах українська "партія" знайшла несподіваного спільника: комуністичну партію. Комуністична партія спершу провадила роботу місцевою (русинською) мовою. П'ятий конґрес Комуністичного Інтернаціоналу (17 червня — 8 липня 1924 р.) вирішив, що існує одна українська проблема в Польщі, Румунії й Чехо-Словаччині і що її можна остаточно розв'язати тільки приєднавши українські землі тих держав до радянської України. Місцеві говірки могли стати на перешкоді цим плянам. Комуністам Закарпаття наказано перейти на українську літературну мову та встановити зв'язки з комуністами радянської України. У грудні 1925 р. відповідальний редактор комуністичної щоденної газети "Карпатська правда" Іван Мондок узяв участь у IX з'їзді КП(б)У в Харкові (Єдлінська 104). Саме набирала розмаху українізація і це, очевидно, справило на нього враження. (У 1927 р. він знову приїде в Харків, цього разу на правописну конференцію, де заявить, що беззастережно приймає ще не затверджений правопис). З 14 лютого 1926 р. редаґована ним газета перейшла на українську мову (певно, не без домішки льокалізмів) і навіть на український правопис. Останнє справді було новим і відважним кроком на терені Закарпаття. Так, мабуть, почувала й редакція, коли в грудні того ж року надрукувала резолюцію Сьомої крайової конференції партії під заголовком "Кінець язикового питання" (Штець 56). Кінцем це ще не було, але, можливо, початком кінця.

В "Карпатської правди" знайшлися послідовники: соціял-демократична газета "Вперед" (з 1926 р.), тижневик "Свобода", орган християнсько-народної партії (з 1930 р.), деякі літературні публікації (Штець 58 і далі; Tichý 125 і далі). У третьому виданні своєї граматики, зберігши етимологічний правопис, Панькевич робить деякі зміни в морфології (*вôн* замість *ôн, синѣ* замість *сини, чий* замість *чій* у називному однини та кілька інших: Штець 74). Згодом школи одержали ще наближеніший до української літературної мови підручник Я. Неврлі (частина 1, 1937; частина 2, 1938). складений на взірець радянських граматик (Штець 73). "Фонетичною" в правописі була граматика Франца Агія "Жива мова" (1936). Після того, як офіційно визнано українську й російську мову рівнорядними мовами краю, сперечатися про український правопис стало недоречним. У 1937-38 р.. "фонетичний" правопис дозволено в школах (Штець 73). Той час, коли цензор викреслював речення, в якому місцевих українців названо українцями (Штець 58), минув.

Закоренілих звичок позбутися тяжко. Закарпатське суспільство, звикле до постійних суперечок про мову, далі жило в атмосфері конфлікту. У більшості випадків перемагала російська "партія". Ось кілька яскравих прикладів. У травні 1929 р. конференція вчителів, що належали до *Учительського Товарищества Подкарпатской Руси* розкололося надвоє: після того, як більшість проголосувала за "традиційні" підручники в початкових клясах і російські в старших, учителі української орієнтації покинули конференцію й приєдналися до *Народовецького учительського товариства в Ужгороді* (Штець 23,

67). 1937 року проросійські групи заснували "русский блок" (Штець 63). У відповідь українські комуністи взяли участь у з'їзді "Просвіт" (жовтень 1937 р.), що стало зародком "українського блъоку" (там таки). На початку тридцятих років по селах то тут, то там спалахували "шкільні страйки" або з вимогою вести навчання російською мовою, або навпаки проти цього (Штець 30).

Восени 1937 р. чеська адміністрація вирішила переглянути питання викладової мови і розв'язати його голосуванням. Людність мала сказати, чи вони воліють граматику Панькевича, чи (псевдо-)Сабова. У шкільному плебісциті перемогла російська "партія" (313 голосували за російську мову, 114 за українську: Magocsi 226). Сьогодні немає змоги перевірити, чи має підставу твердження української "партії", що тут передусім завинила несумлінна пропаґанда противників, які зіграли на двозначності терміну русский/руський, що для місцевої людности означало "закарпатський українець", і що адміністрація частково підтасувала наслідки.

Нескінченна "мовна війна" зумовила два цікаві явища. Одним було пожвавлення інтересу до окремої місцевої мови, якою став виходити тижневик "**Недѣля**" (1935-1938), підтримуваний Греко-Католицькою Церквою. З 1936 р. Національний театр в Ужгороді почав давати вистави "руською" мовою (Magocsi 223). Другим був різкий зріст чеських шкіл. 1920 року була 321 "русинська" початкова школа проти 22 чеських, а 1931 року 425 проти 158 відповідно. З муніципальних шкіл 1938 р. 21 була "русинська", 23 чеські (Magocsi 358). На зріст чеських шкіл склалося кілька причин. Насамперед, зросло чеське населення краю: від майже нуля в 1919 році до 30 тис. на кінець тридцятих років (Magocsi 17). Далі, єврейські родини воліли давати дітей до чеських шкіл. Можливо, нарешті, що багато хто з українців теж посилав дітей у чеські школи, щоб не наражати їх на прикрощі "мовної війни", невироблену термінологію, неусталені мовні норми. Проявом чеського впливу було й те, що вищі русинські школи масово користувалися чеськими підручниками. Так 1934 р. в мукачівській учительській семінарії з 72 підручників 68 були чеські (Штець 62). Заносилося на перспективу чехізації краю.

На заваді став розпад Чехо-Словаччини в кінці тридцятих років. Під тиском подій чехо-словацький уряд 26 червня 1937 р. нарешті заговорив про автономію, якої й надав Закарпаттю в жовтні наступного року. Перший автономний уряд Карпатської України на чолі з прем'єр-міністром Андрієм Бродієм виявився проугорським і був розпущений після 18-денної чинности. 2 листопада 1938 р. Угорщина окупувала південні території краю, включно з Ужгородом і Мукачевом. Столицею незайнятих земель став Хуст. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до карпатоукраїнського сейму. Голосування відбулося за єдиним українським списком (від Українського національного об'єднання). Список одержав 86.1 % голосів. Це був разючий, ніколи повністю не пояснений контраст до наслідків перепису 1930 р., коли 455 тис. осіб декларували себе русинами, а тільки 2.355 українцями (ЕУ 1, 568; Штець 61. Чи було це демонстрацією перед лицем угорської аґресії?). Проголошення незалежнос-

ти Карпатської України 15 березня 1939 р. носило радше символічний характер. Угорське військо швидко просувалося вглиб країни і на 20 березня зайняло всю територію.

Мовна політика угорського режиму, що протримався майже п'ять років — до 27 жовтня 1944 р., — була подібна до політики перед кінцем Першої світової війни. Уряд ставився вороже і до української, і до російської мови та фактично заборонив їх уживати. Але тепер край називався Підкарпатською територією, кілька проугорськи настроєних місцевих діячів увійшли до угорського парляменту і "русинську" мову визнано другою мовою в адміністрації та початкових і середніх школах (Markus 21). Засади угорської мовної політики викладено в статті Ш. Бонкало "Русинський літературный язык — A Ruszin irodalmi nyelv", опубліковані у "Зоря-Hajnal" (Ужгород) 1941, 1-2. Ці засади лежать в основі підручника Ю. Марини "Грамматика угро-русского языка для средних учебных заведений" (Ужгород 1940. Пор. Ніколаєнко 27). Автор говорить, що його мета — відновити етимологічний правопис та місцеву мову, перше, — щоб підкреслити розбіжність з українською мовою, друге — з російською (цитую з:Штець 32). Тим самим духом перейнята "Грамматика русского языка" І. Гарайди (Ужгород 1941).

3 жовтня 1944 р., після окупації Закарпаття радянським військом, там стали обов'язковими норми української літературної мови й правопису в їх радянському варіянті. "Мовну війну" припинено.

Хоч період чеського панування був заповнений часто безцільними і майже завжди низького рівня мовними дискусіями, він лишив за собою глибокий слід. На малому терені, без великих міст, де населення — здебільшого малоосвічене — не сягало й мільйона, за 20 років складено й видано, враховуючи перевидання, дванадцять граматик. Періодика процвітала. Політичні органи були диференційовані за виразними партійними напрямами. Неполітична преса мала видання дитячі, пластові, молодечі, гумористичні, педагогічні, релігійні, економічні, наукові, літературні та ін. Gerovskij (1934, 534) згадує, що протягом одного року (1933?) виходило 14 видань русинською й російською мовою (одне щоденне, п'ять тижневиків, два двотижневики, шість місячників) і 8 українською (один тижневик, два двотижневики, чотири місячники). Як подає ЕУ (1, 997) за чеського періоду в краю виходило 62 українські періодичні видання, 39 російських, 34 угорські і 13 чеських. Книжкова продукція нараховувала понад тисячу назв. Ці числа вражають, а особливо, якщо пригадати становище в попередній — угорський — період. Щось подібне спостерігаємо і в ділянці освіти загалом, а зокрема в шкільництві з "місцевою мовою" викладання, чи то українською, чи російською, чи русинською. Мовна строкатість не спиняла ширення освіти й друкованого слова.

Мовний хаос, ясна річ, існував, але не слід надавати йому занадто великого значення. Три позірно групи — русини, українці й росіяни — в дійсності не стояли так далеко одна від одної, як може видатися з полемічних статтів. Чистою літературною українською мовою не видавалося майже нічого, літературною російською дуже мало, переважно твори авторів не місцевого по-

ходження. Практично все друковане мало в собі елементи місцевих говірок, різниця полягала в питомій вазі тих домішок. З цього погляду відмирання традиційної форми "русинської мови" залежало не від того, що її відкидали, а від того, що вона синтезувалася в різних текстах з іншими мовами. Це був закарпатський спосіб переходу до справжньої літературної мови, чи то української, чи російської.

Ось уривок з "Азбуки" Августина Волошина, складеної після навернення автора до українства:

"— Што маю робити?

— Иди, Иване, *пообтерай таблу,* **стол,** *лавиц҃ѣ, попозерай, ци* є крейда, чернило, *ци* чиста школа?

И я не *л҃ѣновався,* все так *єм* робив, як *мн҃ѣ* пан учитель *розказали.* У полудне *отворив єм вызоры* и коли'*м* передав ключ пану **учителю,** похвалили мене.

Ибо я дуже люблю чистоту и порядок" (73).

(Місцеві діялектні слова й форми подані курсивом, церковнослов'янські й російські, тобто традиційні, — жирним шрифтом).

З часом чимало льокалізмів убуває, але, як правило, якась домішка їх завжди є. У суті речі, "русинська мова" не була здатна до "мовної війни" і не потребувала її. Як система вона була мертва; окремі її компоненти вживалися активно. Конфлікт між українською й російською мовами відбувався в іншій площині. Це був смертельний бій за право вижити. Притягальна сила російської літератури (не надто добре знаної), на яку вказує Ґеровський, грала тут, можливо, меншу ролю, ніж уявлення про російську мову як мову "панську". Мов той герой Гоголевого "Одруження", який не міг повірити, що сіцілійські селяни говорять по-італійському (він помилково думає, що по-французькому), закарпатці підсвідомо вважали російську мову атрибутом панства, а вже ніяк не простолюддя. Подібне ставлення було до угорської мови в часи угорського владарювання, затрималося воно й далі. Гнатюк (24) ще 1924 року спостерігав "погоню за "благородною, панською" мовою, а такою видається декому лише московська". З цього погляду, по радянській окупації 1944 р. традиційне мовне русофільство зникає не лише в наслідок офіційної політики, а й тому, що розвіюється уява про російську "панськість" після зустрічі з неаристократичними росіянами.

Щодо розмовної мови в чеський період, то можна з достатньою підставою думати, що ніхто з уродженців краю не послуговувався в щоденному житті ні літературною мовою, ні львівським койне. Щоб відповісти на питання, чи творилося льокальне койне на основі одного місцевого діялекту з домішкою угорських, чеських, церковнослов'янських, українських і російських слів, а чи по різних містечках щоденне спілкування відбувалося на базі вузькомісцевої говірки, що, звісно, всотувала в себе слова й форми, які ставали типовими на

широкому терені, бракує даних. Підставою другого припущення могла б бути хаотична ситуація з мовою в школах і виданнях, про що говорилося вище. Якщо припущення це слушне, то з нього випливає, що на Закарпатті розмовна мова ще більшою мірою, ніж писана, перебувала на рівні допромислового суспільства. Специфічні ознаки розвитку мови на Закарпатті у міжвоєнні роки зумовлені поєднанням цього рівня з умовами демократії, що їх принесли чехи.

9. Кінцеві завваги

Вдумливий читач зробить власні висновки з поданого матеріялу. Один знайде тут доказ життєздатности української мови, другий — доказ її уразливости і слабкости. Обоє вони, можливо, матимуть рацію. В кожному разі немає потреби ставити крапки над усіма і й повторювати все сказане. Проте, деякі узагальнення до всього періоду 1900-1941 рр. як цілости не будуть зайвими.

Українське питання — і питання української мови як його складова частина — вийшло на міжнародну арену. Найпереконливіше тут є не так те, що питання це виринуло на дипломатичних конференціях та переговорах, як те, що уряди трьох сильних держав — у Москві, Варшаві й Букарешті, — протягом десятиліть активно переслідували українську мову. Уряд четвертої держави, у Празі, вряди-годи подумував, чи це не була б бажана політика. Форми переслідування залежали від місця й часу. Царська Росія робила ставку на цілковите знищення; не багато чим різнилася політика влади за двох перших окупацій України росіянами: радянської й білоґвардійської, а також політика Румунії. Варшава застосовувала політику обмеження й конфронтації. Прага в останні роки зверхности над Закарпаттям підтримувала мову-суперницю. Своєрідну політику провадили росіяни по остаточній (перед Другою світовою війною) окупації України: позірно підтримуючи українську мову, а водночас руйнуючи її соціяльну основу й тероризуючи мовців.

Кожна панівна нація намагалася ділити території, де людність говорила українською мовою, на відокремлені частини. До Першої світової війни наражався на перешкоди зв'язок підросійських українців з українцями в Австро-Угорщині. Після цієї війни деякі кордони стали майже нездоланними (між підросійською Україною та землями в інших окупантів); решта, хоч не такі глухі, теж не сприяли одності мови. Крім завад, що їх творили політичні межі, не менш серйозними перепонами в осягненні єдности були відмінности в законодавчих системах та самому стилі життя. Опріч того, кожен окупант намагався дробити українські землі на окремі адміністративні одиниці чи бодай відокремити від них якусь частину. У випадку радянської України така доля спіткала в тридцятих роках південні терени Курської та західні Воронізької областей, як також Кубань; у Польщі Лемківщину відокремлено від Галичини, Галичину від Волині, ту й ту від Полісся й Холмщини; в Румунії зведено стіну між українцями Буковини й Басарабії; у Чехо-Словаччині від Закарпаття відгороджено заселені українцями райони східної Словаччини. Заходи ці мали на меті звузити простір, де вживано української мови; виглядає, що в декотрих випадках мету осягнено (Кубань, Полісся, Басарабія).

В наслідок такої політики контакти через державні кордони й адміністративні межі сповільнилися. Проте, вони не обірвалися цілком. Галичина далі впливала на мову радянської України, хоч і меншою мірою, ніж до радянської окупації (пор. приклади, наведені в: Shevelov 1966; а також зв'язки київського

Інституту української наукової мови з львівським Товариством ім. Шевченка). Значно пізніше, 1970 року, радянський мовознавець, відповідальний за стандартизацію української літературної мови, так підсумував становище з галичанізмами в урядово ухваленому варіянті української мови: "Усунені з наукових, журналістичних і офіційних текстів, галичанізми збереглися переважно в розмовній мові і в художній літературі, де вони часто зовсім виправдані" (Pilinski 366). Цікаво, що автор одверто говорить про офіційну лінію, спрямовану проти галичанізмів (вона почалася геть у тридцятих роках), і визнає наявність їх у мові ще року 1970! Твердження, що в писемній мові вони зустрічаються тільки в художніх творах, є, звичайно, сумнівне. Вплив Галичини досяг також Буковини (місцеві націоналістичні видання) і Закарпаття (різнобічна праця І. Панькевича).

З другого боку, підпольська Україна зазнала впливів Харкова й Києва, особливо сильних у двадцятих роках. Впливи доходили частково безпосередньо через наукові установи, такі як Академія Наук, частково завдяки партійним зв'язкам КП(б)У з КПЗУ, а частково через політичних еміґрантів, що опинилися в Польщі та сусідніх країнах (Ів. Огієнко та ін.).

Таким чином одність української мови збереглася, але оскільки річища взаємозв'язків були дуже звужені, то утрималося й багато реґіональних особливостей. Львівське койне не злилося з літературною мовою. Окрема відміна літературної мови, можливо, творилася на Закарпатті.

Це очевидні й незаперечні факти. Говорячи про суспільну основу української мови, ми опиняємося на менше певному ґрунті. До кінця минулого століття над українською мовою тяжіла народницька орієнтація на село. На підросійській Україні цей напрям панував майже цілковито, на підавстрійській — переважно. В перші роки XX століття роблено спроби зорієнтувати мову — бодай частково — на інтеліґенцію й місто. В літературі це мало успіх (Коцюбинський, Леся Українка, Винниченко). В житті, одначе, мова рідко виходила поза сферу діяльности гуманітарної інтеліґенції і тільки як виняток пробивалася в верстви промисловців, комерсантів, технічної інтеліґенції та промислових робітників. Намагання в добу українізації привернути цих останніх здебільша зазнало невдачі. На підпольській Україні наслідки були дещо кращими. Вимушена конкуренція з польськими і єврейськими підприємцями допомогла оформитися верстві українських підприємців. Поступ до урбанізації відбувався, але поволі й обмежено. З погляду суспільної структури українська мова лишалася незавершеною.

Тим більше вражає істотне поширення сфери вжитку української мови, яка сягає в такі розмаїті ділянки життя як аґрономія й релігія, музикознавство й бухгальтерія, поезія й народне господарство. Щоправда, в царині чистої науки й технології українська мова не зустріла достатньої підтримки, а після кінця українізації стала помітно втрачати надбане. Це, звичайно, було наслідком прогалин у соціяльній базі мови.

Щодо престижу, то українська мова здобула чимало перемог. Не один,

хто кінчив російську або польську школу, кого виховано в російській чи польській культурі, повернувся до української. Здатність української мови задовольняти вищі культурні потреби вже не можна було заперечити. Однак, серед неукраїнської міської людности українська мова пошани не набула і зневажливе ставлення до неї аж ніяк не було винятком. Це позначилося досить частими випадками відступництва, переходу українців до інших культур і мов: російської, польської, румунської, чеської. Нерідко головною спонукою тут були вигідна кар'єра, запорука добробуту, але за цим усе таки не важко розгледіти брак замилування українською мовою, а то навіть і пошани до неї.

Ні під однією з чотирьох окупацій українська мова не стала звичайним засобом спілкування по великих містах і промислових центрах.

Відбулася важлива ідеологічна зміна в мотивації вжитку української мови. До XX століття головним арґументом, який висували освічені верстви (вони під чужими режимами поспіль були двомовні) в обороні української мови, був той, що українську мову треба плекати й розвивати, бо вона є єдиним засобом зв'язку з народом, який іншої мови не розуміє і був би засуджений на довічну темряву, навіть неграмотність, якби до нього не зверталися і його не просвічували українською мовою. В XX столітті цей арґумент втрачає переконливість і відпадає. Робляться спроби заступити його гаслами романтичними, що проголошують мову виявом народної душі й скарбницею національної культури, найістотнішою ознакою нації, її прапором.

З обережністю вченого, що воліє не мати діла з ідеологічними гаслами, Василь Сімович (1934в, 35; передрук: Сімович 1984) писав:

> Коли брати на увагу суцільність ознак, що творять націю, мова буде одна з найважливіших прикмет самостійности народу. Звідси така велика дбайливість — зберігати мову, а то з упадком мови, мовляв, перестає існувати народ тієї назви, яку мав до того часу, доки мова його ще жила. Таке розуміння мови як такого важного чинника для існування нації схрищується з національно-політичною програмою життя народу. Таке розуміння мови — більш емоціонального, почуттєвого характеру, та не лічитися з ним не можна. Ми можемо воювати з таким розумінням, як хочемо, а проте почуватимемо, що щось у ньому таки є.

Двоїсте Сімовичеве ставлення до гасла: одночасне відкидання і приймання, вказує на саму суть становища, в якому перебувала тоді українська мова. За нормальних умов мова не потребує мотивації. Виглядало б чудернацьки, якби хтось заходився вишукувати raison d'être, скажімо, для французької мови у Франції чи англійської в Англії. Мова там просто є, так як є повітря, що ним дихають. Жадному мовцеві там і на думку не спаде пояснювати їхню присутність. Коли люди, що говорять якоюсь мовою, підшукують для

цього виправдання, це завжди вказує на ненормальне становище мови. З цього погляду українська мова в першій половині XX ст. перебувала в перехідовому стані: від умотивованої присутности до невмотивованої. Коли, в середині минулого століття, нею говорили майже виключно на селі, то мотив приступности мови селянам був і конечний, і достатній. Твори Квітки чи Марка Вовчка, стилізовані під оповідання з народних уст, уповні відповідали гаслу. Після П. Куліша, Франка, Коцюбинського й Лесі Українки, після того, як з'явилася українська інтеліґенція, становище різко змінилося. Мова цих письменників, як і мова їхньої суспільної групи, мала ту саму фонетику й морфологію, що й мова хутірська, але в синтаксисі й лексиці відійшла від останньої геть далеко. Творам Рильського, Семенка, Бажана і багатьох інших не притамання "сільська простота". Представники етнографічної школи в лінґвістиці двадцятих років (Курило, Тимченко, Огієнко, Сімович та ін.) намагалися звузити розрив між літературною мовою й мовою хутірською. Марна річ пробувати тепер вгадати, куди повернулася б справа, якби їхні думки й поради переважили, якби ці вчені не впали жертвами радянської державної машини. Є, проте, познаки, що дехто з мовознавців (Курило, Сімович) став відходити від цього напряму.

Гасло про мову як вияв народної душі було надто романтичне й поетичне у вік науки й технології. Теза про мову як носія національних традицій теж не цілком відповідала дійсності, бо архаїзація не грала помітної ролі в розвитку української мови двадцятого століття. Сучасний мовець з будь-якої суспільної верстви ледве чи зрозуміє, приміром, мову XVII століття. Така "криза мотивації" вела до невмотивованого існування української мови або, що фактично те саме, до вмотивування самою її наявністю. Це збігається з нормальним станом існування кожної життєздатної мови. Проте, у конкретних обставинах двомовности освічених прошарків і постійного — на практиці — змагання з мовами керівних націй: російською, польською, румунською і, до певної міри, чеською, цей нормальний стан, хоч як це парадоксально, обертався ненормальним. Звідси боязке, але часте вертання до романтичного уявлення про мову як виразницю народної душі.

В першій половині XX ст. українська літературна мова зазнала безприкладної нормалізації. Здоровий сам по собі процес не раз набирав у практиці не зовсім здорового нахилу, коли мовознавці, замість вибрати одну з наявних у мові форм, починали накидати мові свої закони, подеколи творячи штучні, невластиві форми чи конструкції. Правда, в правописі 1928-1929 р. така крайність позначилася тільки в розділі про іншомовні слова, де запроваджено систему, яка ніде не існувала (*логіка*, але *льозунґ* і т.д.). Якоюсь мірою сказане не стосується однак і до лексичного фонду взагалі, а термінології зокрема. При наступній зміні політичного курсу ці надужиття дали підставу впровадити в мову інші непритаманні їй елементи, цього разу російські (термінологія і правопис "Хвилі"). Сама можливість таких експериментів доводила, що мова стало перебувала в ненормальному стані: без повної соціяльної бази, з деякими недорозвиненими складовими частинами (невиробленість технічної

термінології, недорозвиненість урбаністичних форм комунікації, відсутність міського жарґону).[69]

Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, — у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати української мови прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих "клясичних" метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні контрукції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропаґує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською й російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові.

Сила спротиву безнастанному тискові міцніла на традиціях недовгочасного (1917-1920) періоду незалежности України при УНР і Гетьманаті, хоч більшість українських мовців цього не усвідомлювала. Мовиться тут не про політичну програму і не про знання історичних фактів доби (які послідовно випікали з народної пам'яті спотворенням, а, головне, замовчуванням), а про фактичний слід, що ті роки зоставили на мові: поперше, поширилися функції мови, вона захопила ділянки, в які її давніше не допускали (передусім державної адміністрації й освіти); подруге, мова збагатилася на нові лексичні, а почасти й синтаксичні засоби. Цей процес деякою мірою повторився в добу українізації.

Повний обсяг цих іновацій ніколи не вивчався ґрунтовно й всеохопно. Та вистачить навести кілька вибраних навмання прикладів — обмежимо себе на лексиці, яка нині здається "нормальною" і конечною, — щоб показати, як багато слів виникло в той період. Сучасний мовець буде здивований довідатися, що, приміром, такі дев'ять невтральних слів з основного словарного фонду української мови не були зареєстровані зовсім або подані з відмінним від теперішнього значенням у найвичерпнішому з передреволюційних слов-

---

69. Брак українського міського сленґу інтеліґенція частково компенсувала тим, що вкраплювала в розмову російські слова й вирази, надаючи їм іронічного відтінку. На це звертає увагу Сулима (264) при аналізі мови Хвильового: "Коли Хвильовий пише ламаною мовою, то це таки справді — "для інтеліґентів".., бо цю ламаність вони утворили". Справжня причина, чому люди, що досконало опановували українську мову (як Хвильовий), свідомо вдавалися до іронічного вживання русизмів, — потреба заповнити порожнечу на місці українського міського сленґу. За цим також крилося приховане бажання принизити російську мову, добре відома звичка залежних народів брати на приховані глузи тих, від кого вони залежать.

ників, словнику Грінченка: *доповідь, голова* (зборів), *гурток, гуртожиток, листівка, ставитися, уряд, установа, здібний.* М. Коцюбинський у листуванні постійно вживає слова *відкритка,*а не *листівка* (пор. російське *открытка*. Напр., у листі з 24 листопада 1903 р. — Коцюбинський 304). У Винниченковому щоденнику знаходимо "я до всього *відношуся"* (не: *ставлюся,* 1911 р.), *спосібні* (не: *здібні,* 1914 р.), *предсідатель* (не: *голова,* 1914, 1915, ст. 35, 119, 130, 167).[70] Є. Чикаленко 1908 р. теж уживає *предсідатель* (2, ст. 11).

Є досить підстав припустити, що всі наведені слова — за винятком *гуртожитку*, яке, правдоподібно, з'явилося після совєтизації України, — виникли або набули звичного нині значення в період державної незалежности. Деякі з них знаходимо в "Російсько-українському словникові" С. Іваницького й Ф. Шумлянського (1918): *ставитися, установа, здібний;* є там і *голова* та *уряд,* але поряд них наведено і старіші слова *предсідатель, правительство,* перейняті з російської мови і широко вживані в українській пресі до 1917 року. Інших згаданих слів і там ще немає. Тільки в Академічному словнику 1924 р. й пізніших знаходимо *доповідь, гурток, листівку,* а *уряд* позбувається свого двійника *правительство.* Характеристично, що більшість цих слів не поширилася на галицьке койне.

На кінець двадцятих років багато "незалежницьких" слів так глибоко вкоренилося в мові, що й "чистка" лексики за Постишева і Хвилі їх не охопила. Правдоподібно, їх помилково вважали за "нормальні! і старожитні.[71] У часи, коли велося безоглядне полювання на все "націоналістичне", а також згодом, чимало "незалежницьких" слів зазнало заборони, особливо якщо вони мали дублети спільні з російською мовою, наприклад: *бігун — полюс, підсоння — клімат, людність — населення, низка — ряд, на тлі — на фоні* та ін. Одначе, внесок доби незалежности не вдалося викоренити в тих випадках, коли "давні" слова цілковито вийшли з обігу, і, таким чином, "нові" (не так вже й нові тепер) стали практично невпізнанними й незаступними. Адже всі оті чистки мови (як і чистки людей) у тридцятих роках були в певному сенсі боротьбою чи то з привидом, чи з реальними наслідками короткої доби незалежности. В остаточному підсумку спадщина того часу піднесла українську літературну мову на вищий щабель розвитку й допомогла їй там утриматися.

Даючи кінцеву оцінку минулому, треба сказати, що українська мова за 1900-1941 року зробила швидкий поступ в напрямі збагачення лексичного фонду, поширення сфери вжитку і внутрішньої нормалізації. Проте, існуючи в умовах чотирьох окупацій, вона лишилася неповною в сенсі своєї соціяльної бази,

---

70. Але в реченні з 1914 р. *гурток* є (66). Слово, мабуть, походить з арґо революційних партій і стало загальновживаним в роки боротьби за незалежність.

71. Українські назви місяців: *січень, лютий* і т.д. теж, виглядає, закріпилися у щоденній мові за доби незалежности. До революції Євг. Чикаленко, приміром, послідовно вживав "міжнародні" назви: *январь, февраль* тощо (а справді перейняті з російської мови).

як і в сенсі обслуговування сфер життя. Її майбутньому далі загрожувала загальна двомовність всієї освіченої верстви. Добре відомо, що двомовність завжди тяжить перейти в одномовність і, теоретично, в кожному окремому випадку може схилитися до будь-якої з двох мов. На Україні була небезпека, що двомовність переросте в неукраїнську одномовність, оскільки зв'язок з усіма іншими мовами, особливо західноевропейськми, відбувався за посередництвом другої мови: російської в Російській імперії та Радянському Союзі, румунської в Румунії, угорської або чеської на Закарпатті і, дещо меншою мірою, польської в Польщі (до 1918 р. галицька інтеліґенція, як правило, опановувала бодай одну з головних західних мов — німецьку).

На це не раз звертали увагу чільні особи українського культурного й політичного життя, одні з обуренням, інші зі зрозумінням. Ще 1891 року Іван Франко писав про підросійських українців: "Вони знають звичайно тільки одну мову — московську, котрою вчили їх у школах... Отсе й увесь їх апарат критичний" (Тимошенко 2. 18). 1910 р. С. Єфремов говорив: "Українець носив та й досі ще носить дві душі в грудях: всі загально-людські емоції діставав і дістає він з російського джерела, в російському убранні... Отже, найбільше лихо нашого недавнього минулого було в тому, що україножильство і само дивилося на українське життя як на провінціялізм, часткову одміну життя загально-російського" (Лотоцький 2. 436). Петлюра 1912 р. робить такий висновок: "Зрештою, думаю, що для даного моменту в розвитку українства вплив російської культури є єдиноможливий засіб розвинути національну нашу культуру, бо безпосередніх доріг до Европи у нас так мало, що дороги сі скидаються більше на вузенькі доріжки" (Петлюра 2. 191). Тому й справі перекладання українською мовою клясичних творів світової літератури надавав він політичного значення (там таки, 508).

Залежність од мови панівної нації правдиво відбилася в виданні словників. На підросійській Україні — і за царату, і за радянського режиму — виходили майже виключно російсько-українські та українські-російські словники. (Так, для проміжку часу від 1918 до 1961 року бібліографи подають, окрім невеликих шкільних, усього п'ять — п'ять! — інших українсько-чужомовних словників: один українсько-французький, два українсько-німецьких і два українсько-англійських — Гольденберг і Королевич 125 і далі). На підавстрійській, пізніше підпольській, Україні виходили німецько-українські й українсько-німецькі, польсько-українські й українсько-польські словники, а на Закарпатті до 1918 року — угорсько-українські й українсько-угорські. Така залежність від мови панівної нації була великим гальмом для нормального розвитку мови української, та, зрештою, й не тільки самої мови. Тут маємо справу з ще одним виявом неповности української мови в першій половині XX століття.

Нью-Йорк
січень-листопад 1981

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Антонович В. Твори, 1. Київ (Академія Наук) 1932.

Азбука карпато-руського и церковно-славянского чтения. Зложив Августин Волошин. Ужгород (Unio) 1924.

Бабій Б. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). Київ (Академія Наук) 1958-1961.

Багмет І. (ред.). Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. Київ ("Наукова думка") 1967.

Беляева Л., М. Зиновьева, М. Никифоров. Библиография периодических изданий России 1901-1916, том 1-4. Ленінград 1961.

Білодід І. Творча основа дальшого розвитку радянського мовознавства. — Мовознавство 1981,3.

Бойко І. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. Бібліографічний покажчик. Київ ("Наукова думка") 1967.

Borys Jurij. The Sovietization of Ukraine 1917-1923. Едмонтон (Canadian Institute of Ukrainian Studies) 1980.

Будівництво радянської України. Збірник. Вип. 1. Харків (ДВУ), без року видання.

(Василевський С. і Є. Рудницький). Академія Наук УРСР, Інститут мовознавства. Російсько-український словник. Київ (Академія Наук) 1937.

Васильченко Степан. Твори в трьох томах, 3. Київ ("Дніпро") 1974.

Wexler Paul N. Purism and Language. A Study in Modern Ukrainian and Belo russian Nationalism (1840-1967). Блумінґтон (Indiana University) 1974.

Верхратський Іван (псевдонім Лосун). У справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду. — Зоря (Львів) 1892, 7 (7-9).

Вечерницький А. Українська преса — Книгар (Київ) 1917 (жовтень), 2.

Винниченко В. Відродження нації, 1-3. Київ — Відень 1920.

— . Твори, 19. Київ ("Рух") 1928.

— . Щоденник, 1. 1911-1920. Едмонтон — Нью-Йорк (Канадський Інститут українських студій і УВАН у США) 1980.

Вісті з Української Центральної Ради (Київ), ч. 1. 19 березня 1917; — ч. 2. 21 березня, 1917.

Власовський Іван. Нарис історії Української православної церкви, 4. Нью-Йорк — Бавнд-Брук 1961.

Handelsman Marseli. Konstytucje polskie 1791-1921. Варшава 1921.

Гнатевич: І. Крип'якевич, В. Гнатевич. Історія українського війська. Львів (Ів. Тиктор) 1936.

Гнатюк В. В справі літературної мови підкарпатських русинів. Музей української культури Свидник. — Науковий збірник, 3. Пряшів 1967.

Гольденберг Л., Н. Королевич. Українська мова. Бібліографічний покажчик (1918-1961 рр.). Київ (Академія Наук) 1963.

Грабовський Павло. Зібрання творів у тьорх томах, 3. Київ 1960.

Грінченко Б. Тяжким шляхом. Харків 1907.
Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ 1913.
Геровский Георгий. (Рецензія) Іван Панькевич. Граматика руського язика . — Slavia 1927, VI.
— . Jazyk Podkarpatske Rusi. — Češkoslovenská vlastivěda, 3. Прага ("Sfinx") 1934.
Giterman V. Geschichte Russlands, 3. Гамбург (Europäische Verlagsanstalt) 1949.
Gregorovich Alex. A List of Dictionaries 1918-1933. Торонто 1957.
Dareste F. R. et P. Les constitutions modernes. Recueil des constitutions en vigueur dans les divers états d'Europe, d'Amerique et du monde civilise, 1. Париж 1910.
Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчёт. Москва (Гос. издат. полит. литературы) 1968.
Десятый съезд РКП(б), март 1921 года. Стенографический отчёт. Москва (Гос. издат. полит. литературы) 1963.
Дзендзелівський Й. Заходи петербурзької академії наук щодо впорядкування українського правопису. — Мовознавство 1971, 1.
Домбчевський Р. За право мови. Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів. Львів 1934.
Дорошенко В. Молодь на Полтавщині в 90-х роках. — Краківські вісті 1944, 90.
Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр., 1 і 2. Ужгород 1932, 1930.
— . Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки). Вінніпеґ ("Три зуб") 1949.
— . Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Мюнхен (Українське видавництво) 1969.
Драгоманов Михайло. Вибрані твори, 1. Прага — Нью-Йорк 1937.
Дурденевский В. Н. Равноправие языков в советском строе. Москва (Институт советского права) 1927.
Education in Poland 1918-1928. Варшава (Ministry of Education) 1928.
ЕУ — Енциклопедія українознавства в двох томах, 1. В. Кубійович і З. Кузеля (ред.). Мюнхен — Нью-Йорк 1949;
— . том 2. Словникова частина. В. Кубійович (ред.). Париж — Нью-Йорк 1955.
Єдлінська У. З історії боротьби за єдину літературну мову в Закарпатті в 1919-1938 рр. Академія Наук Української РСР. Український комітет славістів. — Філологічний збірник. Київ (АН УРСР) 1958.
Єфремов (Ефремов) С. Бюрократическая утопия. — Русское богатство (Петербург) 1910, 3.
Животко А. Історія української преси. Без місця видання (УТГІ) 1946 (на правах рукопису).
Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.). Київ ("Наукова думка") 1970.
— . Єдина літературна... — Українська мова і література в школі (Київ) 1964, 10.

Жученко М. Про українську літературну мову. — Дніпрові хвилі (Катеринослав) 1912, 22-24; 1913, 1.
Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Без місця видання, 1919-1932 (= Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины).
Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві; за 1920 рік. Київ 1921;
— ...за 1921 рік (1923);
— ...за 1922 рік. Прага 1925;
— ...за 1923 рік. Київ 1924;
— ...за 1924 рік. Київ 1925;
— ...за 1925 рік. Київ 1926;
— ...за 1926 рік. Київ 1927;
— ...за 1927 рік. Київ 1928. (З деякими різницями в заголовку).
Ігнатієнко В. Бібліографія української преси 1816-1916. Стейт коледж (Пенсільванія) 1968.
— . Українська преса (1916-1923 рр.). Харків (ДВУ) 1926.
Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. Харків 1927.
К изучению истории. Сборник. Москва (Партиздат) 1937.
Карпова В. З історії українського правопису в Галичині (1917-1939 рр.). Академія Наук УРСР, Інститут суспільних наук. — Дослідження і матеріали з української мови, 2. Київ (АН УРСР) 1960.
Квітковський Д., Т. Бриндзан, А. Жуковський. Буковина, її минуле і сучасне. Париж — Філяделфія — Детройт ("Зелена Буковина") 1956.
Киевский краснознамённый. История краснознамённого Киевского военного округа 1919-1972. Москва (Военное издательство Министерства обороны СССР) 1974.
Кокорудз Ілля. Причинок до спору язикового. — Зоря (Львів) 1891, 24.
Colectiune de legi şi regulamente, 2 (1.I.1924 — 31.XII.1924). Editiune oficial. Букарешт 1925.
Constitution de la Republique de Pologne du 23 avril 1935. B. Commission Polonaise de cooperation juridique internationale. Варшава 1935.
The Constitution of the Czechoslovak Republic. With introduction by Jiri Hoetzl and V. Joachim. Прага (Societe l'effort de la Tschecoslovaquie) 1920.
Constitution. Ministère des affaires etrangères [Румунії]. Букарешт 1923.
Constitution du 2 février 1938. (Constitution 2). Royaume de Roumanie. Букарешт 1938
Конституция (основной закон) СССР — Конституции (основные законы союзных советских социалистических республик). Москва (Гос. Издат. политической литературы) 1951.
Конституція (основний закон) Української Радянської Соціялістичної Республіки. Проєкт. Київ 1937.

Короленко В. Г. Собрание сочинений в десяти томах, 8. Москва 1955.
Косиор С. Итоги ноябрьского пленума ЦК ВКП(б) и задачи культурного строительства на Украине. Київ (Гос. Издат. Украины) 1929.
Костюк Григорій. (= Hryhory Kostiuk). Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). Лондон (Atlantic Books) 1960.
— . У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930-1980. Без місця видання (В-во "Сучасність") 1983.
Костяковский (Кістяківський) Б. (псевдонім Украинец). К вопросу о самостоятельной украинской культуре. — Русская мысль (Петербург)1911,5.
Коцюбинський М. Твори в семи томах, 5. Київ ("Наукова думка") 1974.
Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930). Мюнхен (Інститут для вивчення СССР) 1956.
Кримський А. (ред.) Російсько-український словник правничої мови (проєкт). Київ (Академія Наук) 1926.
— . Твори в п'яти томах, 3. Київ ("Наукова думка) 1973.
Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. — Збірник документів, 1. Київ (Держполітвидав) 1959.
Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Краків — Львів (Українське видавництво) 1942.
Curtiss John S. The Russian Church and the Soviet State 1917-1950. Бостон (Little, Brown and Co.) 1953.
Лебедь Д. Внимание идеологическому фронту. — Большевик (Київ) 1928, 7.
Левинський В. Єдина неділима Совітська Росія? Київ — Відень 1920 (на правах рукопису).
Левицький Модест (псевдонім М. Пилипович). Дещо до справи про українську письменницьку мову. — Літературно-науковий вістник (Київ) 1909, VIII.
— . Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови. Київ 1913 (і 1918).
Лейтес А., М. Яшек. Десять років української літератури (1917-1927), 1 і 2. Харків (ДВУ) 1928.
Ленин В. Полное собрание сочинений, 38 і 39. Москва 1963, 51. Москва 1965.
Лотоцький О. Сторінки минулого, 2. Варшава 1933, 3. Варшава 1934 (Праці Українського наукового інституту, XII, XXI).
Luckyj George. Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917-1934. Нью-Йорк (Columbia University Press) 1956.
Magocsi Paul Robert. The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus' 1848-1948. Кембрідж [Массачусетс] — Лондон (Harvard University Press) 1978.
Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921, ч. 1. 2. Мюнхен ("Прометей") 1950, 1951.
Мазлах Сергій і Василь Шахрай. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. Нью-Йорк ("Пролог") 1967.

Mayo P. J. Byelorussian Orthography: From the 1933 Reform to the Present Day. — The Journal of Byelorussian Studies (Лондон) 1978, IV, 2.
Майстренко Іван. Історія Комуністичної партії України. Без місця видання (В-во "Сучасність") 1979.
Makowski Julian. Umowy międzynarodowe Polski 1919-1934. Варшава 1935.
Marcus Vasyl. L'incorporation de l'Ukraine Subcarpatique a l'Ukraine Sovietique 1944-1945. Лювен 1956.
Materialien. Deutsches auswärtiges Amt. — Materialien, betreffend die Friedensverhandlungen, XII. Die acht Vertage von Sèvres. Берлін 1921.
Мирний Панас. Твори в п'яти томах, 5. Київ (Держ. вид. худ. літератури) 1960.
Михальчук К. Деякі уваги щодо редаґування українського словника. — Словник української мови Б. Грінченка (ред. С. Єфремов і А. Ніковський), 3. Київ ("Горно") 1928.
Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. Львів. (Українська краєва студентська рада) 1923.
Мушинка Микола. Кореспонденція Володимира Гнатюка з Іваном Панькевичем. Музей української культури Свидник. — Науковий збірник, 3. Пряшів 1967.
Нариси історії Комуністичної партії України. Київ (Держполітвидав) 1961. (Інститут історії партії ЦК КП України).
Националисты в 3-ей Государственной Думе. Санкт-Петербург 1912 (не вказано авторів, редакторів і видавця).
Нечуй-Левицький Іван. Криве дзеркало української мови. Київ 1912.
— . Сьогочасна часописна мова. Україна (Київ) 1907, 1-3.
Ніколаєнко З. Боротьба навколо мовних питань на Закарпатті в 30-х роках XX ст. — Українська мова в школі (Київ) 1959, 5.
Ніковський А. Вступне слово. У книзі: Б. Грінченко. Словник української мови, 1 (ред. С. Єфремов і А. Ніковський). Київ ("Горно") 1927.
Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Варшава 1927.
Papierzynska-Turek Mirostawa. Sprawa ukrainska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. Краків (Wydawnictwo literackie) 1979.
Parry Clive. The Consolidated Treaty Series, 225. Edited and Annotated by... Нью-Йорк (Oceana Publications) 1981.
Петлюра Симон. Статті, листи, документи, 2. Нью-Йорк (УВАН) 1979.
Пыпин А. (Рецензія) Известия XI археологического съезда в Киеве. — Вестник Европы (Петербург) 1899, 11.
Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне. Харків (ДВУ) 1928.
Piliński (Пилинський) M. O kulturze języka na Ukrainie. — Poradnik językowy (Варшава) 1970, 6.
Pipes Richard. Peter Struve and Ukrainian Nationalism. — Harvard Ukrainian Studies (Кембрідж, Масс). 1979-1980, III/IV, 2.
Политика советской власти по национальному вопросу за три года (1917-XI — 1920). Москва (Наркомат по делам национальностей) 1920.

Полонська -Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії, ч. 1. Мюнхен 1955; ч.2 Мюнхен 1958 (Інститут для вивчення історії та культури СССР. Досліди і матеріяли, серія 1, чч. 21, 43).
Попов М. Нарис історії комуністичної партії (більшовиків) України. Харків ("Пролетар") 1931.
Преса Української РСР 1918-1975. Харків (Книжкова палата УРСР ім. І. Федорова)1976.
Пчілка Олена. Товаришки. — Перший вінок. Жіночий альманах. Львів 1887. Передрук: Нью-Йорк 1984.
Резолюції — Інститут історії партії ЦК КП України. — Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918-1956. Київ (Держполітвидав) 1958.
Riga. Traktat pokoju między Polska a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 Marca 1921 roku. Official edition. Без місяця і року видання.
Романович-Ткаченко Н. Манівцями. — Літературно-науковий вістник (Київ) 1914, 65.
Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Мюнхен (W. Fink) 1970.
Садовський В. Національна політика совітів на Україні. Варшава 1937 (Праці Українського наукового інституту, XXXIX).
Самійленко Володимир. Твори в двох томах, 2. Київ (ДВХЛ) 1958.
Синявський Олекса. Коротка історія українського правопису. — Культура українського слова, 1. Харків — Київ 1931.
Сімович Василь. [1] Великоукраїнські вислови. — Життя і знання (Львів) 1934, VII. Передрук у книзі: В. Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
— . [2] Дещо про нашу купецьку мову. — Життя і знання (Львів) 1934, VII. Передрук у книзі: В. Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
— . [3] Огляд лінґвістичних праць української еміґрації. — Український науковий з'їзд у Празі. Прага 1934. Передрук у книзі: В. Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
— . [4] Наша товариська мова. — Назустріч (Львів) 1934, 5. Передрук у книзі: В. Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
— . [5] Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини. — Шлях виховання й навчання (Львів) 1934, VIII. Передрук у книзі: В. Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
— (ред.). Листування Лесі Українки з Йосипом Маковеєм. Львів 1938.
— . Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
Cinqième congrès de l'internationale communiste (17 juin — 8 juillet 1924). Comte rendue analytique. Париж (Humanité) 1924.

Сірополко С. Народня освіта на совєтській Україні. Варшава 1934 (Праці Українського наукового інституту, XXII).
Скрипник Микола. Статті й промови з національного питання. Без місця видання (В-во "Сучасність") 1974.
Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг. Москва (Акад. Наук СССР) 1963.
Смаль-Стоцький Роман. Українська мова в Совєтській Україні. Нью-Йорк (НТШ) 1969.
Sobota Emil, JuDr (sestavil). Ústava republiky Československé, 1-4. Прага (J. Otto) 1927.
Собрание узаконений..., див. Збірник узаконень...
Соловей Дмитро. Розгром Полтави. Спогади з часів Визвольних Змагань українського народу, 1914-1921. Вінніпеґ ("Тризуб") 1974.
Сталин И. Сочинения, 12. Москва 1949.
Стеногр.: Государственная Дума. Третий Созыв. — Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия четвертая, часть 1. Санкт-Петербург 1910; — Государственная Дума. Четвертый созыв. 1913 г. Сессия первая, часть 2. Санкт-Петербург 1913; Четвертый созыв. 1914 г. Сессия вторая, часть 2. Санкт-Петербург 1914.
Стешенко Ів. Про українську літературну мову. — Літературно-науковий вістник (Київ) 1912, XI.
Струве П. На разные темы. — Русская мысль (Петербург) 1911, 1. — . Общерусская культура и украинский партикуляризм. — Русская мысль 1912, 1.
Сулима М. Фразеологія Миколи Хвильового. — Червоний шлях (Харків) 1925, 1-2.
Тимошенко П. Хрестоматія матеріялів з історії української літературної мови, 1. Київ ("Радянська школа") 1959; ч. 2, 1961.
Tichý Frantisek. Vývoj současneho spisovného jazyka na Podkarpatske Rusi. Прага 1938.
Ткаченко Г. Перебудувати мовознавчу роботу ВУАН. — Вісті Всеукраїнської Академії Наук 1930, 3.
Törvénytar: Maguar törvénytár. 1907 évi törvénycikkek. Jegyzettekkel ellátta Dr. Márkus Dezso. — Будапешт 1908.
Treaties, Conventions, International Acts, Protocols and Agreements between the United States of America and other Powers, 1910-1923, 3. Вашінґтон 1923.
Украинец (=Б. Кістяківський). К вопросу о самостоятельной украинской культуре. — Русская мысль (Петербург) 1911, 5.
Українізація радянських установ (декрети, інструкції й матеріяли). Харків (Народний комісаріят освіти) 1926.
Українка Леся. Твори, 12. Нью-Йорк (Тищенко і Білоус) 1954.
Феденко Панас. Дмитро Чижевський. Спомин про життя і наукову діяльність. Мюнхен ("Наше слово") 1979.
Франко Іван. Твори в двадцяти томах, 16. Київ 1955.

Хвиля А. Пролетаріят і практичне розгортання культурно-національного будівництва. — Більшовик України (Харків) 1930, 13-14.
— . На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті. — За марксо-ленінську критику (Харків) 1933, 7.
— . Знищити коріння націоналізму на мовному фронті. Харків 1933.
Холмський Іван (=І. Крип'якевич). Історія України. Мюнхен 1949.
Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні. — Вісник Інституту української наукової мови, 1. Без місця видання, 1928.
Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917-1920, чч. 1-4. Відень 1921-1922.
Червінська Л., А. Дикий. Покажчик з української мови. Матеріяли по 1929 рік. Харків (Державна бібліотека ім. Короленка), без дати видання (1931?).
Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк (Українська Академія Наук) 1955.
— . [2] Спогади, щоденник та листування (1907-1917). Неопубліковаий манускрипт зберігається в Архіві Української Академії Наук у Нью-Йорку.
Шах Степан. Львів — місто моєї молодости, 3. Цісарсько-королівська академічна гімназія. Мюнхен 1956.
Шевельов Юрій (=George Y. Shevelov). Покоління двадцятих років в українському мовознавстві. — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 173. Чікаґо 1962.
— . Die ukrainische Schriftsprache 1798-1965. Вісбаден (Harrassowitz) 1966.
— . Language Planning and Uplanning in the Ukrainian S.S.R. у книзі: George Thomas (ред.). The Languages and Literatures of the non-Russian People of the Soviet Union. Гамілтон [Онтаріо] (McMaster University) 1977.
— . Про памфлети Миколи Хвильового. — Сучасність (Мюнхен) 1978, 2.
Shostakovich D. Testimony Memoirs of... as Related to and Edited by Solomon Volkov. Нью-Йорк (Harper and Row) 1979.
Shtepa Konstantin F. Russian Historians and the Soviet State. Нью-Бранзвік (Rutgers University Press) 1962.
Штець Микола. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918). Братіслава (Словацьке педагогічне видавництво) 1969.
Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Київ 1912.
Jakobson R. Slavische Sprachfrage in der Sovjetunion. — Slavische Rundschau (Прага) 1934, VI.
Якубські С. і О. Російсько-український словник військової термінології Київ (ДВУ) 1928.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ НАЗВ

Авереску Ол. — 153
Австралія — 9
Австрія — 11,15-20, 21, 25, 28-29, 47, 48, 50, 51
Австро-Угорська монархія — 157
Австро-Угорщина — 11, 16, 25, 49, 169
Авторханов — 118
Агій Франц — 164
Аджарістан — 90
Азія — 90
Александров А. — 47
Александров В. — 46
Алексєєв М. — 50
Америка — 9
Англія — 91, 171
Андрійчук М. — 48
Антонов-Овсієнко В. — 59
Антонович Володимир — 33
Антоновичі — 14
Аппонья — 26
Аркас Микола — 14, 35
Артем див. Сергєєв Ф.
Артемівськ — 95, 97, 103
Артемівська округа — 93
Африка — 90

Бабак В. — 126, 127
Бабенко О. — 126
Бабій Б. — 74
Багмет І. — 84
Бажан Микола — 134, 138, 172
Балицький Всеволод — 113, 117, 118
Балкани — 90
Басарабія — 61, 69, 155, 156, 169
"Батькове віщування та інше" — 12
Бахмут — 12
Белоусенко О. — 46
"Березіль" — 115
Берестя — 133, 143
Берестейська (Брестська) область — 9
Бескид А. — 162
Бєляєва Л. — 37
Білиловський К. — 12
Білодід І. — 116
Білорусь — 9, 77, 107, 133
"Більшовик" — 80
"Більшовик України" — 114
Бірчак В. — 160, 163
Блажкевич І. — 65
Блакитний Василь — 81, 87
Бобрінський В. — 47, 48
Богачевська-Хом'як Марта — 10
"Богословскій вѣстник" — 17, 23
Бойко І. — 12
Болдвін С. — 91
Бондаренко О. — 129
Бонкало Ш. — 166
Борис Юрій — 76, 77
Боровський М. — 12
"Боротьба" (Катеринослав) — 34
"Боротьба" (Київ) — 49, 63
"Боротьба" (Чернівці) — 156
Бош Євгенія — 74
Братіяну І. — 153
Брацлав — 65
Бродій Андрій — 165
Букарешт — 155, 169
Буковина — 11, 15-17,19, 23, 24, 27, 48-50, 69, 133-135, 139, 152-158, 169, 170
"Буковина" — 15, 17, 154
"Буковински вѣдомости" — 17
Буковинська митрополія — 155
Булат А. — 46
Булаховський Л. — 111, 125, 133
Булдовський Феофіл — 99
Бунін І. — 47
Бурмістенко М. — 119
Бур'янов А. — 47
Бухарін М. — 85
Буценко Опанас — 89

Вадімов Д. — 129, 131
"ВАПЛіте" — 95, 101
Варшава — 148, 169
Василевський Ст — 125, 129
Василенко В. — 40
Васильченко С. — 47
Ващенко В. — 39
Великоросія — 182
Верхратський Іван — 20, 68, 108
Веселовська З. — 127
"Вестник Европы" — 12, 31
"Вечерние известия" — 95
Вечерницький А. — 63
Вижниця — 154
Винниченко В. — 48, 49, 55, 64, 71, 77, 78, 86, 170, 174
"Вир революції" — 80
Висоцький З. — 108
Вишня Остап — 126
Відень — 19, 21, 24, 50, 160
"Вік" — 12, 28
"Вільна Україна" — 34
"Вільна українська школа" — 66
Вінниця — 15
"Вірна пара та інше" — 12
"Вісник ІУНМ" — 108
"Вісти" — 34
"Вісті АН Укр. РСР" — 127
"Вісті ВУАН" — 124
"Вісті ВУЦВК" ("Вісті") — 80, 89, 95
"Вісті з Української Центральної Ради" — 64
"Вістник законів" (Відень) — 17
"Вістник законів" (Львів) — 17
"Вістник Української Народної Республіки" — 80
Вітте С. — 32
Власовський Іван — 99
Воблий К. — 86
Вовк див. Волков Ф.
Вовчок Марко — 21, 172
Воєнський Константин — 32
Возняк М. — 149, 150
Волинська губерня — 58
Волинське воєвідство — 141
Волинь — 133-135, 139, 142, 143, 144, 146, 147, 169
Волков Ф. — 11
Волконский А. — 163
Волошин Августин — 26, 157, 160, 161, 167
"Воля" (Відень) — 148
"Воля" (Львів) — 17, 23
Вороний Микола — 12, 30, 55, 86, 99
Вороніж — 89
Вороніжчина — 59, 63
Воронізька область — 169
"Вперед" — 164

Гайсин — 94
"Галичанин" — 16
Галичина — 15-20, 23-28, 33, 36, 44, 48-51, 53, 54, 56, 67-69, 108, 123, 133-135, 139, 142, 143, 145-148, 150, 156-158, 160-162, 170
Галущинський М. — 151
Ганцов В. — 25, 85, 106, 110
Гарайда І. — 166
"Гарт" — 81, 87, 96
"Гасло" — 29
Герцогство Буковинське — 19
Герцогство Краківське — 19
Гладкий М. — 109, 110, 112
"Глобус" — 80
Гнатевич Богдан — 67
Гнатейко Тиміш — 10
Гнатюк Володимир — 33, 54-55, 149, 150, 167
Гоголь Микола — 167
Головко Андрій — 111, 126
"Голос юга" — 64
Голоскевич Г. — 84-85, 106
Гольденберг Л. — 128, 133, 175
Гомель — 89

Гордієнко К. — 111
Горецький П. — 108, 125, 126, 132
"Господарь" — 17
Грабовецький А. — 45
Грабовський Павло — 20, 30
Греков О. — 62
Гринько Г. — 75, 78, 84, 100
Грицак Є. — 151
Гришко Василь — 127
Грінченки — 16
Грінченко Б. — 12, 21, 28, 38, 41, 52, 54, 66, 68, 86, 174
Грінченко Марія — 41, 85
"Громадська думка" — 34, 35, 52, 54, 75, 77
"Громадське слово" — 63
"Громадський голос" — 17
Грунський М. — 105, 133
Грушевський Михайло — 35, 36, 38,40, 42, 45, 48, 52, 53, 55, 58, 64, 68, 99, 101
Грушевський Олександер — 38
Губаржевський І. — 132
Гумбольдт ф.-В. — 126
Гупало К. — 135
Гурська Леся — 10

Ґартнер Ф. — 21, 25, 148
Ґеловані В. — 47
Ґеровський Г. — 26, 162, 163, 166
Ґете — 125
Ґлазов В. — 29, 33, 34, 38
Ґоремикін — 34
Ґорький Максим — 47
Ґрігор'єв Олександер — 163
"Ґроно" — 80

Далекий Схід — 9, 90
Денікін А. — 60, 77
Джиджора Іван — 36
"Дзвін" — 35
"Дзвінок" — 14, 17
Дзендзелівський Й. — 41, 66
Дзюбинський В. — 47-67
Дикий А. — 65, 84,104
"Диктатура труда" — 96
"Діло" — 16-17, 36, 53
Діонісій — 147
"Дніпрові хвилі" — 35
Дніпропетровськ — 99
"Добра порада" — 34
"Добрі ради" — 17
Довженко Олександер — 115, 117
Догадько Л. — 127
Домбровський В. — 150
Домбчевський Р. — 140-142
Донбас — 15, 61, 83, 96, 103, 116
Донецьк — 95
Донецька область — 93, 103
Донецький басейн — 59
Донцов Д. — 48
Дорошенко Володимир — 27
Дорошенко Дмитро — 13, 15, 25, 35-36, 38, 45, 49, 50, 58, 59, 62- 64, 69, 70, 72
Драгоманов М. — 12, 30
Драгоміров М. — 13
Драй-Хмара Михайло — 125
Дрінов Д. — 126
"Дубове листя" — 12, 30
Дубровський В. — 40
Дудикевич В. — 49
Дурденевський В. Н. — 73, 92-95
Дурдуківський В. — 84
Духнович Олександер — 162, 163
"Дяковскій голос" — 17, 23
Дячан П. — 20

Европа — 53, 89, 113, 129, 132, 175
Емс — 11
Еренфельд Петер — 161

Євшан М. — 48

Єдлінська У. — 159, 160, 162, 164
Єжов Микола — 118
Єлисавет — 58
Єфремов С. — 12-14, 34, 36, 38, 42, 85, 100, 104, 122, 175

Жаткович Григорій — 161
Жданов А. — 95, 120
Желехівський Є. — 21, 108
Женева — 12
Женін Олександер — 10
Животко А. — 13-16, 17, 23, 34-35, 63, 79-80
Житецький Павло — 41, 66
"Життє і знаннє" — 35
"Життя й революція" — 95, 112, 115
"Жовтень" — 80-81
"Жовтневий збірник" — 80
Жовтобрюх М. — 28
Жуковський Аркадій — 10
Журба І. — 127
Жученко М. — 53

"З потоку життя" — 30
"За марксо-ленінську критику" — 123, 125, 128, 129
"За радянську академію" — 103
Завіша К. — 46
Зайцев Павло — 64
Закарпаття — 11, 18-19, 23, 26, 69, 139, 157-160, 163, 164, 168-170, 175
Залозний П. — 38
Зальцведель — 50
"Записки Наукового товариства ім. Шевченка" — 17
"Записки Українського наукового товариства в Києві" — 35, 40, 51
Запоріжжя — 17, 99
"Запорожжя" — 34
"Засів" — 35, 51
Затонський Володимир — 71,72, 75, 77, 83, 93, 96, 102, 114, 118-120, 122, 130
Захід — 89, 131
Західна Волинь — 60
Західна Галичина — 19
Західна Европа — 9, 69
Західна Польща — 144
Західна Україна — 107,133, 137, 139, 147, 149
Західне Закарпаття — 157
"Західня Україна" — 96, 106
Зборовський І. — 127
Збруч — 49, 60, 61, 68
"Зеркало" — 17
Зеров Микола — 111
Зілинський І. — 149, 151
Зінов'єв Г. — 75, 91
"З-над хмар і з долин" — 12
Знаєнко Мирослава — 10
"Знамя коммунизма" — 121
"Знання" — 81
Зоркий Н. — 163
"Зоря" (Дніпропетровськ) — 95
"Зоря" (Львів) — 13,21
"Зоря" (Москва) — 34
"Зоря-Hajnal" — 253
"Зшитки боротьби" — 80

"Известия" (Москва) — 80, 118
"Известия" (Одеса) — 95
"Известия Императорской Академии Наук" — 66

Іваницький С. — 174
Ігнатієнко В. — 16, 23, 37, 79-80
Ільницький Роман — 10
Індія — 126
Ісландія — 128
"Історик-більшовик" — 115

Йогансен Майк — 81, 111

Каганович Лазар — 89, 91, 94,

100, 101, 136
Каганович Наум — 122-132
Казахстан — 9, 91
"Календар" — 161
Калениченко Т. — 12
Калинович Михайло — 124, 133
Калинович Ф. — 126
Калянніков Іван — 104
Кам'янець-Подільський — 15, 40, 60, 63-64, 69, 80
Кароль Другий — 156
Каролья М. — 157
"Карпатскій край" — 162
"Карпатскій свѣтъ" — 162
"Карпатська правда" — 164
Карпатська Русь — 159
Карпатська Україна — 165, 166
Карпова В. — 149, 150
Касинець Едвард — 10
Катеринодар — 37
Катеринослав — 28, 35, 37-39, 58, 61, 80, 83
Катеринославщина — 59,60
"Квартали" — 80
Квірінґ Е. — 77, 78, 89, 93
Квітка (Основ'яненко) — 172
Квітковський Д. — 24, 154-157
Керенський О. — 47
"Киевлянин" — 43, 72
"Киевская мысль" — 37, 64, 72
"Киевская старина" — 13, 35, 37
Київ — 12-15, 27, 28, 30, 34, 35, 38, 40-42, 47, 49, 52, 55, 57-60, 62, 63, 65-67, 72, 75, 76, 80, 82, 83, 94, 96, 100, 103, 104, 110-112, 114, 118, 120, 122-125, 130, 133, 149, 170
Київська військова округа — 49
Київська губерня — 58
Київська область — 99
"Київські губерніяльні вісті" — 64
Київщина — 21, 45, 60, 83
Кириленко Іван — 126, 130
Кириченко І. — 125, 132
Кисілевський К. — 149-151
Кіллерог — 131
Кіров Сергій — 115, 120
Кіровоград — 17, 44
Кістяківський Б. — 40, 41, 43, 44
Кіцмань — 154
Кміцикевич В. — 108
"Книгарь" — 64, 82
Кобеляки — 12
Кобилянська Ольга — 55
Ковалів С. — 55
Козятин — 65
Коковцев П. — 34, 40
Кокорудз Ілля — 20
Колесса Філарет — 149
"Комар" — 17
Комар М. — 13
Комаров М. — 40
Комличенки — 15
"Коммунист" (Харків) — 80, 83, 93
"Комсомолець України" — 135
"Комуніст" (Київ) — 114, 119, 132
"Комуніст" (Харків) — 95, 125
Конiський Олександер — 32
Коновалець Євген — 67
Конотоп — 58
Копач Іван — 149
Корнійчук Олександер — 126
Королевич Н. — 128, 133, 175
Короленко Володимир — 28
Королів В. — 64
Королівство Галицьке й Володимирське — 16
Коротченко Д. — 119
Корш Ф. — 19, 32, 40, 42,44, 53, 54
Косачі — 14
Косинка Григорій — 85
Косіор С. — 77, 92,95, 97-98`, 102, 113, 115, 118
Костомаров Микола — 15, 31
Костюк Григорій — 114-116, 118-120

Костяковський Б. див. Кістяківський Б.
Котляревський Іван — 26, 28, 36, 85
Коцюбинський М. — 12, 30-31, 52, 55, 170, 172, 174
Кошевой Н. — 130, 131
Краківське воєвідство — 141
Кревецький Іван — 36
Кременчук — 37
Кривий Ріг — 95
Криленко М. — 77
Крилов Іван — 62
Крим — 59
Кримський А. — 30, 38, 66, 84-85, 100-101, 104-106, 110, 111, 133
"Криничка" — 12
Крип'якевич Іван — 22
Крок І. — 65
Кубань — 63, 96, 137, 169
Кудрицький Й. — 129
Куліш Микола — 117
Куліш Пантелеймон — 31, 41, 86, 137, 172
Кульбакін Степан — 65
Курбас Лесь — 117
Курило О. — 84
Курило Олена — 104, 108-110, 122-125, 172
Курська область — 169
Курщина — 59, 63
Лапчинський Юрій — 75
"Ластівка" — 155
Латвія — 77, 127
Лашкарьов Гр. — 49
Лебедь Дмитро — 83, 93, 102, 121
Левинський В. — 71, 74
Левицький Володимир — 150
Левицький Кость — 150
Левицький Модест — 51, 53, 148
Левицький Парфеній — 40
Лейтес А. — 80, 81, 87
Лемківщина — 141, 143, 169
Лемков — 119
"Ленинский сборник" — 45
Ленін В. — 42, 44, 71-72,77, 119, 124-126, 133
Ленінград — 115
Леонтович Володимир — 14, 35
Леруа-Больє (Leroy-Beaulieux) Анатоль — 12
Лизогуб Ф. — 62
Липківський Василь — 101
Лисавет (Кіровоград) — 15
Лисенки — 16
Лисенко Микола — 28
Лисько Зіновій — 150
Литва — 77, 127
Лільченко Т. — 129
"Літературна газета" — 134-135
"Літературний Донбас" — 95
"Літературний збірник" — 12
"Літературний ярмарок" — 95
"Літературно-науковий вістник" — 14, 17, 23, 33, 35, 37,49, 51-53
"Літопис революції" — 115
Лобода А. — 38
Лозинський М. — 36
Лондон — 89
Лоріс-Меліков М. — 11
Лотоцький Олександер — 14-17, 26, 28-30, 32-34, 39,44-46, 48, 49, 53, 56, 175
Лохвиця — 58
Лубні — 27, 34
"Луна" — 31
Луценки — 14
Луців Василь — 10
Луцький Юрій — 10, 173
Лучицький І. — 45-46
Любченко Панас — 100, 114, 118, 119, 127, 130, 131
Лютавін — 119
Ляйпціґ — 50
Львів — 13, 21, 27, 29, 35, 36, 40, 49, 55, 108, 143, 146,

147, 149, 151
Львівська область — 24
Львівське воєвідство — 141, 142, 146

Маґочі Павло Р. — 9, 10, 26, 160, 162-165
Мазепа Ісаак — 71, 77
Мазлах С. — 70, 76
Маївський Юрій — 10
Майстренко Іван — 10, 71, 75, 77, 80, 83, 94, 95, 100, 102, 113, 119
Макарушка О. — 149
Маклаков М. — 47
Малицький А. — 102
Малоросія — 43
"Малороссийский сборник" — 12
Мануїльський Д. — 72, 77, 90
Марина Ю. — 166
Маріюполь — 95
Маркович Д. — 12
Маркусь В. — 157, 161
Марр Микола — 127
МАРС — 101
Мартович Лесь — 53
Масальський І. — 126
Матвієнко О. — 126
"Мати" — 12
"Маяк" — 35
Меженко Ю. — 82
Меншиков А. — 43
"Металеві дні" — 95
Микитенко Іван — 126, 130
Миколаїв — 61, 99
Миргород — 58
Мирний Панас — 15, 29, 30-31
Митрак О. — 163
Михальчук К. — 27, 41
Мищенко Ф. — 100
Мілюков П. — 46-47
"Місіонар" — 17
Мова Василь — 14
"Мовознавство" — 123, 125-127, 129, 132
Молдавське князівство — 16
"Молода Україна" (Київ) — 35
"Молода Україна" (Львів) — 17
"Молодняк" — 96, 101
Молотов В'ячеслав — 77, 118
Молчановський Н. — 33
Мондок Іван — 164
Морачевський П. — 40
Мордовець Д. — 28
Мороз Раїса — 9
Москва — 12-14, 32, 34, 38, 45, 49, 74, 77, 83, 89, 91, 98, 113, 115-118, 120, 169
Московщина — 54
Мудрий В. — 143
Мукачево — 165
Муравйов М. — 71
Мустяца П. — 125, 129, 131
Мушинка Микола — 160, 163

"На вічну пам'ять Котляревському" — 12
Надрайня — 118
Наконечна Ганна — 150
Наконечний М. — 110, 111
"Народна воля" — 63
"Народна часопись" — 16
"Народное дело" — 34
"Народный вѣстник" — 17
"Народня справа" — 34
"Наука" — 17
"Науковий збірник" — 161
"Наукові записки" — 133
Науменко В. — 41
"Наш родный край" — 161
"Наша кооперація" — 35
"Наше минуле" — 64
Невзорова В. — 127
Неврлі Я. — 164
"Недѣля" — 165
Неронович Євген — 75
Нечуй-Левицький Іван — 27, 28, 30, 32, 39, 51-54

"Нива" — 12
Нижній Новгород — 89
Ніжин — 27, 62
Ніковський А. — 64, 84-85,104, 107, 108, 110, 111
Ніколаєнко З. — 163, 166
Німеччина — 11, 49, 50, 69, 113, 118, 131
Німчинов К. — 111, 126
Ністор І. — 153
"Нова громада" — 35, 80
"Нова ґенерація" — 95
"Нова рада" — 63-64, 72, 85
"Нове життя" — 156
"Нове слово" — 23
"Новое время" — 43
Носів А. — 105

"Общий законов... вѣстник" — 17
Огієнко Іван — 65, 66, 84, 110, 148, 170, 172
Одеса — 12-14, 15, 28, 34, 37-40, 47, 58, 60, 61, 64, 65, 95, 99, 121
"Одесский листок" — 37
Одеська військова округа — 49
Олександер II — 11
Олександер III — 11
Олександрів В. — 12
Олександрівськ (Запоріжжя) — 15
Олександрія — 44
Олесь Олександер — 86
Олешко М. — 135
Омелянович-Павленко І. — 62
Омельченко Василь — 10
Онацький М. — 45
Осадца М. — 20
"Основа" (Одеса) — 49
"Основа" (Петербурґ)— 41

Павленко Наталя — 10
Павловський А. — 29
Падох Ярослав — 10
Пайпс Р. див. Pipes R.
Панейко Василь — 36
Панейко Ол. — 149
Панькевич Іван — 149, 150, 160, 162-165, 170
Париж — 12, 150
Партицький Омелян — 21, 108
Парфеній див. Левицький П.
Патон Євген — 103
Перемишль — 49
Перепелиця П. — 135
Перетц В. — 38
Петербурґ— 40, 43, 49, 57
Петлюра Симон — 36, 37-40, 42, 43, 49, 54, 55, 67, 69, 82, 91, 98, 175
Петренко Євген — 77
Петров Вс. — 59
Петровський Г. — 47, 72, 74, 89, 119
Пешек Йозеф — 161
Пилинський М. — 170
Пилипенко Сергій — 106
Пипін Олександер — 28, 31
Південна Басарабія — 156
Південнозахідний край — 33
Північна Басарабія — 156
Піддубний Г. — 154, 155, 157
Підкарпатська Русь — 159, 163, 164
Підкарпатська територія — 166
Підкарпатський Край — 163
Підкарпаття — 164
Підляшшя — 139, 143
Підмогильний Валеріян — 117
Пілсудський Юзеф - 91, 144
Піскунов Ф. — 108
Пістрялове — 159
Піхно Д. — 46
Плеве В. — 39
Плотніков Володимир — 103
"Плуг" — 80,86, 87
Поділля — 35, 38, 45, 55, 60,83, 94, 99

Подільська губерня — 58
Подільська дієцезія — 40
Позичанюк Й. — 135
Полісся — 139, 142, 143, 147, 169
Поліське воєвідство — 141
"Політехнічна освіта" — 128
Полонська-Василенко Н. — 100, 101, 104, 108, 117, 123, 132
Полонський — 151
Полтава — 15, 26, 28, 32, 34, 37-38, 41, 58, 63
Полтавська губерня — 58
Полтавська область — 99
Полтавщина — 21, 28, 39, 45, 83
Польща — 9, 16, 60, 61, 70, 90-91,139, 140, 142-145, 147, 151, 153, 157, 164, 169, 170, 175
Попов М. — 75, 76, 78, 79, 80, 83, 89, 114, 118, 131
Попович Ом. — 148
"Посланник" — 17, 23
Постишев Павло — 113-118, 120-122, 125, 129, 130, 137, 174
Потебня Олександер — 124,126
"Правда" (Львів) — 12, 30
"Правда" (Москва) — 125, 130, 131, 133, 134,
Правобережжя — 49
"Православная Буковина" — 17
Прага — 44, 97, 160, 169
"Прапор" — 17, 23
"Прапор марксизму" — 123
"Праця" — 29
"Приднепровский край" — 37
Прилука — 27
Приходько А. — 106
Пріцак Омелян — 10
"Провідник рільничих кружків" — 17
Прокоп Мирослав — 10
"Пролетар" — 95
"Проліски" — 12
"Пролітфронт" — 95
"Промінь" (Київ) — 49, 63
"Промінь" (Москва) — 49, 68
Проскурів — 58
Протопопов Ол. — 49
Пряшів — 163
Пурішкевич В. — 47
Пчілка Олена — 19
П'ятаков Ю. — 77

Равич-Черкаський М. — 100
"Рада", альманах (Київ) — 12
"Рада", газета (Київ) — 35-36, 38, 49, 63, 66
Радянська Росія — 71, 74, 77, 139
Радянська Україна — 75, 80, 139, 156-158, 164, 169, 173
"Радянське село" — 95
"Радянський книгарь" — 82
Радянський Союз — 8, 90, 91, 116, 117, 120, 121, 136, 151, 175
Раковський Христіян — 75-78, 89
Раштат — 50
Рига — 97
Рильський Максим — 85,111, 134, 135, 138, 172
Рівне — 60
"Рідна мова" (Варшава) — 148
"Рідна справа" — 45
"Рідна хата" — 139
"Рідна школа" — 143
"Рідний край" — 34, 49
"Ріпля" — 35
Річпосполита — 141
"Робітнича газета" — 63-64, 69
Родзянко М. — 52
Родічев Ф. — 46, 47
"Розвага" — 50
"Розсвіт" — 50
Розсіпал А. — 162, 163

Романович-Ткаченко Наталя — 27
Романовський М. — 102
Ромен — 58, 65
Російська імперія — 13-14, 16, 28, 32, 33, 35, 42, 37, 43, 47, 58, 139, 175
Російська Радянська Республіка — 9
Росія — 11,12, 19, 33, 35, 43-47, 50, 51, 54, 57, 59, 66, 71, 77, 100-102, 113, 118, 119, 121, 151, 161, 163, 169, 173
РСФРР — 77-78
Рудіч К. — 56
Рудницький Є. — 129
Рудницький Іван Л. — 10
Рудницький Михайло — 150
Румунія — 69-70, 90, 139, 152-154, 157, 158, 164, 169, 175
Русинська країна — 159
Русинська територія — 158
"Руска рада" — 17
"Руслан" — 16
Русов Ол. — 16
"Русская мысль" — 44
"Русская рада" — 17, 23
"Русская старина" — 12
"Русский голос" — 64
"Русское слово" — 17
Руставелі Шота — 134

Сабалдир Г. — 105, 126
Сабата Г. — 135
Сабов Євменій — 162, 165
Савенко А. — 42-43
Савченко Ф. — 12, 13
Савчук-Савяну Т. — 153
Садовський В. — 73, 116, 177
Самійленко В. — 30, 68, 86, 99
"Самостійна думка" (Чернівці) — 155
"Самостійність" (Чернівці) — 155
Санкт-Петербург — 13, 28, 34, 37, 40, 66
Саратов — 70, 89
Свєнціцький І. — 106, 151
Свидницький Анатолій — 14
"Світло" — 35, 49
"Світова зірниця" — 35
"Свобода" (Львів) — 17
"Свобода" (Ужгород) — 164
Святополк-Мірський П. — 39
Секунда Тадей — 126, 193
"Село" — 35, 51, 53
"Селянин" — 29
Семенко М. — 81, 95-96, 112,172
Сендерко М. — 45-46
Сен-Жермен — 152, 158, 159
Сергєєв Ф. — 77
Сиґот — 157
Симиренки — 14
Симиренко Василь — 35
Симінський Костянтин — 103
Синявський Олекса — 85, 104-108, 110, 111, 122, 124, 125
Синявський Олександер — 111
Сікорський І. — 42
"Сільськогосподарський пролетар" — 80
Сімович Василь — 20, 27, 50,55, 65, 69, 106, 110, 147-149, 171, 172
Сірополко С. — 81-83, 95, 96, 119
"Складка" — 12
Скоропадський Павло — 60
Скрипник Микола — 72, 74, 83, 91, 93, 94-97, 100, 102, 105, 106, 110, 113, 114, 121, 122, 123
Славинський М. — 44
"Славянское языкознание" — 128
"Слобожанщина" — 34

Словаччина — 169
"Слово" — 35
Смаль-Стоцький С. — 21, 25, 50, 122, 148, 150, 151
Смеречинський С. — 110, 124-126
Смірнов — 110
"Советская Украина" — 119
Сократ — 29
Соловей Дмитро — 70
Соловей Оксана — 9-10
Солодкий Н. — 126, 127
Сосюра Володимир — 81
"Соціялістична громада" див. "Нова громада"
"Соціялістина Харківщина" — 121
Спілка А. (одеська Громада) — 40
Сріблянський М. — 48
СРСР — 8, 78, 89, 116, 119, 128, 133, 136
Сталін — 9, 71, 90, 91, 100, 113-114, 116, 118-120, 124, 132, 134, 135
Сталіне — 95, 96
Сталінська округа — 103
Станиславів — 143
Станиславівське воєвідство — 141, 142, 146
Старигін — 119
Старицький М. — 12, 31
Старицькі — 14
Стебницький П. — 66
"Степ" — 12
"Степові квітки" — 12
Стеценко Г. — 135
Стешенко І. — 53, 62
Столипін — 34, 39, 48
"Страхопуд" — 17, 23
Струве П. — 42, 43-44, 46, 49
"Студент революції" — 80
Студинський К. — 106
Сугак М. — 127
Сулима М. — 104, 110, 112, 122, 125, 173
Сумцов Микола — 33, 38
Сучавський цінут (область) — 156
"Сучасність" — 9, 10, 127
Схід — 90
Східна Галичина — 11, 16, 140-141
Східна Европа — 7
Східна Малопольща — 141
Східна Словаччина — 9
Східна Україна — 19, 29, 85, 107, 147
"Сяйво" — 35

Таврія — 59
Таллін — 97
Тернопіль — 50
Тернопільське воєвідство — 141, 142, 146
Тетієвський М. — 126
Тєлєшов — 119
Тимошенко П. — 25, 33, 47, 53, 175
Тимченко Євген — 38, 40-41, 66, 110, 123, 125, 172, 190-191
Тичина Павло — 85, 87, 138
Тишко Ол. — 12
Ткаченко Б. — 111
Ткаченко Г. — 124, 125, 190
Трепов Ф. — 50
Троцький Лев — 73, 77
Туреччина — 16, 90
Туркестан — 89
Туркменістанська республіка — 91
Тутковський В. — 84
Тутковський Павло — 84

Угорщина — 11, 18-19, 69, 157, 165
Ужгород — 157, 161, 164, 165, 166
Узбекістанська республіка — 91
"Украинская жизнь" — 19, 48, 54
"Украинский вестник" — 45
Україна — 7-9, 11, 17, 19-23, 25-30, 33, 37, 39-41, 44,

46, 47, 50-53, 56-58, 60-62, 66, 68-73, 76-81, 83, 89-94, 96, 98-105, 107, 110, 113-121, 124, 127-129, 132, 133, 135-137, 142, 146, 151, 158, 169, 170, 175
"Україна" — 35, 40
Українець див. Кістяківський Б.
Українка Леся — 15, 19-20, 31, 55, 78-79, 170, 172
Українська Держава — 60, 61
"Українська мова й література в школі" — 53
Українська Республіка — 86, 119
Українська РСР — 9, 96, 116, 133
"Українська хата" — 35
"Українське бджільництво" — 35
"Український студент" — 35
Уманець М. див. Комаров М.
УНР — 57-59, 60, 61, 67, 69, 173
УРСР — 73-77, 89, 91, 105, 110, 116, 118, 119, 129

Феденко П. — 44
Філевич І. — 42
Фінкель О. — 126, 127
Фінляндія — 127, 128
Флорінський Т. — 42, 56
Фомін Олександер — 103
Фортунатов П. — 40, 66
Фосслер Карл — 124
Фрайштадт — 50
Франко Іван — 20, 30, 56, 172, 175
Франція — 20, 32, 171
Фрунзе Михайло — 74
Харків — 12, 14, 28, 29, 34, 37, 40, 58, 60, 61, 65, 71, 73, 75, 80, 83, 91, 92, 94, 101, 102, 106, 111, 114, 116, 121, 126, 164, 170,
Харківська область — 83
Харківщина — 39, 59, 83, 99
Харлампович К. — 100
"Харьковский рабочий" — 121
Хатаєвич М. — 118
Хвиля Андрій — 94, 96, 97, 103, 114, 118, 119, 122, 123, 125, 128-132, 136, 137, 150, 151, 172, 174
"Хвиля за хвилею" — 12
Хвильовий Микола — 81, 85, 87, 95, 96, 98, 100, 103, 112, 117, 173
Херсон — 12, 30, 65, 99
Херсонщина — 59, 60
Химка Джон-Пол — 10
"Хлібороб" — 34
"Хліборобська правда" — 157
Холмський Іван (= Іван Крип'якевич) — 18
Холмщина — 59, 139, 142, 143, 145, 169
Холодний Гр. — 68, 88, 105, 108
Хоменко Гр. — 119
Хотин — 69, 156
Хоткевич Гнат — 55
Христюк — 63, 70, 76
Хрущов Микита — 113, 118-120, 133, 134
Хуст — 69, 165
"Хутір" — 12

Центральна Европа — 7, 90
Центральна Україна — 21, 85, 106

"Час" (Чернівці) — 155, 156
"Часопись правнича і економічна" — 17
Червінська Л. — 65, 84, 104
"Червоний вінок" — 80
"Червоний шлях" — 80, 81, 95, 100, 115
Череповський Євген — 37
Черкасенко Спиридон — 86

Черкаси — 58, 65
Чернівці — 15, 18, 29, 49, 152, 154-156
Чернігів — 12, 15, 28, 40, 58, 62
Чернігівська губерня — 58
Чернігівська область — 27, 99
Чернігівщина — 60
Черновицы див. Чернівці
Чернявський М. — 12, 30, 55
Чехія — 48, 109
Чехо-Словацька Держава — 158
Чехо-Словацька республіка — 159
Чехо-Словаччина — 69, 70, 90, 136, 139, 157, 158, 163-165, 169
Чикаленко Є. — 11-15, 28, 33, 34-39, 41, 42, 45, 50, 51, 52, 54, 148, 174
Чопей Л. — 163
"Чорноморська комуна" — 95, 121
Чубар Влас — 89, 94,98, 101
Чупринка Григорій — 71
Чхеїдзе М. — 46, 47

Шаровольський І. — 105
Шах Степан — 21, 146, 147, 149-151
Шахматов Олексій — 31-33, 40, 41
Шахрай В. — 70, 75
Шашкевич Г. — 20
Швеція — 20
Шевельов Юрій — 93, 88, 96, 98, 103, 108-110, 138, 169
Шевченко Т. — 21, 29, 31, 36, 47, 114, 137
Шелудько — 125
Шемет В. — 41
Шептицький Андрей — 49
Шерстюк Гр. — 38, 50
Шестаков А. — 120
Шімек Йозеф — 161
Шінґарьов А. — 47
"Шлях" — 50
"Шлях мистецтва" — 80
"Шлях освіти" — 80
Шостакович Дмитро — 115
Шпілєвой — 119
Шраг І. — 45
"Штабель" — 80
Штець Микола — 157, 160-166
"Штурм" — 80
Шульгини — 14
Шумицький М. — 91
Шумлянський Ф. — 174
Шумський Ол. — 74, 75, 93, 98, 100, 103, 105

Щеголєв С. — 42, 44, 52
"Щирі сльози" — 12

Югославія — 127
"Южный край" — 37, 64

Яворський М. — 100, 115
Яґіч Ватрослав — 25
Якимів В. — 124
Якубські С. й О. — 105, 110
Яната О. — 67-68
Янів Софія — 10
Яновський Юрій — 117, 134, 135
Янув Й. — 143

Curtiss John S. — 99
Dareste F. R et P. — 16, 18, 34
Gerovskij G. див. Ґеровський Г.
Giterman V. — 38
Gregorovich Alex — 84, 105
Handelsman Marseli — 140
Jakobson R. — 137
Luckyj George див. Луцький Ю.
Magocsi Paul Robert див. Маґочі П. Р.
Makowski Julian — 140
Marcus V. див. Маркусь В.
Mayo P. J. — 107

Papierzynska-Turek Miroslawa — 141, 142, 147
Parry Clive — 140
Piliński M. див. Пилинський М.
Pipes Richard — 44
"Revue des deux mondes" — 12
Shevelov G. Y. див. Шевельов Ю.
Sobota Emil — 159, 163
Tichý František — 160, 163, 164
Wexler Paul N. — 108, 109, 134

У ЗАТІНКУ СОВИНИХ КРИЛ

Мої роздуми про стан науки не претендують на те, щоб вони самі були наукою. Але час від часу їх бракує. І ця доповідь — власне роздум, колонаукова публіцистика, не наука; якщо тут є розумна підстава, то це, мабуть, погляд на науку ззовні, точніше — збоку. Тепер, коли перекинуто перші хисткі містки через кордони й моря, люди посунули на протилежний бік: з України — назовні і ззовні — на Україну, і ці прокладачі занедбаних шляхів принесли із собою не тільки факти, а й великі ілюзії. Один із моїх гостей з України казав мені з болем і надією: "Приїздіть до нас, навчіть нас; нас не вчили, ми нічого не знаємо..."

А от чи маємо ми право вчити один одного? Коли десь 1950 року я дістав можливість після війни відновити наукову працю, почату на Україні перед тим, я побачив, як мало я знав, хоч дехто з моїх учителів — Булаховський, Білецький, Шамрай, Німчинов, Наконечний — були добрі вчителі. Я чувся тоді, як адресат Кулішевої поезії про переклади Шекспіра: "Збагни, який ти азіат мізерний...", я не міг не відчути, як болюче мало я навчився. Два роки я провів у малому університетському містечку Швеції, майже не виходячи з бібліотеки, першорядної й не потерпілої від жодних вилучень. Це був мій другий університет, самоосвітній. Меншою мірою це повторилося, коли два роки пізніше я опинився в Америці.

В такому ж становищі перебуваю відносно своїх колег на схід од Ужа й Сяну. Багато чого, елементарного й складнішого, відомого, я не знав і, мабуть, потребував би знову два роки поновної освіти на це. Тому моїм гостям із батьківщини я міг би відповісти словами, добре вам знаними з іншого тексту: "Не ждіть рятунку ні від кого... позбудеться ярма тяжкого сама сім"я пролетарів..." Не претендую, отже, на образ учителя й безпомильного праведника. А за Леонідом Первомайським, трошки перефразовуючи його, я міг би сказати: "Я помилявся і блукав, та усвідомлював чудово: в моїх згорьованих руках ключі ремонту із будови".

Хоч одного навчився, та інше втратив.

Єдине моє виправдання, що я тут,— це виступ збоку, а, зокрема, через недавні бар'єри й барикади; такий погляд може відслонити дещо, чого місцеві люди не помітили або не усвідомили здебільшого не із своєї провини. Хоч це мала й непевна, але може бути поміч.

Явища, про які говоритиму, напевне, характеризували багато які або й усі ділянки життя до середини вісімдесятих років. Але я обмежуся тими, що належать до мого фаху — мовознавство, або до мого хобі — література. Мимоволі стануться її метастази в політику. Але це царина, про яку судить кожен дилетант і невіглас, то ж хай і мені проститься.

Олександр Блок писав про імперію Олександра III, на якій взорувався пізніше режим дніпродзержинського диктатора, так:

В те годи дальние, глухие
В сердцах царили сон и мгла;

Победоносцев над Россией
Простер совиные крыла.
И не было ни дня, ни ночи,
А только тень огромных крыл...

Тінь совиних крил. А під ними — порожнеча. Порожнеча культивована, плекана.

В ті роки в "матері городів руських" засновано й мовознавчий журнал. Журнал, що за перші півтора чи скільки там десятків років існування не почав ні однієї наукової дискусії, не подав жодної статті з науковим резонансом, ніде не був ніколи цитований чи згадуваний. Та, може, трошки перебільшую, але тільки трошки. Наївно я написав тоді два огляди — з приводу двох річників журналу. Я критикував, давав поради, сподіваючися, що журнал поліпшиться. Наївно, кажу я, бо не такий був намір редактора. По-своєму це було блискуче задумано і здійснено. Акуратно, кожного другого місяця, приходив новий зошит, і в ньому знову нічого не було сказано. Будівничим цього нового типу наукового видання був наш Победоносцев малого калібру й малого масштабу. Природно, чого цей журнал і йому подібні не терпіли, були талановиті люди, люди оригінального мислення й незаховуваних фактів. Їх прирікали тікати до інших республік, мовчати в своїй чи нидіти у в'язницях, концтаборах або "психушках".

Невідхильно нова доба мусила початися реабілітаціями таких людей сучасного й минулого. Вони були конечні в поході живих людей з-під мороку совиних крил.

Не все мені в цих реабілітаціях зрозуміле. Виглядало, що на реабілітацію заслуговували ті, хто пристосувався, хто замовк, хто покірно дав себе знищити. Але не ті, хто втік, і часто не ті, хто протестував і змагався. Казав Павло Тичина: "Нема бунтарства в нас — людина з глини". Але це поет про Тагора... Винниченка боронять тим, між іншим, що короткий час він був членом партії. А якби не був?.. Єфремова тим, що СВУ не існувало. Ну, а якби існувало? Чи від того заслуги Винниченка і Єфремова перед українською культурою зменшилися б?

Є в реабілітації суто правний аспект. Він — поза моєю компетенцією. У принципі можу зрозуміти, що він потрібний державі. Якщо хтось став чи був проголошений злочинцем, статус цей, наданий державою, мусить бути змінений теж державним актом. Але чи мусять факти біографії мати вирішальне значення в питанні друку и прийняття творів даного автора або об'єктивності про нього й про них?

Луї Селін погрішив (і поважно!) проти Франції, але ніколи не був вилучений і завжди друкувався. Американець Езра Павнд виступив проти своєї батьківщини Америки в час війни, і був покараний. Але друкувався й не випав з історії літератури, і в національній галереї портретів заслужених діячів у Вашінгтоні завжди містився його образ. Іван Огієнко був міністром і активним діячем УНР, але навіщо через це забороняти його наукові праці, а тепер замовчувати його політичну позицію? Треба було ясно, недвозначно й назавж-

ди визнати, що біографія, творчість і місце в історії належать до різних площин, дарма що нічого з цієї тріади не слід замовчувати.

Та це тут побічна тема. Так само, як проблема черги в реабілітаціях. У процесі СВУ на кін харківської опери й кін історії поставлено 45 осіб. Недавно їх реабілітовано. Але не 45 осіб, а тисячі були заарештовані у зв'язку з процесом і засуджені без прилюдного суду. Коли ж реабілітують їх усіх?

Якщо вишикувати їх і тих, хто розділив їхню долю, у чергу, то буде вона довга — "от Москвы до самых до окраин",— живий ланцюг особливого гатунку. Данте малював засуджених у всіх дев'ятьох колах пекла. Але і його уяві не ввижалося, як виглядали б усі ці покарані грішники, якби їх поставили в один шерег у черзі на реабілітацію.

Проте нас тут усіх безпосередньо цікавить не леґальний і не мальовничий аспекти реабілітації, які від науковців мало або й зовсім не залежать, а питання про те, що ми самі робимо, що цілком перебуває в руках діячів культури. Суд і право сказали про "Х" або про "У": ні, відтепер ви не винуватий. Відтак він є у наших руках, і ми за нього відповідаємо. І тут на нас чигає кілька небезпек. Небезпека мовчання. Небезпека підфарбування. Небезпека хибної оцінки, упересіч або внадпересіч, звеличування, канонізація в святі або в герої, щоб згадати лише частину. Здвигається п'єдестал, він непорожній, але напис не той. Як колись, у часи романтизму, забавою німецьких студентів було поміняти вивіски. Пекарня діставала назву шевської майстерні, а різник мав продавати квіти...

Як далі побачимо, у всього цього спільний знаменник — невідповідне місце в історії.

Перший етап реабілітації — з'являється ім'я. Ще не біографія і не твори. Річ природна — потрібен час на розшуки в архівах, на друк творів, для редактора, паперу, друкарень... Але є чимало імен, що вже роками фігурують, як імена без надії на майбутнє. Розумію: жнива добрі, але женців мало. Та об'єктивно це переходить у мовчання.

Друга (і велика!) небезпека—діяти за принципом навпаки: що вчора було добре, сьогодні мусить бути погано; що було гнане й переслідуване, мусить бути добре, особливо, коли наміри були патріотичні. Ми вже готові прийняти, що Атілла був слов'янським (вибачте—українським!) фюрером, і те добре, що ім'я його перекручено на Атіллу з українського Гатило, дарма що в п'ятому столітті не було ще навіть звука "г" в нашій мові й що, і взагалі, до сьомого століття нашкребти будь-яких рис для української мови річ неможлива, не кажучи вже про те, що це сумнівна честь вести свій історичний родовід од гуннів. З Мазепи, що міг мати шляхетну мету, твориться лицар без вади й закиду,— чи не тільки тому, що був він мало не три сторіччя анатемою церковною і світською?'

Тут ми ультрарадикальні, але чимало такого, що варте було б перегляду, далі покутує в нашій свідомості. Приміром, засада селекції. Усім вона вже давно нав'язла в зубах. Формула відома: з кожного автора вибирати те, що догідне народові, відкидаючи йому неприйнятне. Але народу ніхто не питає;

його смак і волю знає — просто з неба! — редактор. І так ідуть цензуровані навіть Шевченко, Франко, Леся Українка, не кажучи про менших і простіших. З недавно реабілітованого Богдана Лепкого вибирають народницькі, неоригінальні мотиви й замовчують або глухо промимрюють котурняний і антиісторичний романтизм тетралогії про Мазепу.

Відхиляючись від безпосередніх проблем реабілітації, але в контексті характеристики проявів стародумства,— я не певен, чи варто тримати ніби позитивної налички "революційні демократи" в застосуванні до деяких діячів середини минулого століття. Адже на цю назву можуть претендувати й народовольці, й есери, принаймні ліві, й уже, напевне, анархісти.

Та назад — до принципу догідности народові!

Принцип вибірковості слід було б заступити принципом упристуупнення всього, що написав визначний автор, інакше кажучи; повернутися до практики повних збірок творів таких авторів — хай народ сам побачить усе й сам вирішить, що йому відповідає, а що — ні. Фізично, я розумію, це ледве чи можливо; знову ж — редактори, папір, друкарні. Тоді як програма мінімум: редактор повинен вибирати так, щоб із кожного типу творчости були дані характеристичні зразки, не з одного тільки. Лише тоді автора не можна буде вкласти до різного ґатунку прокрустових лож, де відтинають ноги, руки, а то й голову.

Проста істина, просте правило і — не нове, але довгий до них шлях: усе, що було,— було і має своє місце в історії. Мав рацію і мій сьогоднішній сусід Іван Дзюба, коли витяг із небуття-забуття братів Карпенків — втілення графоманства і малоросійської безграмотности й примітивізму, хоч тексти їхні, цих братів, дають добрий ґрунт малоросам (здебільшого того ж рівня) для глузування з не любої їм української мови,— бо було. Але мав він рацію і не ставити їх на вершини українського Парнасу. На трохи, але не так уже й дуже — вищому щаблі можуть бути відновлені в народній пам'яті (й приваблювати підлітків до української історії) і Кащенко, і Андрій Чайківський, і Юліан Опільський, але недоречно розглядати їхні стереотипні повісті в золотому фонді справжньої літератури, поруч "Чорної ради", або "Марка Проклятого". Так само як, скажімо, у мові зайве жадати, слідом за реабілітованим Огієнком, реставрацію двоїни, яку він боронив. Бо одна справа — місце в історії, зовсім інша — місце на Олімпі. Яковенко не може сидіти поруч Хвильового, Огієнко — поруч Ганцова, або Курило.

Термін "елітарний" може звучати одіозно після того, як його забруднили ниці виплодки запізнілого ніцшеанства. А Олімп присвічував Михайлові Івченкові, цей термін "елітарний" пасував неокласикам. І ще він мусить реґулювати доступ на Олімп... Зрештою, діло не в словах. Назвімо це шкалою вартостей, коли хочете більше по-вченому — шкалою валентностей. Усі коти сірі в темряві, але коли спрямувати на них світло прожектора, виявляється їхня різноколірність. Не всі вони потрапляють на свій, котячий, Олімп, є породисті й ні. Не повинно бути заборонених котів, усі підлягають реабілітації, а тоді хай кожен живе, як йому належить: одні — за порогом, другі — в героїчній позі на п'єдесталі (мабуть, посмертно).

Бо, кінець кінцем, повертаючись до людей і, зокрема, діячів культури за реабілітацією імен, осіб, творів, угруповань, напрямів, стилів, світоглядів—є одна велика реабілітація, де вони всі складники. Реабілітація історії.

Науки цієї, як не раз стверджувано в дискусіях недавніх літ, Україна сьогодні не має. Делікатніше: майже не має. Є дві принципово відмінні її концепції. Одна історію подає як суцільну висхідну лінію: від понурого минулого до світлого сьогодні й осяйного завтра. Концепція в суті релігійна — не наукова. Так як Євангеліє від Матвія. Воно починається від Адама, першолюдини, і пряма родоводу веде до Ісуса; усе інше чи в історії євреїв, чи, тим більше, в світовій не існує. Для другої, що претендує на звання наукової, історія кожночасно, кожноетапно — клубок взаємосуперечних тенденцій, змагань, з рівнодії яких виростають рух і зміна. Хаос зроджує порядок, порядок розсотується в хаос. Знати треба не тільки сили порядку, а й різноспрямовані сили хаосу. На малому прикладі — любити можна "Что делать?" (якщо комусь подобається), але знати треба і "Взбаламученное море"; відданим можна бути компартії в різних її історичних назвах, але знати треба й історію меншовиків, і есерів, і кадетів, і наших соціял-федералістів, і послідовників Міхновського, і Поале-Ціон на Україні; і навіть "Союз русского народа" на Україні заслуговує на добру об'єктивну монографію. Що не виключає оцінок, але спершу факти, факти й факти в їх ґенезі, розгортанні й конфлікті,—а не, як багато з нас звикли, оцінка, до якої добираються догідні факти й відкидаються немилі, тим більше індексовані.

У літературі й науці індексовані книжки, автори й течії — явище не нове. Усі релігії, всі самодержці їх практикували, хоч не в такій кількості, не так фанатично й систематично. Спершу анатема, потім вилучення, потім тягар мовчання — доля всіх єретиків. Ми не знаємо, хто в історії був першим цензором перед публікацією книжки чи після, ante et post factum? Це теж була б довга черга, якби зібрати всіх цензорів усіх епох і вишикувати в шерег.

Дещо пізніша, либонь, цензура на факти не мислення, а мови. (Тут переходжу до даних мовознавства, мені фахово ближчих). Це твердження не зовсім правдиве. Є релігії, як ви знаєте, що забороняють уживати слова найсвященніші. У Біблії чільна заповідь накладає заборону на вживання імені божого. Та часу мало, й мусимо перестрибувати до наших днів. Перше слово хай буде про слово.

Коли порівняти мовний узус (вжиток) наших днів, приміром, у пресі, з передвоєнним, годі не помітити, що багатьох слів того часу сьогодні нема в обігу. Не можна все покласти на карб втручання згори, сказати б так: вербоцидові. Частина слів-небіжчиків—жертви моди. В історії кожної мови безперервно якась частина слів амортизується. У наш час не завжди можна встановити, де кінчається цей природний процес, а де починається ґвалтовне втручання й усунення слів. Або відсунення на побічні рейки. Але деякі випадки ясніші. Дозволю собі пройтися хоч краєчком — узявши навмання яких чверть сотні слів — по цьому цвинтарі. Не біймося мерців, тим більше, що деякі з них не мертві, а тільки приспані (або, страшніше, живцем поховані).

Через брак часу абстрагуюся від семантичних і стилістичних відтінків. Ось кілька пар слів, в яких друге деактивізоване: русло і річище, руди (люди) лави, фон — тло, нав'язати — накинути, підкорити — підпорядкувати, чарівливі — привабливі, дорога — шлях, пласт — шар, сторона — бік, община — громада, урок — наука (чого навчилися), чекати — сподіватися. Подекуди вплив моди дуже виразний; "олжа" заступає "брехню", "витоки" знищують "джерела". Деактивізація може діяти через перечуленість на семантичні асоціації—або внутрішньо-українські; така пара: баня — лазня, живопис — малярство; частіше міжмовні українсько-російські; купол—баня, ружа (польська) — рожа, язичництво — поганство, обличчя — твар. Часом можна припускати пряме втручання планувальників мови чи адміністрації: тираж витиснув слово — наклад, іноземний — чужого, зібрання (творів) — збірку, художня література—красне письменство, бібліотека—книгозбірню, і вже з попереднього списку—живопис, язичництво...

Механізм вилучень слів з-за океану не завжди можна розгледіти... Перед війною редакція "Комуніста" розсилала списки слів до редакцій газет і видавництв на дві колонки: слова, яких не вживати,— слова, яких уживати. Не знаю, чи це робилося пізніше. Чи має цю функцію якась наукова інституція? І чи так одверто, а чи через так звані стилістичні позначки в словниках? Але ось випадок, коли "лексична директива" безсумнівна, і хронолію її легко встановити. У двадцятих роках Академія наук мала історико-філологічний відділ. Уже геть пізніше журнал "Мовознавство" виходив як орган певного відділу Академії. Так було від 1967 до серпня 1975 року. Відтоді журнал став органом того, але вже не відділу — відділення. У слова відділ забрано частину його значень, слово філія тишком вирушило на кладовище. Дата народження відділення, отже, відома. Беззастережно й безвідкладно воно запанувало в мові адміністрації повсюдно. Але хто його батьки? Хрещені батьки? Усі вони, такі слова, анонімні. Усі безбатченки? Їхні автори соромляться й ховаються. Герої вербоциду невідомі.

Так, отже, в деактивізації слів діють різні фактори від моди до адміністративного втручання. Але от що впадає в око, коли придивитися до активізованих слів. Усі вони або просто перенесені з російської мови, або іззоровані на російських словах. Так активізовано й золотоординську спадщину, якої Україна, історично беручи, не знала (ярлик — замість наличка, чемодан — валізка), й варязьку (ярус — замість поверх). Це все непомітні мікро-процеси, але їхня рівнодійова виразна. Як є міґрація людей до України, так відбувається міґрація слів. Казав Панас Мирний: "Вибивали з людської волі камінчик по камінчику".

Було б абсурдом робити протилежне — викидати з мови те, що спільне з російською мовою. Це історія, і мусимо її визнати, це сучасність з її двомовністю. Що було, було, і що є, є. Але потрібна реабілітація несправедливого усунення.

Історія вчить, що змішування мов веде або до зникнення однієї з них, або до її збагачення. Російська мова завдячує своїм багатством змішуванню з

церковнослов'янською, англійська — з латино-французькими елементами. Від людей України залежить, яка з двох можливостей стане реальністю. Але якесь реґулювання в майбутньому потрібне. З максимумом уваги до живомовних процесів і без накидання мові того, чого в ній нема. Відроджувати тепер на Україні пуризм, у стилі чеського brusistvi, або угорського nyelvjitas) було б за сучасних обставин абсурдом і, може, навіть злочином.

Приклади із словами найнаочніші, але подібні явища відбувалися на всіх рівнях мови. Ось приклад із фонетики. У жовтні 1969 я одержав листа від Петра Коструби (нині небіжчика) зі Львова. Автор розділу про українську фонологію в п'ятитомовому курсі "Сучасна українська літературна мова" **(СУЛМ),** писав про вимову зубних перед І, яке походить з О, що вона може бути трьох типів — тверда, напівм'яка, або м'яка (дія, тік тощо). Коли книжка вийшла, він побачив, що нормою літературної мови є... тільки м'яка вимова. Цим листом учений протестував проти вживання його прізвища. Так створено нову орфоепічну норму—зміна, що мала своїм наслідком кардинальну реструктуризацію фонологічної системи української мови. Мовознавець протестував проти сваволі редактора, але що він міг змінити?

У синтаксисі цікавий може бути приклад конструкцій — числівник типу двоє з іменниками середнього роду (скажімо, двоє вікон замість старішої форми: два вікна, два відра), або й ще старішої — дві вікні, дві відрі. Конструкція ця виникла в XIX сторіччі, швидко поширилася. Епіцентр її був у районі Кременчука — Черкаси, але до нашого часу вона захопила більшу частину української території. У художній літературі вона репрезентована численними прикладами. 1952 року я присвятив їй монографію, де показав її ґенезу, поширення, причини її експансії, своєрідність української мови в цьому явищі. Автор розділу про числівники в СУЛМ і не міг її замовчати, але подав, між іншим, не визначивши місця. Правда, моя монографія вийшла німецькою мовою, а іноземні мови редакторові явно були чужі (мабуть, і авторові), а підкреслювати особливості української мови явно не належало до його зацікавлень, як і випинання живих і ориґінальних інновацій цієї мови.

Порушу ще питання правопису, хоч свідомий того, що це означає відчинити скриньку Пандори: чи то тут чи в діаспорі —однаково. Але я не робитиму пропозицій щодо змін правопису, обмежуючись радше проблемою історизму в реґулюванні орфографії. Усі наші правописи, починаючи щонайменше від 1917 року, виявилися нежиттєздатними, бо не виходили з розуміння чи хоч бажання зрозуміти процеси, що відбувалися й відбуваються в мові. Особливо правопис 1928 року (Синявсь-кого — Скрипника) в трактуванні чужих слів виходив не з традиції в українській мові, а з форми в мові, звідки їх уперше нібито позичено. Так ланцет став ланцетою, душ — душею, бо у французькій мові ці слова жіночого роду: La Lancette, la douche. Але чужі слова в українській мові XIX—XX століть (чи це нам подобається, чи ні), не приходили з французької мови і рідко з німецької, а як правило, з російської і польської, і було найменше утопійно намагатися переінакшити те, що творилося протягом двох сторіч. І для чого?

Усі правописи, починаючи від 1933 року, • відкинули цю постанову, але так само ігнорували живомовні процеси, силкуючись тепер за всяку ціну наближати українську мову до російської. Пізніше додано до цього засаду спрощення, щоб не обтяжувати бідні школярські голівки, а справді часом краючи мову по живому м'ясу. Знову панували які завгодно, але не внутрішньо-історичні критерії. Назви, географічні чи особові, що з'являлися з християнством, природно, пройшли ту ж еволюцію, яка відбувалася в українській мові з власними словами: приміром, відбився в них перехід І в И. Так постали форми типу Єгипет, Єрусалим. Але заради якого "спрощення" порушено послідовність, наприклад, у "Сирія", "Вифлеєм", які пов'язані з християнством, та їх чомусь завернено до написання в І, й так само географічні назви суміжних земель підлягали українським фонетичним змінам, але — з чемності до сусідів чи що?—українізовані їхні форми підлягали прямій забороні, й не сміємо говорити про Люблин, Вороніж, Білгород, Дін... А от поляків зречення Львова зовсім не примусило заборонити їхню стару форму Lww. Історично правильні написання аж ніяк не ведуть до територіальних претензій, або, не дай господи, імперіялістичних замахів на чужі території. З того, що кажемо: Париж, а не Парі, не випливає, що хочемо анексувати Париж. (А воно б було добре!)

Ще один, останній приклад з морфології, яка в нас за неслушною традицією правопису 1928 року теж чомусь трактується в правописах. Коли візьмемо розвиток відміни іменників колишніх основ на -і- жіночого роду, то побачимо, що весь він полягає в поступовому усуванні цього типу відмінювання. (Я показав це в статті, але вона, на жаль, теж вийшла чужою більшості наших мовознавців, у даному випадку, англійською мовою). Ось мала частина прикладів щодо різних процесів, які відбулися в цих іменниках і які прийняті в правописному законодавстві (може, тому що його творці не свідомі цього). Процес маскулінізації: біль (чоловічий рід) маскулінізації з диспалятилізацією: — полин (полинь); "вокалізації": долонь—долоня; церков—церква; суфіксації: частина (частка), кість (кістка); плюралізації: — двері (без однини); вокалізації через плюралізацію: миша, а не миш, за множиною—миші... Знавши таку багатосотлітню тенденцію, може, варто затримати (широко вживану тоді) форму роля, а слово модель — в чоловічому роді — не тому, що по-французьки Le modle. Та це не пропозиція, тому що тепер це вже, мабуть, було б насильством над мовою.

Але на поняття історичної тенденції, на неперешкоджений (чи перешкоджений) внутрішній розвиток, цілісну структуру мови і тим самим її своєрідність довгі роки було накладено табу. Удавалося, що їх не існує. Мова — це була данність, зафіксована в п'ятитомовій "Сучасній українській літературній мові", а потім у великому "Словнику української мови" (СУМі)... Поза цим ніщо не існувало. Можна було тільки підрахувати ці матеріали, інакше групувати— "в сердцах царили сон и мгла".

Порівняння з іншими слов'янськими мовами могло б наштовхнути на єретичні думки, але порівнювано українську мову тільки з російською (іноді з причіпкою білоруської), вириваючи з контексту інослов'янських і сусідніх мов.

Виключалася й проблематика ґенези мови, її розвитку в доісторичний період, питання європейського й азіатського в ній, міждіалектичних впливів і конфліктів (так, і конфліктів). Збіжностей і розбіжностей. Не було безпечним і дискутувати з приводу проблем внутрішнього руху мови сьогодні, перспектив у майбутньому. Нащо, коли все описано й розкладено на полички в СУМі і СУЛМі?

Тут згадане — це тільки мала частина великої зони мовчання (а ще ж були й недогідні мовознавці з їхніми єресями в тій зоні). Зона ця була потрібна, щоб убити історичну свідомість і щоб уможливити ті хірургічні операції, що чинилися над мовою в її інвентарі й — важливіше — "структурі". Придавалася вона і при наступі ззовні.

Так, ми знову виходимо до комплексу історії, до якого нас привів був на початку розмови побіжний розгляд деяких питань літератури. Країна зі спотвореною, заарештованою, украденою історією, себто без історії, може існувати тільки силою інерції, яка вічно не триватиме. Навіть пізнання дня сьогоднішнього, навіть сумлінне щодо фактів (якби ж то!) не матиме глибини без знання і усвідомлення історії. Чи багато з тих, хто активно оперує мовою, усвідомлює, що мова перебуває сьогодні на критичному роздоріжжі не лише в тому — бути їй чи не бути, а й у виборі своєї майбутньої структури, і кожний з нас, вибираючи ті чи ті слова й форми, голосує за те, якою вона буде структурою. Поясню це трохи виразніше. Усі літературні мови мішані, нема незаймане цнотливих, що виникли на одній говірці й послідовно її тримають. Але їхні структури з цього погляду бувають в основному двох головних типів — мішано-діалектні та мішано-мовні.

Таке просте питання, як упровадження церковнослов'янізмів, може розв'язуватися стихійно — от таке благодіяння, чи благоволити — чому б їх не вжити? Але кожне наше слово, до когось сказане, тим більше до численних читачів, чи слухачів, не просто бринить й розпливається у повітрі, воно передається іншим, нечутно лунає далі, й луна ця може тривати віками. Ми, звичайно, не уявляємо собі, наскільки кожен із нас відповідальний за те, якою буде мова майбутнього, хай у безконечно малій дозі. І от коли ми підемо за поетами, журналістами, ораторами, політиками, яким ось такий чи такий церковнослов'янізм так до вподоби, ми відкриваємо браму для зміни самого типу мови — самої структури її від мішано-діалектної до мішано-мовної.

У принципі на таке можна пристати (це не якась кара господня — чому ні?), але спершу треба було б усвідомити, чи хочемо ми цього, чи ні. Від часу, коли нема Шевченка, наша літературна мова розвивалася в річищі мішано-діалектної. Чи треба цю традицію зламати? Які були б наслідки такого зламу? І тут знову не завадило б нам проконсультуватися в матінки-історії (на питаннях структурних принципів мови й мовної політики щодо них також було табу в мертві роки животіння, під тінню совиних крил).

Історія, звичайно, відповідає на силу питань,— і рада її безцінна,— хоч, звісно, не на всі. Крім минулого, є ще сучасне, і є ще прийдешнє, та вони поза моєю темою сьогодні. Але, напевне, саме в світлі історії можна знайти ключ

до всіх і всього реабілітованого (хоч і тут слово належить і минулому). Але вона, ця історія великою літерою, що сама підлягає реабілітації, постає перед нами тільки з часткових реабілітацій. І так ми опиняємося у тяжкому становищі. Щоб бути справедливими і ефективними, треба робити часткові реабілітації, керуючись дороговказами великої історії, але її можна осягнути лише з часткових реабілітацій.

Та ця суперечність некатастрофічна. На практиці вона усуватиметься не зразу, поступово — дією. Робімо часткові реабілітації з довгої черги постаті, твори, слова, факти мови,— по змозі намагаючись не спускати з ока її величність історію як цілість. Будуть помилки, будуть завищені чи занижені оцінки, вони виправлятимуться, не будуть на віки й навіки, маштаби знаходитимуться, і помалу розпадатимуться мури тієї в'язниці, куди запроторено ту скривджену її величність, спадатимуть із неї ті жалюгідні покрови, які на неї накинено тюремними ключарями. Діймо тверезо, спокійно, розсудливо, без риторики (в якій і я трохи завинив), і речі ставатимуть на свої місця. Скромні бажання, скромна програма. Але, слід думати, їх здійснення більше й більше відслонюватиме ПРАВДУ.

А коли ми здійснимо Шевченкову засаду життя — "У нас нема Зерна неправди за собою", то, може, здійсниться й дальше його передбачення — уже й не науки самої: — "Ходімо дальше: дальше слава. А слава — заповідь моя". Не моя — наша. Коли не буде зерна неправди. А воно є — в дотеперішніх реабілітаціях так багато замовчувань, недомовок, і ненавмисних чи навмисних перекручень, що з ЦИХ зерен може прорости цілий ліс Нової Великої Брехні.

Нью-Йорк, 12 червня 1990 року.

ББК Ш141. 11-0

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. — Чернівці: "Рута", 1998. — 208 с.

ISBN 966-568-216-4

Підписано до друку 10.09.98. Формат 60x84$^{1}/_{16}$. Папір офсетний №1. Гарн. "Таймс". Друк офсетний. Умов. друк. арк. 12,09. Умов. фарб.-відб. 20,92. Обл.-вид. арк. 13,28. Тираж 1000 пр. Зам. 7049. Обласна друкарня. 274018 Чернівці, Головна, 200.

На ст. 6 речення "Як показує учений, найжорстокішим і найвинахідливішим у дискримінаційній політиці щодо української мови політиці був радянський режим" **слід читати так:** "Як показує учений, найжорстокішим і найвинахідливішим у дискримінаційній політиці щодо української мови був радянський режим".